સંસદ—ગ્રન્થાવલિ–૧૨

સ્મરણમુકુર

લેખક:

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

બી. એ.

(બ્લ્યુ બંગલો, વાંદરા.)

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લીમીટેડ,

૫૩, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ

મૂલ્ય: રૂ. ૩–૦–૦

વિ. સં. ૧૯૮૨ ઈ. સ. ૧૯૨૬

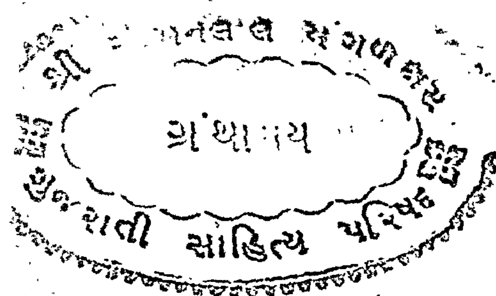
[illegible]:– આર. વનમાળીદાસ, [illegible],

[illegible] મહાજન વાડીની સામે,

૩૯૭, કાલબાદેવી, મુંબઈ ૨.

પ્રકાશક:
શ્રી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લી.
૫૩, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૧

મુદ્રણસ્થાનઃ સાહિત્ય પ્રેસ, ૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન. મેડોઝ સ્ટ્રીટ, !
મુદ્રકઃ લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

અર્પણ

મ્હારા પ્રચ્છન્ન મિત્રોને

આભાર સાથે

નિવેદન

"ગુજરાત" માસિકની ઉત્પત્તિ સાથે 'સ્મરણમુકુર'નો જન્મ છે. તન્ત્રી રા. કન્હૈયાલાલ મુનશીએ મ્હને કહ્યુંઃ ગુજરાતના પાછલા પાંચ છ દસકાની રસમય મૂર્તિયોનો પરિચય કરાવનારી લેખમાળા હમને આપો. કલ્પના મ્હને ગમી. હું સંમત થયો. એ લેખમાળાનો જથો એક લઘુ ગ્રન્થ જેટલો થવાની સાથે પુસ્તકરૂપમાં મ્હારા બન્ધુઓને ચરણે સમર્પું છું.

આ પ્રકારના લેખો આપણા પ્રાન્તમાં અપરિચિત વસ્તુ હોવાથી મ્હારા લેખોએ ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોને જન્મ આપ્યોછે. અરુચિ જે'ને થઈ હોય ત્હેને એટલું જ હું કહીશ કે ખટરસની સામગ્રીના બધા રસની કદર કરવા માટે વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિ બાજૂ ઉપર રાખીને કહું છું કે આ ચિત્રોનાં દર્શન કરવા કરાવવામાં કોઇ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને આઘાત કરવાનો ઉદ્દેશ મ્હારો અણુમાત્ર હતો નહિં. છતાં કોઇ ને ક્ષોભ થયો હોય તો હું નિરુપાય છું.

"ગુજરાત"ના અંકોમાં આ લેખો જે'વા હતા ત્હેવા ને ત્હેવા જ આ પુસ્તકમાં બહુ ભાગે આપ્યાછે. અપવાદ માત્ર બે સ્થળે છેઃ (૧) ભાણ્ડારકર વિશેના લેખમાં કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂળકરનો પ્રસંગ (પૃષ્ઠ ૧૮૭ મે); (૨) દલપતરામ અને નર્મદ વિશેના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ જામાંની ફુટનોટ;– આ બે ઉમેરા પાછળથી કર્યાછે.

આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં 'સાહિત્ય પ્રેસ'ની અસાધારણ મદદ મ્હને મળીછે. આવડું પુસ્તક બે માસની અંદર તૈયાર કરીને પ્રેસમાંથી બ્હાર પાડવું એ રમતની વાત ન્હોતી. રાત્રિદિવસ છાપવા કરવાનું કામ ચાલૂ રાખીને આ સિદ્ધિ આણવા માટે પ્રેસના પ્રિંટર તથા કંપોઝિટરોનો આભાર માનું છું. અને એ સર્વ કાર્યની પછાડી પ્રેરકબળની-સબળશક્તિ અને બુદ્ધિની યોજના કરનારા પ્રેસના વ્યવસ્થાપક રા. લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટની અથાગ મહેનત તથા સહકારિતાનું મૂલ્ય આંકવું અશક્ય છે. માત્ર ઉપકાર માનીને જ વિરમુંછું.

વાંદરા,
તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૯૨૬.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુક્રમણિકા

સ્મરણમુકુર

(પ્રસ્તાવના.)

"આ મુકુર માંહિં અનન્ત દીસે રૂપની સંસૃત."

ગુજરાતનાં પાછલાં પચાસ વર્ષમાં જે જે પ્રતિબિમ્બ મ્હારા સ્મરણ ઉપર પડ્યાં છે તે ચિત્રો વાચકવર્ગ આગળ ખડાં કરવાની આજ્ઞા થવાથી આ પ્રયાસ આરમ્ભું છું. આમ આજ્ઞાને અનુસરીને થનારી કૃતિમાં સ્વયંભૂ કૃતિનાં ગુણલક્ષણ ના આવે તો દોષ મ્હારો નહિં, આજ્ઞા કરનારનો.

મુકુર અર્થાત્ આરસો અમુક કોણ રાખીને ધરવાથી પોતાનું પ્રતિબિમ્બ ટાળી સકાય, અન્ય જનોનાં, પદાર્થોનાં, પ્રતિબિમ્બો ઝીલી સકાય. આ પ્રકારની કલા હું બનતા લગી સાધીશ. પણ આ પ્રસંગ અને જરૂર પ્રગટ થતાં દર્પણકોણ હું જરા ફેરવીશ અને મ્હારું પ્રતિબિમ્બ પણ અન્યસંપર્કમાં પ્રગટ થશે,–તો તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે એમ આશા છે. વસ્તુતઃ કોઇ

પણ મનુષ્ય આત્મસંપર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી સકે એ બહુધા અસંભવનીય છે. પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે, પણ આ પ્રકારનાં સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમાં આત્મ એક સૂત્રરૂપે રહેજ. આ જગત્‌ના સર્વ અનુભવો, હેમાંનું સર્વ પરામર્શરૂપ જ્ઞાન, આત્મલક્ષ્મી જ હોય એ તત્ત્વ-દર્શનની વાત બાજૂએ મૂકીશું. પરંતુ પરલક્ષી ચિત્ર ચીતરવામાં પણ આત્મફલક ઉપર પડેલા બિમ્બનું જ પ્રદર્શન થાય, એટલે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવું જ અશકયવત્ છે.

દર્પણની સ્હામે દર્પણ ગોઠવીને એકમાં નજર નાંખીશું તો એકની પાછળ બીજું એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા જણાશે—એ અનુભવ ઘણાને થયો હશે. અખા ભગતે આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામાં પ્રતિબિમ્બ-પરંપરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પંક્તિયો કવીછે:—

> "જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહાંમસહાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં.
> તે અન્યોઅન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોચે છેકમાં:
> અનંત ભાસે સહાંમ સાહાંમાં એકના ઉદયમાં એક,
> સિદ્ધાન્તને તે ઈમ જાણો કહું વસ્તુવિવેક;
> આદર્શ નિર્મલ અતિઘણું પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,
> ત્યાંહાં અજા આછી આણછતી ભાઈ આવી ભાસી તેહ.
> અજા મધ્યે ઉપાધ્ય બોહોલી તેહ જાણે અહંકૃત્ય,
> જ્યમ મુકુર માંહે અનંત દીસે રૂપની સંસૃત્ય."
>
> (અખેગીતા; કડવું ૨૨, કડી ૬, ૮, ૯, ૧૦.)

આ દૃષ્ટાન્તમાંનાં મુકુર તથા હેમાંની પ્રતિબિમ્બમાલા અને હું જે, સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોછું તે એની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. અજા (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમાં તો એક બિમ્બરૂપ બ્રહ્મનાં અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતાં કહ્યાંછે. સ્હામસ્હામા ગોઠવેલા મુકુરમાં એક જ બિમ્બનાં અને એક જ પ્રકારનાં પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા પ્રગટ થાયછે; મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે "અનંત થાશે રૂપની સંસૃત્ય." આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપકની ર્યાદા ભૂલવી નહિં, એટલી વિનંતિ વાચકબન્ધુને કરુંછું.

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મ્હારા બાલપણથી માંડીને આજ સુધીના સમયમાં મ્હારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાલા આલેખવાનું માથે લઉંછું તે વખતે એ કામના મહત્ત્વનો અને મ્હારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્‌ગાર થાયછે કે

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्.

વળી, હું ગુજરાતની બ્હાર ઘણાં વર્ષ ભટક્યોછું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસુંછું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મ્હને ખરો કે નહિં?

ગમે તેમ હો, પણ બે કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણુંછું. હું ગુજરાતની બ્હાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજોગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સક્યોછું. તેમ જ ગુજરાતની બ્હાર "બૃહદ્ ગુજરાત" પણ છે એમ મ્હારા મિત્ર રા. **બ.** ક. ઠાકોર કહેછે. તો તે બૃહદ્ ગુજરાતમાં ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ "ગુજરાત"માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મ્હારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઈને હું ફર્યોછું તેમ મ્હારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી સક્યોછું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાંઈક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ વચનો બોલુંછું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો ભૂતકાલની દૂર, દૂર, સુદૂર પશ્ચાદ્‌ભૂમિમાં પડવાથી વખતે ઝાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધસ્પષ્ટ રેખાવાળાં ઊઘડશે, કેટલાંક સ્પષ્ટરેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સહન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે;–જે'ને હમે કુટુમ્બમાં "મા" કહીને બોલાવતા ત્હેનું ચિત્ર. એ 'મા' તે સ્ત્રી નહિં, પુરુષ

પણ મનુષ્ય આત્મસંપર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી સકે એ બહુધા અસંભવનીય છે. પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે, પણ આ પ્રકારનાં સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમાં આત્મ એક સૂત્રરૂપે રહેજ. આ જગતના સર્વ અનુભવો, હેમાંનું સર્વ પરામર્શરૂપ જ્ઞાન, આત્મલક્ષી જ હોય એ તત્ત્વ-દર્શનની વાત બાજૂએ મૂકીશું. પરંતુ પરલક્ષી ચિત્ર ચીતરવામાં પણ આત્મફલક ઉપર પડેલા બિમ્બનું જ પ્રદર્શન થાય, એટલે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવું જ અશકયવત્ છે.

દર્પણની સ્હામે દર્પણ ગોઠવીને એકમાં નજર નાંખીશું તો એકની પાછળ બીજું એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા જણાશે—એ અનુભવ ઘણાને થયો હશે. અખા ભગતે આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામાં પ્રતિબિમ્બ-પરંપરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પંક્તિયો કહીછે:—

"જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહાંમસહાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં.
તે અન્યોઅન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોચે છેકમાં:
અનંત ભાસે સહાંમ સાહાંમાં એકના ઉદયમાં એક,
સિદ્ધાન્તને તે ઈમ જાણો કહું વસ્તુવિવેક;
આદર્શ નિર્મલ અતિઘણું પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,
ત્યાંહાં અજા આછી અણછતી ભાઈ આવી ભાસી તેહ.
અજા મધ્યે ઉપાધ્ય બોહોલી તેહ જાણે અહંકૃત્ય,
જ્યમ મુકુર માંહે અનંત દીસે રૂપની સંસૃત્ય."

(અખેગીતા; કડવું ૨૨, કડી ૬, ૮, ૯, ૧૦.)

આ દૃષ્ટાન્તમાંનાં મુકુર તથા હેમાંની પ્રતિબિમ્બમાલા અને હું જે, સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોછું તે બેની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. અજા (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમાં તો એક બિમ્બરૂપ બ્રહ્મનાં અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતાં કહ્યાંછે. સ્હામસ્હામા ગોઠવેલા મુકુરમાં એક જ બિમ્બનાં અને એક જ પ્રકારનાં પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા પ્રગટ થાયછે; મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે "અનંત થાશે રૂપની સંસૃત્ય." આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપકની મર્યાદા ભૂલવી નહિં, એટલી વિનંતિ વાચકબન્ધુને કરુંછું.

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મ્હારા બાલપણથી માંડીને આજ સુધીના સમયમાં મ્હારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાલા આલેખવાનું માથે લઉંછું તે વખતે એ કામના મહત્ત્વનો અને મ્હારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્ગાર થાયછે કે

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्.

વળી, હું ગુજરાતની બ્હાર ઘણાં વર્ષ ભટક્યોછું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસુંછું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મ્હને ખરો કે નહિં ?

ગમે તેમ હો, પણ બે કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણુંછું. હું ગુજરાતની બ્હાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજોગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સક્યોછું. તેમ જ ગુજરાતની બ્હાર "બૃહદ્ ગુજરાત" પણ છે એમ મ્હારા મિત્ર રા. **બ. ક.** ઠાકોર કહેછે. તો તે બૃહદ્ ગુજરાતમાં ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ "ગુજરાત"માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મ્હારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઈને હું ફર્યોછું તેમ મ્હારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી સક્યોછું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાંઈક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ વચનો બોલુંછું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો ભૂતકાલની દૂર, દૂર, સુદૂર પશ્ચાદ્ભૂમિમાં પડવાથી વખતે ઝાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધસ્પષ્ટ રેખાવાળાં ઊઘડશે, કેટલાંક સ્પષ્ટરેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સહન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે;–જે’ને હમે કુટુમ્બમાં "મા" કહીને બોલાવતા ત્હેનું ચિત્ર. એ ‘મા’ તે સ્ત્રી નહિં, પુરુષ

પણ મનુષ્ય આત્મસંપર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી સકે એ બહુધા અસંભવનીય છે. પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે, પણ આ પ્રકારનાં સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમાં આત્મ એક સૂત્રરૂપે રહેજ. આ જગત્‌ના સર્વ અનુભવો, હેમાંનું સર્વ પરામર્શરૂપ જ્ઞાન, આત્મલક્ષ્મી જ હોય એ તત્ત્વ-દર્શનની વાત બાજૂએ મૂકીશું. પરંતુ પરલક્ષી ચિત્ર ચીતરવામાં પણ આત્મફલક ઉપર પડેલા બિમ્બનુંજ પ્રદર્શન થાય, એટલે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવું જ અશક્યવત્ છે.

દર્પણની સ્હામે દર્પણ ગોઠવીને એકમાં નજર નાંખીશું તો એકની પાછળ બીજું એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા જણાશે—એ અનુભવ ઘણાને થયો હશે. અખા ભગતે આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામાં પ્રતિબિમ્બ-પરંપરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પંક્તિયો કવીછેઃ—

"જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહાંમસહાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં.
તે અન્યોઅન્યે અનંત થાએ ને દૃષ્ટ પોહોચે છેકમાં:
અનંત ભાસે સહાંમ સાહાંમાં એકના ઉદયમાં એક,
સિદ્ધાન્તને તે ઈમ જાણો કહું વસ્તુવિવેક;
આદર્શ નિર્મલ અતિઘણું પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,
ત્યાંહાં અજા આછી અણછતી ભાઈ આવી ભાસી તેહ.
અજા મધ્યે ઉપાધ્ય બોહોલી તેહ જાણે અહંકૃત્ય,
જ્યમ મુકુર માંહે અનંત દીસે રૂપની સંસૃત્ય."

(અખેગીતા; કડવું ૨૨, કડી ૬, ૮, ૯, ૧૦.)

આ દૃષ્ટાન્તમાંનાં મુકુર તથા હેમાંની પ્રતિબિમ્બમાલા અને હું જે, સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોછું તે એની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. અજા (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમાં તો એક બિમ્બરૂપ બ્રહ્મનાં અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતાં કહ્યાંછે. સ્હામસ્હામા ગોઠવેલા મુકુરમાં એકજ બિમ્બનાં અને એકજ પ્રકારનાં પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા પ્રગટ થાયછે; મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે "અનંત થાશે રૂપની સંસૃત્ય." આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપકની મર્યાદા ભૂલવી નહિં, એટલી વિનંતિ વાચકબન્ધુને કરુંછું.

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મ્હારા બાલપણથી માંડીને આજ સૂધીના સમયમાં મ્હારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોની ચિત્રમાલા આલેખવાનું માથે લઉંછું તે વખતે એ કામના મહત્ત્વનો અને મ્હારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્ગાર થાયછે કે

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्.

વળી, હું ગુજરાતની બ્હાર ઘણાં વર્ષ ભટક્યોછું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસુંછું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મ્હને ખરો કે નહિં?

ગમે તેમ હો, પણ બે કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણુંછું. હું ગુજરાતની બ્હાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજોગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સક્યોછું. તેમ જ ગુજરાતની બ્હાર "બૃહદ્ ગુજરાત" પણ છે એમ મ્હારા મિત્ર રા. **બ. ક. ઠાકોર** કહેછે. તો તે બૃહદ્ ગુજરાતમાં ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોનો પણ "ગુજરાત"માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મ્હારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઇને હું ફર્યોછું તેમ મ્હારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બનાવવાનો ચમત્કાર કરી સક્યોછું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાંઇક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ વચનો બોલુંછું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો ભૂતકાલની દૂર, દૂર, સુદૂર પશ્ચાદ્ભૂમિમાં પડવાથી વખતે ઝાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધસ્પષ્ટ રેખાવાળાં ઊઘડશે, કેટલાંક સ્પષ્ટરેખ પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સહન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે;-જેને હમે કુટુમ્બમાં "મા" કહીને બોલાવતા ત્હેનું ચિત્ર. એ 'મા' તે સ્ત્રી નહિં,

વડની; મુખશોભામાં માધુર્ય, સૌન્દર્ય, અને સસંયમ ઉલ્લાસ વિલક્ષણ આકર્ષણ પૂરતાં હતાં. આ ચિત્ર મ્હારી કલ્પનાનું નથી, પ્રેમના પક્ષપાતનું નથી, પણ સ્નેહાળ પુત્રના સાચા સ્મરણમુકુરમાં સ્થપાયલા પ્રતિબિમ્બરૂપે પ્રગટ થયેલું છે. કાને મોતીના કાંટા, નાકે કીમતી, પાણીદાર મોતીનો કાંટો (હાલ તો નવી ફેશનની જડ પ્હેરનારીઓ જાણતી પણ નહિં હોય, હેવો કાંટો), કાંઈક ન્હાના કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા વાળથી દેખાવમાં વિનીતતા દીપાવનારી રચના, ગળામાં મોતીની સેર, હાથમાં મોતીની તેમ જ સૂતાની ચીપોથી મઢેલી ચૂડીઓ, ઘેરા કાથિયા રંગનું કસબી કોરનું લૂગડું;—આ સર્વ અંશોથી સજ્જ થયેલી મધુર મૂર્તિ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે તે સાથે જ ત્રણ વર્ષનો બાળક બની જાઉંછું, અને "મંમા!" કહીને હેને કંઠે લટકી પડુંછું! ચિત્રકાર! તું કુશલ હોય તો રેખાચિત્ર દોરી લે; રંગ પછી પૂરજે; મ્હારી માના મુખની દીપ્તિ અને મ્હારા મુખ ઉપરનો બાલોલ્લાસ ત્હારી પીંછી વડે ઉમેરીને સજીવ ચિત્ર રચજે. હું તો મ્હારી અસમર્થ લેખની નીચે મૂકી દઉંછું.

મુકુરમાં બે એક અલ્પ પ્રતિબિમ્બો ધશી આવેછે.

મ્હારી મ્હોટી બ્હેન અને એક હમારી એવડી જ કોઈની દીકરી, મ્હને આગળ કરીને મંમા કને મોકલેછે; 'મંમા! ઉંહ!' 'મંમા! ઉંહ!' એટલુંજ હું ઠણકતો બોલુંછું, મંમા સમઝેછે; ત્રીજા પ્હોરનો વખત થવાથી ડબ્બો ઉઘાડીને બધાંને ખાવાનો મગજનો લાડુ આપે છે; હું દરેક હાથમાં અકકેકી લાડુડી લઈ વારાફરતી એક આખીને આખી મ્હોંમાં, એમ બંને સ્વાહા કરી જાઉંછું!—આ ચિત્ર ખશી જાયછે. વળી એક દિવસ અમદાવાદમાં નગરશેઠનો બંગલો સગાંવ્હાલાંને બતાવવા ગયાં ત્હાં મ્હારી મ્હોટી બ્હેનનો બાળક પુત્ર એકાએક અન્તકાળની સમીપ આવ્યો, અને ઉતાવળાં પાછાં ઘેર આવિયે છિયે; મેનામાં મંમા જોડે હું એકલો બેઠોછું;—બીજાં બધાં ગાડીઓમાં બેઠેલાં; મંમાના મુખમાંથી "શ્રી રણછોડરાય!" "શ્રી ઠાકોરનાથ!" એટલુંજ નામોચ્ચારણ નિઃશ્વાસો સાથે થયા કરેછે. હું ત્રણ ચાર વર્ષનો બાળક કશું સમઝનો નથી. હવે સમઝુંછું; પ્રભુ! મ્હને શા માટે સમઝણો થવા દીધો?

વળી ચિત્ર બદલાયછે. એક કુટુમ્બનો નોકર દુર રહીને મ્હને રમાડવાના હેતુથી પણ અનિષ્ટ ચર્યા કરેછે; **મં**મા શાન્ત રીતે મ્હારું ધ્યાન અન્યત્ર ખેંચેછે; કુમાર્ગ તરફ વિમુખ કરી સન્માર્ગ તરફ સંમુખ કરનારી—'ઇશ્વર-કરુણા ખરે ! મ્હને એ માડીસ્વરૂપે સ્મિત કરી પ્રીતિભરે ભરે આલિંગન શું એ !'

અને, ખરે, મ્હારાથી અજાણી રહીનેજ, મ્હારા અખંડ જીવનમાં **મં**માનો આત્મા મ્હને સદા વીંટી લેતો, અલૌકિક વાતાવરણમાં દોર્યે જતો, આજ જણાયછે. હું મ્હારું વ્યક્ત સ્વરૂપ ભૂલી જાઉંછું; ક્લોરોફૉર્મ જેવી, પણ આધ્યાત્મિક કોઇ શક્તિને બળે ચોતરફ વીંટાઈ વળતા કોઇ અવર્ણ્ય સાગરજળમાં ડૂબી જાઉંછું. **મં**મા દિવ્ય લોકમાં રહેલી મ્હને ઉત્સંગમાં લઇને બાથમાં પકડી રાખેછે; અને અવ્યક્ત દશામાં વ્યક્ત સ્વરૂપો પ્રગટ થાયછે. એકાએક મ્હારી જનની મટી જઈ અદ્‌ભુત પરિવર્તન—દિવ્ય પરિવર્તન—ને બળે સહસા **જગજ્જનની** પ્રગટ થઈને મ્હને સંકેલી લેછે; અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊંડાણમાં અનુભવું છું. "જગર્જ્જનની !" એમ પુકારુંછું, ને પાછી **મં**મા પ્રગટ થાય છે. **મં**મા ! મ્હને ત્હારા ઉછંગમાં સદા રાખ્ય ! આવું ? "જ્યહારે જગજ્જનની આજ્ઞા કરે ત્યહારે" !—અરે ! હું શું કામ જાગ્યો ?

—ઇતિ પ્રસ્તાવના—

વાંદરા, ૫–૪–૨૨.

પત્નીનું, જીવનના કઠણ પ્રસંગમાં, દીર્ઘ પરિચયમાંથી જીવનયુગ્મનો સંબન્ધ દૃઢ થવાથી એ સંબન્ધનો વિચ્છેદ દુઃખમય વિશેષ બને હેવા પ્રસંગમાં, અવસાન; તે આઘાત ખમવાનું સામર્થ્ય ધર્મબળથી મળીને જીવનપ્રયાણમાં થોડોક સમય આગળ વધ્યા ના વધ્યા અને તરુણ પુત્રનું અકાલ મરણ, દુઃસહ એ આઘાત; વળી ધર્મભાવનાની સતત સક્રિય સેવાના સાધનથી સંપાદન કરેલી દિવ્ય શાન્તિને ફરી ક્ષુબ્ધ કરાવનારો બીજો પ્રસંગ—જ્યેષ્ઠ પુત્રનું મરણ;—આ વિષમ આઘાતોએ આ દિવ્ય શ્રદ્ધાપૂર્ણ મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈક ગમ્ભીર રેખાઓ આંકેલી પ્રિય વાચક! ત્હને શું જણાતી નથી? છતાં એ ગમ્ભીર રેખાઓને ઢાંકી દેતી બીજી રેખાઓ બતાવું: નિરંતરનો ધીર આનન્દી સ્વભાવ, માનવગણનાં સ્વભાવલક્ષણોમાં-થી રમૂજી અંશો ખેંચી કાઢી તે રમૂજથી જોવાની અને દેખાડવાની શક્તિ, બાલકો સાથે બાલક, તરુણ સાથે તરુણ, આનન્દી સાથે આનન્દી, બનવાની અસાધારણ નટકલા,—નટકલા નહિં, સમભાવજનિત શુદ્ધ તદ્રપતાની શક્તિ;—આ શક્તિયે એ મુખમુદ્રા ઉપર દિવ્ય સ્મિતમય રેખાઓ અંકિત કરેલી જો; હેમાં પ્રભુની કૃપાનો, આનન્દસ્વરૂપ પિતાનો, વિજય જણાયછે: પ્રિયજનોનાં શબ ઉપર પગ મૂકીને જીવનસંગ્રામમાં પ્રયાણ કરીને દુર્ગગ્રહણ કરવાની શક્તિ પ્રગટ કરનારી રેખાઓ એ ભવ્ય મુખમુદ્રામાં હું દેખુંછું ને ત્હને દેખાડું છું;—[હું હવે સમઝું છું કે મ્હારામાં એ શક્તિ, મ્હારા જીવનના વિષમ પ્રસંગોમાં ટકાવનારી શક્તિ, મ્હને ક્ય્હાંથી મળી;—વડવાનલ ઊંડો ધરી સિન્ધુલહરી હસવવી—એ કળા પણ મ્હને ક્ય્હાંથી પ્રાપ્ત થઈ તે હવે સમઝું છું.]

આ અસાધારણ ધર્મબળ ધારણ કરનાર **ભોળાનાથ સારાભાઈની** મૂર્તિનું દર્શન મ્હારા મુકુરમાં આજે વિશેષ રીતે કરાવું. હું કહી ગયોછું કે મ્હારી ૭ વર્ષની ઉમર હતી ત્ય્હારે મ્હારી માતા પ્રભુના દરબારમાં હાજર થઈ. ગુજરાતી નિશાળમાં હું ભણવા જતો હતો. ત્ય્હાં એક વાણિયા શેઠિયા કુટુમ્બના મ્હારા સહાધ્યાયીએ મ્હને પૂછ્યું: "ત્હમારા બાપા ફરીથી પરણશે કની?"—આ હેની દુઃખમાં ભાગ લેવાની પદ્ધતિથી મ્હારા બાલક

હૃદયને જે આઘાત થયો તે શી રીતે દર્શાવું? મ્હને ક્રોધ ચઢયો તે મ્હેં મ્હેરાણે શમાવ્યો. મ્હને તે વખતે ખબર નહિં કે મરણથી ના હારતાં એક પછી બીજી એમ પત્નીઓ કરવી એ અમુક વાણિયા વર્ગમાં રૂઢ માર્ગ થઈ ગયેલોછે. કેટલાંક વર્ષ પછી અન્ય પ્રસંગે મ્હારા પિતાએ, બ્હાર ફરવા ગયેલા પાછા આવ્યા ત્હારે, વાત કરી કે આજ ફલાણા શેઠ રસ્તામાં મળ્યા; હેમની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ, અને નવી સ્ત્રી કર્યાં બાબત પૂછ્યું: "શેઠ! આ બીજી કે ત્રીજી?" એટલે શેઠ, કાંઈક પરાક્રમ અને કુળના ગૌરવના અભિમાનથી જોરથી બોલ્યા: "અરે, શેઠ! આ તો સાતમી–સાતમી!" આ જે વર્ગની ભાવના તે વર્ગનો બાલક મ્હારો ગોઠિયો ઉપરની પેઠે મ્હને મ્હારી માતાના મરણ માટે આશ્વાસન આપે એ સ્વાભાવિક જ હતું. પણ મ્હારું નિર્દોષ હૃદય એ ખમી સક્યું નહિં. મ્હારા પિતા, મ્હારી માતાના સ્વર્ગવાસ પછી, લગભગ વીસ વરસ વિધુર જીવન ગાળીને સ્વર્ગવાસી થયા. એ જીવન-માં હેમને ધર્મબળે, અને ઉત્તરોત્તર વધતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિયો વડે, જે સરલતા મળીછે તે વિચારતાં એ જીવન તરફ માન અને આશ્ચર્યના ભાવ સ્ફુરેછે.

(૩)

એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ અમદાવાદમાં 'ધર્મસભા' નામની ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરવાની સાથે હતો. એ સભાની કાર્યધુરા ધારણ કરવામાં મ્હારા પિતાને હેમના બાળમિત્ર સ્વ. રણછોડલાલ છોટાલાલ સહકારી હતા. એ વિરલ ગુણવાળી વ્યક્તિની મૂર્તિ એકાએક મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. આરમ્ભમાં કહ્યું તે 'ગ્રૂપ' હવે મુકુરમાં અંકિત થતું જુવો; ભોળાનાથ સારાભાઈ–ધર્મની મૂર્તિ; પછી તીક્ષ્ણ નયનો,–ઝીણાં, ભૂરાં, ગૂઢ અગ્નિ જેવાં ચળકતાં નયનો; સ્થૂલ, મન્દ, શરીર; અવ્યવસ્થિત, અણઘડ, વસ્ત્રોની કાંઈક ક્ષુદ્રતાને ઢાંકી નાંખનારી પ્રતાપી મુખચર્યા; વખતો-વખત દૂર જોવાનાં ચસમાં અથવા આંધળા કાચનાં goggles આંખ્યો ઉપરથી, નાક ઉપર કે કપાળ ઉપર ખશેડીને ઠેરવતા; વાદવિવાદની ઉશ્કેર-ણીના જોસમાં ઘાંટા પાડતા રસ્તાના લોકોના કાન વીંધનારા, ધર્મસભામાં બેઠેલા રણછોડલાલનું સ્વરૂપ પ્રથમ આલેખાયછે. વળી બીજી મૂર્તિ,

મુકુરમાં અંકિત થઈ; મહીપતરામ રૂપરામ; પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્પત્તિકાળથી મ્હારા પિતાને સતત અને સમર્થ, ઉત્સાહભેર અને અંતઃકરણથી મદદ કરનારા હેમના જમણા હાથ જેવા એ મહીપતરામ; બાંધી દડીનું શરીર, મુખમુદ્રા ચૂંચળી આંખ્યો અને રેખાઓની વિચિત્ર રચનાને લીધે પ્રથમ દર્શને નજીવા માણસનો ભાસ આપતી, પણ બારીકીથી જોતાં દૃઢતા, આગ્રહ, તીવ્ર બુદ્ધિ, ઇત્યાદિ બળોની રેખાઓ પ્રગટ થતાં વ્યક્તિત્વના સામર્થ્યવાળી;–હેવા મહીપતરામની છબી જુવો. આ ત્રણ મૂર્તિયોની પાછળ કોણ ઊભું છે?–લાલશંકર ઉમિયાશંકર; ચંચલ સંચલનવાળા, અસ્થિર જણાતા આમથી તેમ ને તેમથી આમ ઘૂમનારા; ગણિતશાસ્ત્રની પ્રવીણતા જે બુદ્ધિશક્તિથી મળેલી તે શક્તિ જીવનમાં અનેક રૂપે સહાયતામાં લેઈ પ્રવૃત્ત થનારા: ઉત્સાહથી, ઊભરાઈ જતા ઉત્સાહથી, નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ કરનારા, ભોળાનાથની પ્રાર્થનાસમાજના બીજા સ્તમ્ભરૂપ, લાલશંકરની છબી પ્રગટ થઈ. વળી જુઓ; પેલા કોણ દેખાયછે? ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ: ગુજરાતમાં અમલદારી જીવન લગભગ આખું ગાળીને વેસમાં અને ઉચ્ચારમાં નહિં, બાકી ભાષામાં તથા જીવનના વ્યાસંગમાં ગુજરાતી બની ગયેલા એ ગૃહસ્થનું મુખબિમ્બ જુદી જ જાત્યની વ્યક્તિતા બતાવેછે: ગૌરવર્ણ અને માંજરી આંખ્યો —કોકણસ્થ બ્રાહ્મણનાં વિદેશી બીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામાં પ્રગટ થાયછે; અસાધારણ બુદ્ધિપ્રભાવ અને આત્મપ્રયાસની દૃઢતા એ મુખમુદ્રામાં મુદ્રિત જણાય છે; બે ઓઠ બીડેલા છતાં હેની એક ખૂણાની સહજ વક્રતામાં રમૂજનો રસ સમઝવાની અને ભોગવવાની શક્તિ લક્ષ્યાલક્ષ્ય સ્મિત વડે દીપે છે. અને આ મુખ્ય મંડળ–ભોળાનાથ, રણછોડલાલ, મહીપતરામ, લાલશંકર, ગોપાળરાવ, એ મુખ્ય મંડળ—ના પડખામાં બે મૂર્તિયો પાછળથી પ્રગટેછે; અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ; બંને વિદ્યાખાતામાં કાયમ છાપ મૂકી ગયેલા, વિદ્યાદેવીની ભિન્ન ભિન્ન રીતે સેવા કરનારા; એક સમયે સાંસારિક સુધારાના પ્રચારમાં પૂર ઉત્સાહથી સક્રિય ભાગ લઈ ઉપરના મંડળને ખરા સહાયક બનેલા; એ બેમાંથી એકની પ્રકૃતિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્ભીરતાવાળી, હેમની એક ઊંચી અને એક નીચી રહેલી ભમરમાં સબળરૂપે છપાયલી છે; બીજા અંબાલાલમાં જુદા

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

[પૃષ્ઠ ૮

દર્શન કરુંછું અને અનેકાનેક વૃત્તાન્તો ઉપસ્થિત થાયછે; મુકુરમાં, દૂર દૂરના પ્રતિમુકુરમાં, મૂર્તિપૂજક **ભોળાનાથ સારાભાઈ** દેખાયછે; ભસ્મ, ત્રિપુંડ્ર, રુદ્રાક્ષની માળા, આચમની પવાલું ત્રાંબટ સાથે મહાદેવની પૂજા કરવાને બેઠેલી એ મૂર્તિ જોઉંછું, ત્ય્હારે અન્ધશ્રદ્ધાની નહિં, પણ વિલક્ષણ ઊંડી, ઊંધી છતાં ઊંડી, શ્રદ્ધાની દીપ્તિ એ મુખમુદ્રા ઉપર દેખુંછું:

> "મન પત્ર, ને શ્રદ્ધાની લેખણી;
> ભક્તિરંગે લખે ત્હારો દાસ,
> રાખી વિશ્વાસ;
> પધારો આ અવસરે."

એમ અંબામાતાને લગ્નપ્રસંગે કંકોત્રી મોકલનાર **ભોળાનાથની** શ્રદ્ધા તે અન્ધ શ્રદ્ધા કેમ હોય? કેમકે

> 'દીનદાસ ત્હમારો હું છું માજી,
> હેવું ક્હેતાં આવ્યાં અકસ્માત,
> અંબે સાક્ષાત,
> પધાર્યાં આ અવસરે."

એમ અંબાજીને પ્રત્યક્ષવત્ દેખનાર ભક્તકવિના હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરીને જુવો; એ અન્ધ શ્રદ્ધા તો નહિં જ. 'અંબે અખિલ બ્રહ્માણ્ડ વિરાજોછો'—એમ નિમંત્રણનો આરંભ કરનાર જડ મૂર્તિનો પૂજક સંભવે જ નહિં.

(૫)

એ જ **ભોળાનાથ** દસકા બે દસકામાં મૂર્તિપૂજાને અજ્ઞાન વર્ગનો અધમ માર્ગ માનનારા, "પરા ભક્તિની લેહ મુને લાગી" એમ લાગણી-વાળા, ઊંચા ક્રમે ચઢેલા ભોળાનાથનું દર્શન આપણને જુદા જ પ્રદેશમાં લઈ જાયછે. શ્રાવણ માસમાં રોજ રાત્રે પાર્થિવેશ્વરની પૂજા બ્રાહ્મણોની ગર્જના વચ્ચે થતી, જે'માં હું પણ મ્હારા બાલ્યકાળમાં મ્હારો વારો આવતાં ભાગ લેતો, અને પૂજાને અંતે મોદકનું ભોજન લેવામાં બ્રાહ્મણો જેટલો જ આનન્દ હું મેળવતો;—એ ચિત્રો બધાં સરી જાયછે; અને ઘરમાં એકાન્ત

સ્થળમાં સ્નાનશુદ્ધ, શ્વેત વસ્ત્રધારી મ્હારા પિતા, આરસની પાટ્ય સ્હામી મૂકેલી તે ઉપર અગરબત્તી, પુષ્પ વગેરે સામગ્રી–કેવળ સૌન્દર્યદ્વારા આત્માને વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં વીંટનારી સામગ્રી–વચ્ચે, નિરાકાર પ્રભુનાં વિલક્ષણ ભક્તિબળે ધ્યાનદર્શનમાં નિમગ્ન જોઉંછું; પ્રાર્થનામાળાનાં પોતાનાં ભજનો ગમ્ભીર પણ સંગીતબદ્ધ સ્વરે ગાતા સાંભળુંછું; છેવટે કુટુમ્બના જૂના ગવૈયા, ફતેહલાલ, ગાંધર્વ લોકની વ્યક્તિ વ્યક્તિની જુદી તરેહની બાંધેલી પણ સર્વમાં એક ચપટો આકાર રાખનારી પાઘડી પ્હેરેલા, શીળિયાથી અર્ધવિકરાળ બનેલા, હાથમાં તંબૂરો લઈને સ્હામે બેઠાછે ને પ્રાર્થનાનાં ગીતો હેમના બુલંદ અવાજે ગાયછે: આ ગુપ્ત, પવિત્ર સ્થળમાં, પેશીને દર્શન કરવાની ધન્ય દશા મ્હને મળી તે વાચકબન્ધુ! સ્મરણમુકુરમાં એ ચિત્ર ઝીલીને ત્હને પણ પ્રાપ્ત કરાવું તો હું સદ્ભાગ્ય ગણીશ.

આરમ્ભમાં દૃઢ મૂર્તિપૂજક અને અંતે શુદ્ધ અમૂર્ત પૂજાના આગ્રહી એ બે એકાએક ક્રમાન્તર ન્હોતાં; મ્હારા પિતાના બાળમિત્ર રણછોડલાલ છોટાલાલની ભલામણથી Blair' Sermonsનું પુસ્તક મ્હારા પિતાએ વાંચ્યું; અને ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર તો અણુમાત્ર એ ના વળ્યા; પરંતુ ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપ તરફ હેમની જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઊઘડી; અને રણછોડલાલ છેવટ સૂધી મૂર્તિપૂજાના હિમાયતી રહ્યા, ત્ય્હારે ભોળાનાથ અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસનાના દૃઢ સેવક થઈ એ માર્ગનું સત્ય સ્વરૂપ લોકોમાં પ્રચરિત કરનારી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, ચાલક, અને અંતકાળ સૂધી એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ બનીને રહ્યા. આ અંતિમ ઉચ્ચ ક્રમે આવવાની પૂર્વે, સ્થૂલ મૂર્તિપૂજાનો ત્યાગ કરી, માત્ર વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ વૈદિક ક્રિયાઓનો વચલો ક્રમ સ્વીકારીને અંતે નિરાકાર ઇશ્વરની શુદ્ધ પૂજા તરફ એઓ આવ્યા. જે સત્યદર્શન ધાર્મિક વિષયમાં થયું, તે જ દર્શન, અને ત્હેવા જ ક્રમોએ, સામાજિક સુધારામાં પણ મ્હારા પિતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. આ સર્વ વાતના વીગતવાર વર્ણનનો અહિં પ્રસંગ નથી. આજ તો મ્હારા પિતાનું દર્શન આ રીતેજ અને આટલું જ બસ છે. હેમના જીવનના છૂટક પ્રસંગોનું, જીવનચરિત્રમાં ના આવેલા ન્હાના પ્રસંગોનું, દર્શન હવે પછી કરીશ ને કરાવીશ.

સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ

'ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત' પ્રસિદ્ધ થયે ત્રણ દસકા થઇ ગયાછે. એ પુસ્તકમાં એઓનું સ્વરૂપચિત્ર જેટલું આવ્યુંછે ત્હેનો સ્પર્શ કરીને અહિં પુનરુક્તિ હું નહિં કરું. અહિં તો એ વ્યક્તિના ચિત્રની આજ લગી અજ્ઞાત રહીને ગૂઢ રહેલી સ્વરૂપરેખા હું આંકીશ અને વૃત્તાન્તો કહીશ.

મ્હારા બાલ્યકાળનું એક સ્મરણ: મ્હારા પિતા ખેડાના પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા તે વખતે આગગાડીનો 'અનિષ્ટ' સંપર્ક અમદાવાદને થયેલો ન્હોતો. દર રવિવાર મ્હારા પિતા અમદાવાદમાં ગાળતા; અમદાવાદથી ખેડા બાર ગાઉ; શનીવારની સાંઝે એક લાંબા 'પરેમ્બ્યુલેટર'માં મ્હને બેસાડેલો હું પોતાને જોઉં છું; અમદાવાદના રાયપુરા દરવાજા બ્હાર કામેશ્વર મહાદેવ-ના ઓટલા આગળ એ 'બાબાગાડી' ઊભી છે; સન્ધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ શાન્તિમાં, દિવસ અને રાત્રિના જયપરાજયની સંદિગ્ધ દશામાં, દૂરથી, દૂરથી, પેલો હૃદયને—મ્હારા બાલક હૃદયને—ઉલ્લાસ પ્રેરતો ઘં—ઘં—ઘં—નાદ સંભળાયછે; સગરામમાં મ્હારા પિતા ખેડેથી આવેછે, તે સગરામના ગંભીર, ઉમદા, બળદની કોટમાં લટકતાં ચંગ (ઘંટ) નો એ નાદ. (એ નાદ હજી હું સાંભળું છું અને હૃદય પ્રફુલ્લ બનેછે.) સગરામ મ્હારી 'બાબા-ગાડી' પાસે ઊભું રહેછે; અને તરત મ્હને કોઇ અંદર બેસાડી દેછે; આઠ દહાડે પિતાના દર્શનથી અસાધારણ આનન્દ અનુભવુંછું; આટલી મ્હારી ન્હાની મુસાફરીથી પણ એ આનન્દ પુષ્ટ થાયછે; સગરામમાં પિતાની સાથે ઘેર જાઉંછું. દરેક શનિવારે આ દૃશ્ય ભજવાતું હતું.

ભોળાનાથ સારાભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૬

હવે હું મ્હોટો થયોછું. બાર અને સોળ વર્ષની ઉમરનો ગાળો હવે છે; મ્હને મ્હારા પિતાએ પિંગળનું જ્ઞાન આપ્યુંછે; હેનો વિનિયોગ હેમને જ સહાયભૂત થવામાં હું કરુંછું; 'પ્રાર્થનામાળા' મ્હારા પિતાની છપાય છે; રોજ જમવા બેઠા હોઇએ તે વખતે સ્હામે ખડકીના બારણામાં 'યુનાઇટેડ પ્રિંટિંગ પ્રેસ'માંથી એક વાણિયો પ્રુફ શીટ લઇને આવેલો બંડલ હાથમાં લાંબું ધરીને ઊભો રહ્યો છે; હું ચીઢાઉં છું; પ્રુફ તપાસવાનું કામ મ્હારે માથે છે, નિરાંતે જમવા પણ નથી દેતો એ 'જંગલી!' આ 'પ્રાર્થનામાળા'નાં પદ્યોમાં ક્વચિત્-વિરલ પ્રસંગે—છન્દમાં દોષ જણાતાં મ્હારા પિતાને બતાવુંછું; સૌજન્યથી, આનન્દથી, ભૂલ્ય સુધારેછે; શિષ્ય આટલે જ અંશે ગુરુ બનેછે તેથી એઓને આનન્દ જ થાયછે; તે કહેછે—प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

હવે હું ખેડામાં ગામ બ્હારના એક ટેકરી ઉપર આવેલા બંગલામાં મ્હારા પિતાની સાથે રહેતો, મુકુરમાં, પ્રગટ થાઉં છું. મ્હારા પિતા રોજ પ્હેરોડમાં ઊઠીને મ્હને અને મ્હારી બ્હેનને જગાડીને બંગલાના વિશાળ 'કોમ્પાઉંડ'માં ઝાંપા સુધી દસ બાર વખત આંટા ફેરવેછે, હમને સાથે લઈને ચાલેછે. પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને તાજગી મેળવવાનું સુખ થોડાક જ જાણતા હશે. આ અભ્યાસ બાલ્યકાળમાંથી જ મ્હને પાડેલો તેથી મ્હને અનેકાનેક લાભ થયાછે, તનને, મનને,—ધનને તો પરોક્ષ રીતે ગણાય તો ગણાય. પિતા બંગલામાં જાયછે; હમે કોઠીનાં ઝાડ કોમ્પાઉંડમાં ઊભેલાંની નીચે પડેલી કોઠની સાખો લઈને ખાઇયે છિયે; કોઇ જોતું તો નથી?—મુકુરમાંથી આ ચિત્ર લુપ્ત કરુંછું.

મુંબાઈનું 'ઇન્દુપ્રકાશ' પત્ર ટપાલવાળાની ટપાલમાં આવ્યું; ઊઘાડીને મ્હને મ્હારા પિતા આપેછે; મરાઠી આવડે ના આવડે તો પણ મ્હારે એ વાંચવું અને હેમણે સાંભળવું; આમ મરાઠીના શિક્ષણનો આરમ્ભ કર્યો. લાભ આગળ જતાં અણધાર્યો થયો, દક્ષિણમાં સરકારી નોકરીને અંગે હું ગયો ત્‍હારે મરાઠીનો અભ્યાસ સુગમ થયો; તેમ જ મુંબાઇમાં હું આવીને રહ્યો તે વખતે ઘાટીને કે મરાઠા શાક વેચનારને કે હેવાને "ના"નો ઉત્તર

દેવા માટે મરાઠી જાણનારા મિત્રને હું બોલાવીને ન્હોતો કહેતો કે–"—ભાઈ! આ માણસને ના કહો ને."

ફારસીનો અભ્યાસ હમારા કુટુમ્બમાંથી નાબૂદ ના થાય એમ મ્હારા પિતાને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. હેમના પિતા તો ફારસીના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા, ફારસી કવિતા કરતા; મ્હારા પિતા ફારસીમાં પ્રવીણ સારી પેઠે હતા. આ ભાષાનું જ્ઞાન વંશમાં પ્રવાહિત રહે એ ઇચ્છાથી મ્હને—સ્કૂલમાં સંસ્કૃત હું શીખતો હતો તે ઉપરાંત—ઘેર ખાનગી સમયમાં ફારસી શીખવવાને એક મુનશી આવતા, મુનશી ગોહરઅલી કુટુમ્બના જૂના મિત્ર,—અર્ધઆશ્રિત જેવા—હતા એટલે હેમનો વક્કર હમે રાખતા નહિં તેથી કાંઈક, કાંઈક ફારસી-ની લિપિમાં અવાચ્યતાના દૂષણને પોષક અંશો સિદ્ધ છે તેથી, કાંઈક મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી આખુંદજીની રીતની નીરસ હતી તેથી, 'આમદન', 'કરીમા' (થોડેક સૂધીજ) અને 'હિકાયાત–ઇ–લતીફ' (થોડીક વાર્તાઓ સૂધી) એટલેથી જ અટકીને મ્હારો અભ્યાસ બંધ પડ્યો, મ્હારા પિતાનો આગ્રહ કમી ના થયો; મ્હારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક ભાણેજે, એ ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યો. મ્હારો ભાણેજ 'કરીમા' શીખતો હતો તે વખતે મ્હારા પિતાએ પૂછ્યું 'મકુન તકિયે બર ઉમ્રે નાપાયદાર' ("અસ્થિર જીવન ઉપર આધાર ના રાખીશ") આ પંક્તિનો અર્થ શો? તરત ઉત્તર મળ્યોઃ—"ઉંબરા ઉપર અશીકું કરીને સૂઈ જવું નહિં." આ દૃશ્ય અત્યારે મ્હારી નજર સમક્ષ ખડું થાયછે; મ્હારા પિતા બધાંની સાથે પેટ ભરીને હસવામાં શામિલ થાયછે.

મ્હારા પિતા કનેથી મળેલી અનેક રમૂજી વાતો–ઘણીખરી સાચી બનેલી વાતો, anecdotes ના ટુચકારૂપ વાતો—બધી એકઠી કરું તો રસમય સંગ્રહ થાય એટલો જથો બને. અહિં ત્હેને માટે સ્થાન નથી. બે એક કહેવાનું મન થાયછે. હેમણે આપેલા વર્ણનનેજ ચિત્રમાં મૂકું. ખેડામાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે વખતમાં અમદાવાદમાં પ્રથમ વર્તમાન-પત્ર પ્રગટ થયું,–'અમદાવાદ સમાચાર' કે એ નામ હતું; બુધવારે પ્રગટ

તેથી એ પત્રનું નામ "બુધવારિયું" પડ્યું હતું.—એ એટલે સુધી કે તે પછી જે કોઇ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયાં તે બધાંને માટે 'વર્તમાનપત્ર'ના સાધારણ અર્થમાં 'બુધવારિયું' એ સામાન્ય નામનો શબ્દ થઈ ગયો હતો. મ્હારા પિતાની કોર્ટમાં બે કારકૂનો ટપાલની રાહ જોતા બેઠા છે; ટપાલ આવી, દરેકનાં પોતપોતાનાં 'બુધવારિયાં' આવ્યાં (એકજ પત્રની પ્રતો); પાણી પીવાની ઓરડીમાં બંને ઉત્સાહભેર જાયછે; અને એક વાંચેછે ને બીજો પોતાની પ્રત તપાસેછે; અંતે "વાહ! શબ્દે શબ્દ બરોબર છે; લગારે ભૂલ્ય નથી, ત્હારી ને મ્હારી નકલ બરોબર છે."—એમ આશ્ચર્ય તથા માનનો ભાવ દર્શાવતા બંને પાછા જાયછે; બુધવારિયાં મેળવી જોયાથી આમ સંતોષ અપૂર્વ મેળવનારા આ કારકૂનોનાં પ્રતિરૂપ આ જમાનામાં નહિં મળે.

એ બનાવ પછી ઘણે વર્ષે મ્હારા પિતા કોર્ટમાં એક કામનો ફેંસલો આપવાને તૈયાર થયા તે વખતે સ્હામે બે પક્ષના વકીલોની તકરારો સંભળાઈ રહીછે; આખર ફેંસલો આપ્યો; એક વકીલ જીત્યો, બીજો હાર્યો; એમ જ બને કની? હાર્યો તે વકીલ મ્હારા પિતાના આશ્રયથી શી કારકૂનીમાંથી ચઢતે ચઢતે—અસલ ગુજરાતીમાં વકીલની પરીક્ષાઓ અપાતી હતી તે આપીને—વકીલ થયેલો; તે જરાક ઘરના માણસ જેવો પરિચયવાળો એટલે કોર્ટમાં ઉચિત વર્તણુક ભૂલી જઈને બોલેછે:—"અરે સાહેબ! આમ ફેંસલો આપોછો! શું ગાંડા બાંડા થયા?" મ્હારા પિતા શાન્ત મન રાખી, આ બનાવમાંના હાસ્યરસના સ્વરૂપનું જ દર્શન કરી, ઠંડા રહીને, જરાક સ્મિત કરીને કહેછે: "ના; હું ગાંડો નથી થયો."

એક ધોળકાના ફોજદારની—સાચી બનેલી વાત—મ્હારા પિતાને મુખે સાંભળેલી અમર થવા લાયક છે; મ્હારા લખાણથી તેમ થશે કે નહિં તે પ્રશ્ન નથી; પરંતુ મુખપરંપરાથી થાય તે કરતાં લેખમાં સ્થપાયાથી જેટલી વિશેષ સ્થિરતા મળે તેટલી તો સાધીશું. અસલના વખતમાં ધોળકામાં એક મુસલમાન ફોજદાર સાહેબ પોતાના ઘરના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા હુકો

પીએછે; લોકોનાં ટોળાં–વાણિયાઓનાં–અબોટિયાં પ્હેરેલા, ઉપર કંદોરાથી અબોટિયાં કબજે રાખેલાં હેવા, હાથમાં પતરાળાં, પાણીના કળશિયા, લઈ જનારા, વાણિયાનાં ટોળાં રસ્તે થઈને જાયછે; ફોજદાર સાહેબનું કુતૂહલ જાગ્યું; "અબે જમાલ! એ સબલોક કહાં જિમનેકું જાતે હૈ?" જમાલ:– "એ તો, હુઝૂર, ગિરધર શેઠકે વહાં બડા "વરા" હૈ વહાં ખાનેકું જાતે હે."–"હાં! જબ તો વહાં "પાટ" હોગી; નહિં?" (પાટ=નાત્ય જમે ત્યહારે સંભાવિત ગૃહસ્થો, જોવાને મ્હોટી પાટય ઉપર બેસવાનો રિવાજ જાણનારા આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ સમઝશે.)–"લેકિન, અપનકું ઇઝન કયું નહિં દિયા ભલા?–શાયદ ભૂલ ગયા હોગા, લેકિન અપન ઉસકું ઇઝત દેનેકું જાના ચાહિયે. ચલો." ફોજદાર સાહેબ અને બે એક સિપાઇયો આવતા જોઈ ગિરધરશેઠ માન આપવાને ઊઠયા; આવો. આવો. ફોજદાર સાહેબ!". કહી ગાદી તકિયે–પાટય ઉપર–બેસાડ્યા. એ વર્ગના રિવાજ પ્રમણે નાત્યમાં પીરસવાનાં પકવાનની ટોપલીઓ, પાટે બેઠેલાને બતાવવાને માટે લાવવામાં આવી. નાતીલાઓએ જોઈને પકવાન વખાણ્યાં. ફોજદાર સાહેબ કને ટોપલી આવી એટલે–"અબે જમાલ! જા; મકાનકું એ મીઠાઈકી ટોપલી લે જા; ઓર બીબીકું બોલના કે હમ તો જિમનેકું યહાં ઈ બેઠ જાઇંગે."—બિચારા ગિરધરશેઠ! પકવાનની ટોપલી ફોજદાર સાહેબને ઘેર રવાના કરી અને તે ઉપર ફોજદાર સાહેબ માટે ઠામ મંડાવીને હેમને જમાડ્યા.

'મનોરંજક ટુચકા' લખવાને હું બેઠો નથી, એટલે આટલેથી બસ.– પણ એક બનાવ યાદ આવેછે; ડુંગરપરા નામની નાગરની શાખા છે; એ વર્ગ અસલ અમદાવાદમાં નાગરોને ઘેર રસોઈ કરવાને આવેલો; તે એટલે સૂધી કે 'ડુંગરપરો' શબ્દનો વાંચ્યાર્થ જ 'રસોઇયો' એમ થઈ ગયેલું. કાલક્રમે એ વર્ગમાંના કેટલાક સારી પદવીએ, ધંધામાં, ચઢયા, તે પછી પણ એ વર્ગની ગંધ છૂટી નહોતી. ળકારનો ઉચ્ચાર રકાર કરવાની એ વર્ગની એક ખાસિયત હતી; 'થાળી,' 'પાળી," ઇત્યાદિ ડુંગરપરાના મુખમાં 'થારી,' 'પારી,' ઇત્યાદિ રૂપે પ્રગટ થાય. આ ળકારનો રકાર

ટાળવો એ ડુંગરાપરા મટીને વડનગરા થવાનું ચિહ્‌ન મનાતું. એક ઉચ્ચી પદવીએ પ્હોંચેલો ડુંગરપરો મિત્ર મ્હારા પિતા કને મળવા આવેલો, ત્હેને મુખે આ વડનગરા બનવાના પ્રયાસનું રમૂજી સ્વરૂપ સાંભળીને, બીજે દહાડે એ મિત્રને બોલાવીને કુટુંબનાં પુત્રપુત્રીઓ પૌત્રપૌત્રીઓ—એ મંડળમાં મ્હારા પિતા એ મિત્રને લાવ્યા; પછી પૂછ્યું:—"—ભાઈ! ત્હમને ગળામાં દરદ થયેલું ત્હેની હકીકત કહો ને; શાથી મટ્યું?"—'મિત્ર:—એ તો સાહેબ મ્હને ગળામાં 'ચોળિયા' થયા હતા. તે હેવા દૂખતા હતા"—ઇ. ઇ.. 'ચોરિયા' કહે તો ડુંગરપરા ગણાય—માટે આ વિપરીત શબ્દસંસ્કાર! હમે બધાં પ્હરાણે હસવું રોકી રાખતાં બેઠાં—પછી એ મિત્ર વદાય થયા.

ઘણીવાર સામાન્ય અશિક્ષિત—અર્થાત્ અર્ધશિક્ષિત—વાણિયા મ્હારા પિતા કને આવતા ત્હારે અનેક રમૂજી બનાવ બનતા; એક હેવો આવ્યો: "સાહેબ! મ્હારે એક ફરમાવવાનું છે." (બિચારો નમ્રતાનો વાચક ગણીને એ શબ્દ બોલ્યો). મ્હારા પિતા ઠાવકું મ્હો રાખીને, આંહિંથી ગૂઢ સ્મિત હમેજ જોઈ સકિયે તેમ, બોલ્યા:—"ફરમાવો; શું છે?"

એક દિવસ એક શેઠ—કુટુંબના જૂના પરિચિત મિત્ર—મળવા આવ્યા. વાતે વાતે પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાની એક વાત બોલ્યા:—'ભોળાનાથભાઈ! હું રોજ બે કેળાં લાવું છું. એક હું ખાઉં છું, અડધું મ્હારી માને આપું છું; ને અડધું વધે છે તે દાબ્યમાં ન ખાવું છું, એટલે છોકરાં ને રાંડો બધાંને મળે."—(રાંડો=પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાઓની વહૂઓ; એ કહેવાની જરૂર છે?)—આ શેઠ લક્ષાધિપતિ હતા એ કહેવાની જરૂર તો છે જ.

મ્હારા પિતાનો સ્વભાવ અત્યન્ત restless શારીરિક ચપલવૃત્તિવાળો હતો. ઘરમાં કદી એક સ્થાને પાંચ તો શું, બે મિનિટ પણ, બેશી રહેતા નહિં; આ ખંડમાંથી આ ખંડમાં;—લખવાની પેટી પણ જાતે ઊચકી લાવીને —આવે; ખુરશી ઉપરથી હીંચકે ને હીંચકા ઉપરથી ખાટલા ઉપર, કોચ ઉપર, અનેક સ્થળે બેસે, અને કુટુંબ મંડળી જોડે સુખવાર્તા કરે. હીંચકો હેમને બહુ જ પ્રિય હતો. હીંચકા પ્રત્યે પ્રેમ મ્હારો પણ એટલો જ હતો. એ

રણછોડલાલ છોટાલાલ

[પૃષ્ઠ ૨૩

કારણથી હીંચકાની સ્પર્ધાનું ચિત્ર 'મુકુર'માં દેખું છું: મ્હોટાભાઈ (મ્હારા પિતાને હમે મ્હોટાભાઈ કહેતા; મ્હોટાભાઈ) ખાટ્ય, હીંચકા, ઉપરથી હેમની ચંચલવૃત્તિને અનુરોધે ઊઠ્યા; ફરવા લાગ્યા; તરત હું કૂદીને ખાટ્ય ઉપર ચઢ્યો ને હીંચકા ખાવા લાગ્યો. મ્હોટાભાઈ પાછા આવ્યા; મ્હને ઊઠાડ્યો; હું ઊઠ્યો; એ બેઠા; એ પાછા ઊઠ્યા; હું પાછો ચઢી બેઠો; વળી મ્હને ઊઠાડ્યો; આ 'સિનેમા' ચિત્ર મુકુરમાં પ્રત્યક્ષ થાયછે અને હું આનન્દથી, પિતાની સાહાઈ તરફ પૂજ્યભાવથી, પૂર્ણ થાઉંછું.

રણછોડલાલ છોટાલાલ

[પૃષ્ઠ ૨૩

સ્વ. રણછોડલાલ છોટાલાલ

કેટલાક વાચકો અધીરા થયાછેઃ કુટુમ્બનાં ચિત્રો તો બહુ થયાં; હવે "સાક્ષરો"નું ચિત્રદર્શન ક્ય્હારે કરાવશો? એમ ફરિયાદ સાંભળુંછું. આ સજ્જનોને એટલું જ સ્મરણ આપુંછું કે પાછલાં પચાસ વર્ષની ચિત્રાવલિ ઉદ્દિષ્ટ હોય, ત્યાં આ ઉતાવળભરી અધીરાઈ ન્યાયયુક્ત ના ગણાય; તેમ જ મ્હારી આરમ્ભની પ્રતિજ્ઞા જોશો તો જણાશે કે "સાક્ષરો" જ મ્હારા આલેખનવિષય ગણ્યા નહોતા; અને આ મુકુરદર્શનમાં પરલક્ષીઅંશ અને આત્મલક્ષી અંશનું મિશ્રણ અનિવાર્ય છે. બસ; હવે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં આવું. માત્ર એક સામાન્ય ચેતવણી આપી મૂકું: મુકુરમાં દર્શન થયાનાં જ પ્રતિબિમ્બોનું આલેખન આવવાનું છે એટલે મુકુરમાં આ ચિત્ર આવ્યું, પેલું દર્શન થયું, એમ વારંવાર હવે પુનરુક્તિ નહિં કરું; વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં જેમ એક સૂત્ર તે પછીનાં સૂત્રોમાં સર્વાંશે લાગૂ પડેછે ત્હેને અધિકારસૂત્ર કહેછે, તેમ આ "સ્મરણમુકુર"માં "મુકુરમાં દીઠું" એ વચન અધિકારસૂત્રરૂપે વાચકે સમઝી લેવું.

સમય–આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગ;

સ્થળ–**લાખા પટેલની પોળ્ય; ભોળાનાથ સારાભાઈનું** ઘર; આગલી મેડી. (**ભોળાનાથ** કુટુમ્બમંડળમાં બેઠાછે; પોતે હીંચકા ઉપર છે.)

નજુમિયાં—(નીચે દેવડી ઉપરથી જીના રસ્તે ચઢીને, મેડીના બારણા આગળ ઊભા રહી, વાંકા વળી, લાંબો હાથ કરી, મુખ બનાવટી ગમ્ભીર રાખી, **ભોળાનાથને** કહેછે). ગભરાશો નહિં; પેલો આવ્યોછે."

પેલો=રણછોડલાલ **છોટાલાલ**; **અ**મદાવાદને સૂતરની મિલનો ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાપીને, મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રેસિડંટની પદવી લેઈને અનેક આરોગ્યાદિકને પોષક સુધારા દાખલ કરી, નાગરોમાં ઉચ્ચ પદવી આપનાર **રણછોડલાલ છોટાલાલ**; **ભોળાનાથના** બાળમિત્ર; પાછળથી સી. આઈ. ઈ. પદ પામેલા; પુત્રપૌત્રને અઢળક ધન આપનારા; જે'ને પરિણામે હેમના પૌત્ર સર **ચીનુભાઈ** બારોનેટની અસાધારણ પદવી મેળવી સક્યા; ને **રણછોડલાલ છોટાલાલ**. રોજ સાંઝ થતા પ્હેલાં રણછોડભાઈને આવવા બેસવાનું સ્થાન **ભોળાનાથનું** ઘર. કલાકના કલાક સુધી અનેક તકરારો, ચર્ચાઓમાં, ઘાંટાઘાંટ પાડી, નોકરો વગેરેને કંટાળો આવેછે તે રણછોડભાઈ કદી જાણતા નહિં. હેમને તેડવા આવનાર ફાનસ લઈને નીચે ઓટલા ઉપર નીરાંત્યે ઊંઘે, **નજુમિયાં** અફીણની લ્હેરમાં આવી ઉપર દિવાનખાનામાં થતી ઘાંટાઘાંટમાં પોકાર ભેળે: "એ તો આવ્યો તે ગૂંદ ને ગૂંગળ લઈને અહોટવાનો." ઇ. ઇ. .

નજુમિયાં જૂના નોકરનું ઉપર કહેલું વિનોદવચન સાંભળી હસતા હસતા **ભોળાનાથ** આગલી મેડીમાંથી દીવાનખાનાની મેડીમાં જાયછે. ત્હાં હૂનાળામાં બપોરથી આવી ગાદી તકિયે અઢિંગી બેહેલા એક જોશી, **સાંકળેશ્વર આશારામ**, વૃદ્ધ, કાળાવર્ણની કરચોલાયલી ચાંબડીવાળું મુખ ધારણ કરનારા, ધોળી પાઘડી (દક્ષણી ઘાટની) બાજૂ ઉપર મૂકી કલાક બે ત્રણની ઊંઘ બેઠે બેઠે લઈને તાજા થયેલા હાજર છે; રણછોડભાઈને તકિયે સ્થાન આપેછે; બીજા કેટલાક મિત્રો ક્રમે ક્રમે આવેછે. મહીપતરામ વિલાયત જઈ પાછા આવ્યા ત્હેમને નાત્યમાં લેવા કે એ પાતકીનો નિતાન્ત બહિષ્કાર કરવો એ ચર્ચા નાત્યજાત્યમાં ચાલ્યાથી પ્રશ્ન સમુદ્રગમનનો બહુ જોસભેર મંડળમાં ચર્ચાયછે; રણછોડભાઈ હેમની ઠાવકી વાણી અને શૈલીથી કહેછે: "જુઓ! ત્હાં (=**વિલાયતમાં**) ઘઉં મળેછે, ચોખા મળેછે, દૂધ

મળેછે; શા માટે હિન્દુ પોતાનો ખાવાપીવાનો ધર્મ સાચવી ના સકે?" આ સામાન્ય સત્યને વસ્તુસ્થિતિની કસોટીથી તપાસવાનો સંભવ ઉડાવીનેજ દલીલો ચલાવાયછે. કોઇવાર વળી ધર્મનાં વિવિધ તત્ત્વોની ચર્ચા થાયછે. હેમાં પણ રણછોડભાઈ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ, સાચી તેમજ ખોટી દલીલોમાં કરીને સ્હામાનાં મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પાડેછે.

વળી દૃશ્ય બદલાયછે. એજ દીવાનખાનામાં બપોરને વખતે મ્હારા ન્હાના ભાઈની જોડે મ્હારા એક દૂરના મામા કૂતરાં ભસાવવાની રમત કરેછે અને **સાં**કળેશ્વર જોશી ઊંઘમાં ખલેલ થવાથી ઊંડી ચીઢથી, અંબળાઈને, મ્હારા મામાને ખીજેછે; "આ શી છોકરવાદ!" એમ કહી પાછા નિદ્રાદેવીને શરણ થાયછે. ઢીંચણ ઊંચાં રાખી બેઠા બેઠા ઊંઘતા જોશી **સાં**કળેશ્વરની છબી પાડી લીધી હોત તો ઠીક થાત. આ **સાં**કળેશ્વર જોશીનું ઓળખાણ વાચકને કરાવું: ગણિતમાં, જ્યોતિષમાં, સારા પ્રવીણ; ઘરમાં સ્ત્રીના કંકાસથી કંટાળીને હમારે ઘેર આવતા: એકવાર પત્નીએ હેમને ઓરડામાં પૂરી મૂક્યા તે વૃત્તાન્ત પણ નિખાલસ રીતે કહેતા: "પછી હમને તો પૂર્યા." (પોતાના વિશે એ માનાર્થે बहुवचननो નિયમ પાળતા હતા). હેમણે એક બહુ ચાતુર્યવાળી રચનાનું ઘડિયાળ બનાવ્યું હતું; હેમાં કલાક, મિનિટ, સેકંડ ઉપરાંત, તિથિ, વાર, ઘડી, નક્ષત્ર, ઇત્યાદિ દર્શાવાતાં હતાં. આ ઘડિયાળ ઈ. સ. ૧૮૬૭–૬૮ ના શુમારમાં ભરૂચમાં એક પ્રદર્શન થયેલું ત્હેમાં મૂકાયું હતું. ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે લોકોનાં અજ્ઞાન ટાળવાને પ્રયાસ થતા ત્હેમાં "કીમિયાકપટ" નામનું ન્હાનું પુસ્તક **સાં**કળેશ્વર જોશીએ રચેલું હતું; હેમાં કીમિયાગરની કપટયુક્તિયો ઉઘાડી પાડી હતી.–પરંતુ, ખાનગીમાં **સાં**કળેશ્વર કોઇવાર કહેતા કે ખરી રીત્યનો કીમિયો જાણનાર સૂનું બનાવી સકે ખરો. અમદાવાદથી સૂરત સૂધી રેલવે લાઇન પ્રથમ થઈ ત્યહારે મ્હારા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળમાં **સાં**કળેશ્વર જોશી અમદાવાદથી બેઠા. અંકલેશ્વરને સ્ટેશને પોર્ટરે બૂમ પાડી: "અંકલેશ્વર! અંકલેશ્વર!". જોશી મહારાજ નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બેઠા બેઠા ઊંઘતા હતા તે ઝબકી ઉઠ્યા. "હાં!"–

સાંકળેશ્વર નામ જોડે **અં**કલેશ્વર નામના ધ્વનિસામીપ્ય ઉપરથી. કોઇયે આ વાત જોડી કાઢી હશે કે સાચી હશે તે હું કહી સકતો નથી; પરંતુ વાત કુટુંબમંડળમાં ચાલી આવીછે; અને સાચી ના હોય તો પણ સાચી હોવી જોઇયે હેવી એ વાત છે.

સાંકળેશ્વર જોશી શેતરંજ રમવામાં કુશળ હતા. નિત્યનિયમ પ્રમાણે ઊંઘી ઊઠીને બેઠાછે;–એ જ દીવાનખાનામાં. ત્હાં હમારા કુટુંબના જૂના **મુ**નશી ગોહરઅલી–સૈયદ વંશના, મ્હને ફારસી શીખવવાનો પ્રયાસ જેણે કરેલો તે–આવી પ્હોંચેછે. શેતરંજ રમવામાં એ મુનશી પણ હોંસીલા. જોશી અને મુનશી રમવા બેઠા. ગોહરઅલીએ ખુલ્લા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી; "દેખો ભાઈ! હમ જૂઠ તો બોલિંગે!"–આ અસાધારણ પ્રમાણિકતા-વાળી પ્રતિજ્ઞા પછી રમત શરૂ થાયછે; મ્હારા પેલા દૂરના મામા, જે જોશીને ચીઢવવામાં આનન્દ માનતા તે, મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ (આપણા **ભો**ગીન્દ્રરાવ **દી**વટિયાના પિતા), બધા શેતરંજની રમતના રસિયા આસ-પાસ જોવા બેઠાછે. જોશી જોડે કરાર એ કે જે મહોરાને આંગળી અડકાડી તે ચાલવું જ જોઇયે. આ નિયમ પાળતાં જોશીને વસમું પડેછે. પેલા મામા અને રતનલાલ જોશીને અડાવેછે; ત્હમે આંગળી અડકાડી, ચાલવું જ પડશે. ગોહરઅલીને તો "જૂઠ બોલિંગે" એ જ સુત્ર પૂજ્ય એટલે ફરી જાયછે; અને અંતે હારવા ઉપર બાજી આવેછે એટલે બાજી ઉછાળી નાંખીને હો, હો, હો, હો લાંટા પાડીને ઊઠી જાયછે. **સાં**કળેશ્વર મનમાં ચીઢાયછે, અંબળાઇને કાંઇક બોલેછે. બાજી બંધ થાયછે.

ત્હાં આપણા રણછોડભાઈ આવેછે. અને શેતરંજ રમવાને કોઇવાર **સાં**કળેશ્વર જોડે, તો કોઇવાર ગોહરઅલી જોડે, કે કોઇવાર રતનલાલ જોડે એમ બાજી રમવા શાન્તિથી બેસેછે. તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી રણછોડભાઈ બહુવાર જીતેછે. પણ વખતે રતનલાલની બુદ્ધિશક્તિથી હારેછે, તો "આ હમારી ભૂલ થઇ; આ ચાલ નહોતી ચાલવી;" વગેરે બચાવ કરેછે, અને મૂછો દાંત વડે ચાવતા ચાવતા, શબ્દો અડધા ગળતા, અડધા ઉદ્ગારમાં કાઢતા, તકિયે પાછા બેસેછે.

હવે સ્થળકાળ બદલાયછે. રણછોડભાઈયે મિલનો ઉદ્યોગ આરમ્ભ્યો ત્હારથી નગરમાં હેમને "રણછોડ રૂંહેંટિયો" એ નામથી લોકો ઓળખતા હતા. ગાંધીજીનો રૂંહેંટિયો એ નહિં; પણ અગ્નિબળથી ચાલતો વિદેશી યન્ત્ર સામગ્રીનો રૂંહેંટિયો. રણછોડભાઈ આ વખતે હયાત હોત તો એ કિયો રૂંહેંટિયો સ્વીકારત? (એક પ્રસંગપ્રાપ્ત, પણ અપ્રાસંગિક ભાસતી વાત નોંધું? રણછોડલાલ કપૂરચંદ નામના એક ગૃહસ્થને લોકો રણછોડ કપૂરિયો કહેતા. એકવાર બીજાપુરમાં આવેલા 'ગોલ ગુમજ'માં મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને એક મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય એ સ્થળની અજાયબી ભરેલી નાદઘટના જોવા ગયા; વિશાળ ઘુમ્મટને એક છેડે ઉભા રહી ઝીણે સ્વરે બોલે તે બીજે છેડે સ્પષ્ટ સંભળાય એમ ઘટના છે. કૃષ્ણરાવ એક છેડે ઉભા, વરજભાઈ બીજે છેડે ઊભા; વરજભાઈને કહ્યું કાંઈ બોલો; વરજભાઈ બોલ્યા:"રણછોડ રૂંહેંટિયો;—રણછોડ કપૂરિયો;—ને રણછોડ રંગીલો;* ત્રણ રણછોડ છે!" નામની રૂઢતા માટે સહજ આ વાત કરી). મિલનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતા પહેલાં રણછોડભાઈ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં પોલિટિકલ ખાતામાં અમલદાર હતા. નોકરીમાં પણ પોતાની શક્તિથી છાપ પાડી. પણ "ભાવિતણા જ પ્રભાવે" લાંચના આરોપને લીધે નોકરી ખોઈ. એ પ્રસંગે જ્હારે આ આરોપની તપાસ ચાલતી હતી ત્હારે રણછોડભાઈના મન ઉપર અત્યંત ગ્લાનિ, વિચારમાં જ લીન રાખે હેવી મૂઢાવસ્થા વગેરે ભાવોએ હેવું જોર કરેલું કે ખેડામાં મ્હારા પિતાને ઘેર આવેલા તે ન્હાવા બેસે તે વખતે કૂંડીમાં લોટો બોળીને પાણી શરીર ઉપર નાંખતે નાંખતે અધવચ અટકે, લોટો વાંકો ને વાંકો રહે, અને રણછોડભાઈ શૂન્ય મનથી જોયા કરે. હૃદયના અન્તર્યામીનું અને વ્યવહારનાં કૃત્યોનું યુદ્ધ કે'વું ચાલતું હશે તે કલ્પી સકાશે. બાકી મ્હારા પિતા કહેતા કે રણછોડભાઈ એમ દલીલ બતાવતા કે રાજા રજવાડામાં મૂર્ખ અજ્ઞાન રાજાઓ કને ધન પડી રહે, હેનો સદુપયોગ એ કરી પણ ના જાણે, ત્હેના કરતાં આપણી કને એ ધન હોય તો વધારે સારું.

* "આખા લીંમડામાં એક ડાળ મીઠું કે રણછોડ રંગીલો" એ ડાકોરના રણછોડરાય વિશેની પંક્તિ લોકરૂઢ છે.

ગમે તેમ હો. પણ આ અનિષ્ટ ભાસતા બનાવનાં પ્રરિણામ અજ્ઞાત રીતે ગુજરાતને લાભકારી નીવડ્યાં. રણછોડભાઇયે મિલનો ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો અને આજ અમદાવાદ જે એ ઉદ્યોગમાં ધસમસતું ચાલેછે તે એ રણછોડભાઇના અજાણતાં થયેલા સ્ખલનનું શુભ પરિણામ છે. “Out of evil cometh good; અશુભમાંથી શુભ ફ્ળેછે.” રણછોડભાઈની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દૂરદર્શિતા, ઝીણામાં ઝીણી વીગતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, ઇત્યાદિ અસાધારણ શક્તિનાં લક્ષણો આ સમયથી હેમના અંતકાળ સૂધી પ્રગટ થતાં આવ્યાં. મિલનુ સાંચાકામ, ક્રિયા, સર્વની વીગત આરમ્ભથી તે અંત સુધી એઓ મિલ જોવા આવનારને હેવી રીતે સમઝાવતા કે હેમની ઝીણવટ અને શક્તિથી બધા છક થતા. મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદની અપૂર્વ સેવા રણછોડભાઈની હતી એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ એ સેવામાં હેમણે વાપરેલાં બુદ્ધિશક્તિ, ધૈર્ય, ઇત્યાદિ ગુણો બધાના જાણવામાં નહિં હોય. અમદાવાદમાં અગાઉ દરસાલ કોલેરાનો રોગ આવતો જ. સ્વચ્છ પાણી રણછોડભાઈની દૂરદર્શિતાથી આવ્યું ત્યહારથી એ રોગ નાબૂદ થયો. એ પાણીની યોજના તેમજ ગટરોની યોજના બંનેનો નિકટ સબંધ હોઈ તે માટે એક expert (શાસ્ત્રનિપુણ પંડિત)ને બોલાવ્યો હતો; પરંતુ એ પંડિત પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે તે પૂર્વે હેની જોડે હેના જ વિષયની ચર્ચા કરવામાં, હેની ભૂલ્યો બતાવવામાં, હેનો મત ફેરવવામાં, એ વિષયની પોતાની, સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને બુદ્ધિશક્તિને યોગે, પ્રવીણતા આશ્ચર્યકારક પ્રગટ થઈ હતી. દરેક વિષયમાં આ ગુણબળથી રણછોડભાઈ દીપતા હતા.

આ યોજનાઓ સ્હામે આરમ્ભમાં અમદાવાદના નગરજનો બહુ જ વિરોધવૃત્તિ દર્શાવતા હતા; લોકોને ચઢાવનારા ખાનગી શત્રુઓ પણ હતા. નગરવાસીઓનાં મન પોતાની યોજના તરફ વળે એ હેતુથી અમદાવાદમાં કાળુપુરના રસ્તા ઉપર આવેલા ટંકશાળના કોમ્પાઉન્ડમાં મ્હોટી જાહેર સભા ભરી તેમાં ભાષણ કરવાને રણછોડભાઇયે શરૂ કર્યું ન કર્યું અને ઉશ્કેરી મૂકેલા લોકોએ રમખાણ મચાવ્યું, ભાષણમાં ભંગ પાડયો, હોહા કરી મૂકી, અને રણછોડભાઈને માર પડશે એમ ભય જણાતાં હેમને હેમના

મ્હુામમાં બેસાડીને, જાણ્યામાં પોલીસની મદદથી, ઘેર વદાય કરી દીધા. પણ ઉશ્કેરાયલા લોકોએ કાંકરા, પથરા, મ્હુામ ઉપર પણ ફેંક્યા; રણછોડભાઈને જાણ ના થઈ; માત્ર જનમંડળ કેવું ઉકેરાયલું હતું તે આ પુષ્પવૃષ્ટિયે બતાવી આપ્યું. અને આખરે પાણી સ્વચ્છ આણવા માટે એ જ લોકો કેટલાંક વર્ષ પછી રણછોડભાઈને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. "ઝીણો ખરો;" એ હેમની બુદ્ધિશક્તિ માટે અમદાવાદના વાણિયાઓનું બે શબ્દમાં પૂરેલું પ્રમાણપત્ર અનેકવાર સાંભળેલું છે.

આ ઝીણવટ જીવનના નિત્યવ્યવહારમાં બહુ વાર અતિ ચીકાશથી વપરાતી હતી. ઘરમાં કોઇ માંદું પડે અને દાકતર આવી તપાશી દવા લખવા માંડે એટલે ભોગ એ બિચારા દાક્તરના! આ દવાથી આ અસર થશે ને તે દવાથી તે અસર થશે, આ દવાનો આટલો *dose* નાંખશો તે ઠીક નહિં, ઇત્યાદિ ચીકણો વાદવિવાદ રણછોડભાઈ કરતા; અલબત, હેમાં પણ હેમનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ જણાઈ આવતાં. કાચોપોચો દાકતર દબાઈ જતો; જબરદસ્ત દાકતર હેમને ચૂપ રાખતો. "હમારા કામમાં તહમે શું જાણો?" એ શબ્દો વપરાયા એટલે દલીલનાં દ્વાર બંધ થતાં. માણસ માંદું પડેછે, મરી જાયછે, તે પણ પોતાની ખાવાપીવા વગેરેમાં ભૂલથી જ એ સિદ્ધાન્ત રણછોડભાઈનો હતો; અને એ માન્યતાને અતિશયરૂપમાં એઓ ખેંચી જતા હતા. લોકો હેમને આ માટે હસતા હતા.

આ ચતુર એકવાર ચૂક્યા હતા. બુદ્ધિને હૃદયવૃત્તિયે જીતી હતી હેવો સમય એ હતો. ઉપર સરકારી નોકરીમાંથી દૂર કર્યાની વાત કહી; તે પ્રસંગે એક ધૂતારાએ રણછોડભાઈને કહ્યું તહમને પાછી નોકરી આપવાનો સરકારે હુકમ કર્યોછે; એમ કહીને એક બનાવટી સરકારઠરાવ બતાવ્યો. રણછોડભાઈ છેતરાયા, ધૂતારાને ઇનામ આપ્યું, અને પાછળથી જણાયું કે આ તૂત હતું.

બાહ્ય દેખાવમાં રણછોડભાઈ ગમ્ભીર, જીવનનાં ન્હાનાં સ્રોતમાં પગ ના બોળનારા, જણાતા હતા; તેથી કોઇને એમ લાગે કે હેમનામાં રમૂજની વૃત્તિ હશે નહિં અથવા કેળવાઈ નહિં હોય. પણ તેમ ન્હોતું. માત્ર જીવનનું

સમર્પણ જે કામમાં કરેલું ત્હેમાં એ હેવા વિલીન થતા કે રમૂજના પ્રસંગ જ હેમની આડે આવતા નહોતા. બાકી એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો યાદ આવેછે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની મીટિંગ ભરાઈ હતી; પ્રમુખસ્થાને રણછોડભાઈ, પોતાની પદવીને યોગે, બેઠા હતા; બે મેમ્બરો હેમની કને આવ્યા; એક કહે—"જુવો સાહેબ! આ શખસે મ્હને Loafer (લોફર) કહ્યો!" બીજાએ ઉશ્કેરાઈને કહ્યું—"સાહેબ! હેણે મ્હને લોફર કહ્યો!" શાન્ત, ગમ્ભીર, મુખચર્યા રાખી રણછોડભાઈ બોલ્યા: 'શું કામ લઢી મરો-છો? હમારે મન ત્હમે બંને સરખા છો." આ વચનમાં ઝીણી રમૂજટકોર ઉદ્દિષ્ટ નહિં હોય એમ કહેવાને હું તૈયાર નથી.

બુદ્ધિની કળવણી રણછોડભાઇયે હેવી તો સૂક્ષ્મરૂપે કરી હતી કે નિત્યવ્યવહાર, વાર્તાલાપ, ઇત્યાદિમાં બોલવા કરવાની ચોકસાઇમાં એ કદી ચૂકતા નહીં.† એકવાર હમારે ઘેરથી સાંઝે છૂટા પડતે હેમણે પૂછ્યું: "આબારાવભાઈ હાલ કિયે ગામ છે?" હમારામાંથી કોઇકે કહ્યું: માણસા છે; ત્યહાંથી સગરામમાં બેશીને કાલે આવશે." એટલે કહે: "સગરામમાં શેના? આગગાડી છે ને?" તે તો મેસાણા, માણસા નહિં એ હેમનું સ્ખલન થયું હતું. સભ્યતાથી મ્હેં કહ્યું: "રેલવે સ્ટેશન તો મેસાણા છે કની?" તરત રણછોડભાઈનો હાથ પોતાના ગાલ ઉપર પડ્યો; "આ શું હું ભૂલ્યો?" એમ ચોકસાઈના ભક્તને પોતાને ક્ષમા ના કરવાની વૃત્તિ પ્રગટ થવાની સાથે પોતાને સજા પોતે કરી.

મ્હારા પિતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં રણછોડભાઈ આદ્યસહકારી હતા. ધર્મ-સભા નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં એ બંને મુખ્ય ચાલક હતા. ખાડિયામાં એક ન્હાના ડહેલાના ભાંયતળિયામાં એ ન્હાની સભા મળતી; ધર્મના વિષય-ના વાદવિવાદ થતા; હેમાં રણછોડભાઈનો ઘાંટો બહુ બળથી બહાર પડતો

† મ્હારા પિતા કહેતા કે: રણછોડભાઈને પૂછિયે કે: "કેમ ભાઈ સાહેબ! ઘેરથી આવ્યા?"–તો તરત જવાબ ના દે; ક્ષણભર થોભે, પછી કહે: "હેં?–હા;–ઘેરથી આવ્યો," એ ક્ષણભર અવકાશમાં ગુપ્ત મનન કરી લે કે શા હેતુથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હશે.

હતો; ઉત્તરકાળમાં જે અતિમન્દ સ્વરે બોલતા, જાહેર સભામાં ઊભા થઈ ભાષણ કરે ત્યહારે જે'નું બોલવું છેક પાસે બેઠેલા શિવાય કોઇ સાંભળી ના સકે, તે આરમ્ભકાળમાં ધાંટા પાડનારા હશે તે કોઇ માની પણ ના સકે. એ ધર્મસભા મરી ગઈ; મરી ના ગઈ; શુષ્ક ચર્ચાથી સંતોષ ભોળાનાથને ના થયો; પ્રભુ જોડે નિકટ સંબન્ધ સ્થાપનારી ભક્તિની ભૂખ પ્રગટ થઈ: અને ધર્મસભાની ચિતાની રાખમાંથી "પ્રાર્થના સમાજ" પ્રગટ થઈ, સજીવરૂપે આવી. એ પ્રવૃત્તિમાં પણ રણછોડભાઇયે આરમ્ભનાં વર્ષોમાં બહુ ઉત્સાહથી સહાયતા આપી હતી. પરંતુ મૂર્તિપૂજા વિશે રણછોડભાઈ અને ભોળાનાથ એ બેની વચ્ચે સબળ મતભેદ હોવાને પરિણામે ખરું ઐક્ય એ બેનું એ કામમાં જામ્યું નહિં. એક મોસમ હેવી ગઈ કે પ્રાર્થનામંદિરની વેદી ઉપરથી એક રવિવારે રણછોડભાઈ મૂર્તિપૂજાપક્ષનું મંડન કરે, તો બીજે રવિવારે ભોળાનાથ ખંડન કરે; એમ દ્વન્દ્વયુદ્ધ લાંબો વખત ચાલ્યું. છેવટે, ક્રમે ક્રમે, રણછોડભાઈની સહાયકવૃત્તિ શિથિલ થઈ, અને પ્રાર્થના-સમાજની ઉપાસનાઓમાં આવવાનું ઓછું થઈ ગયું; ના, આવે ખરા; પણ આરતિ ગવાતી હોય તે વખતે ઉપાસનાના કાર્યક્રમને અંતે, પધારે; એટલે સુધી કે કોઇક વાર તો "જયદેવ! જયદેવ!" શબ્દોચ્ચાર છેલ્લી કડીને અંતે થાય અને સ્હામે દ્વારમાં રણછોડભાઈની સ્થૂલ આકૃતિ આલેખાય: "ભાઈ સાહેબ!" "હમે મોડા પડ્યા!" એ શબ્દો ઉચ્ચારતી, બે હાથ વડે પ્રથમ અર્ધવર્તુલની રેખા આંકી, અંતે તાબોટા પાડવાનો અવાજ લગભગ થાય હેવી રીતે હાથેલીઓ જોડાય, અને એ રીતે નમસ્કાર કરતી, સૂખડના ઊભા ટીલાથી અંકિત કપાળવાળી, ખભા ઉપર શાલ નાંખેલી, કરમજી પાઘડી પ્હેરેલી, કાથિયા રંગનો ડગલો પ્હેરેલી, એ મૂર્તિ નયનસમક્ષ અત્યારે જોઉંછું.

થયું. ઉપાસનામાં આટલી ફુલની પાંખડી અર્પીને રણછોડભાઈ મ્હારા પિતાની સાથે પ્રાર્થનામંદિરમાંથી નીકળેછે; હમારો બંગલો નજીક જ એ મિનિટને છેટે છે તે તરફ ન્હાનું સરખું મંડલ (હમારું કુટુંબમંડળ, કોઇક મિત્રો—એટલે મંડળ) ધીમે ધીમે ચાલેછે. રણછોડભાઈ વાતના રસિયા વાતોએ ચઢ્યાછે; (કોઇક ચર્ચામાં ચીકણી દલીલો રણછોડભાઈ ચૂંથ્યે જાયછે);

બંગલાની બ્હાર સડક ઉપર મંડળ ઊભું છે; ન્હાનાં બાળક કંટાળીને બંગલામાં જતાં રહ્યાંછે; મ્હારા પિતાને પણ ભૂખ લાગીછે અને વાતમાં શિથિલ ભાગ લેતે લેતે આખરે "પ...ણ, પ...ણ—" એ રણછોડભાઈના લંબાવેલા શબ્દથી હેમને તોડી પાડીને એકદમ જ "વારું: ભાઈ સાહેબ!" કહી નમસ્કાર કરી રણછોડભાઈને રુકસત આપેછે. "ગાડી! ગાડી!" એમ દીન કરુણ સ્વરે રણછોડભાઈ પાછળ આવતી ગાડીને સોધેછે, ને આમ મિત્રભાવના સ્નેહબળે રમૂજી અપમાન ખમીને ચાલ્યા જાયછે; એ ચિત્ર પણ અત્યારે નયનસંમક્ષ હું જોઉંછું.

રણછોડભાઈની કંજુસાઈ હેમના મિત્રવર્ગમાં પ્રખ્યાત હતી. લક્ષાધિપતિ થયા છતાં લાંબા સમય સૂધી જૂનું સગરામ, સસ્તો ઘોડો, અને અંદર હાથ ખોસવાની લાંબી આરામપટ્ટીઓમાં બે હાથ ભરવીને જાતનું રક્ષણ કરતા બ્હાવરા જેવા બેઠેલા, સાદાઈ જોડે ઉમદાઈ નહિં પણ મૂજીપણાનો ભાસ આપતાં વસ્ત્રોમાંથી તીક્ષ્ણ નયનદ્વારમાંથી બુદ્ધિતેજ ઝરતા રણછોડભાઈનું ચિત્ર જૂનો પરિચય ખડું કરેછે. ડયુક ઑફ કૉનૉટ અમદાવાદ આવ્યો તે વખતે હેના ઇસ્તેકબાલ માટે રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવેલા મંડળમાં રણછોડભાઈ હતા. હેમનો મેલા જેવો, ઉપટી ગયેલા રંગનો, જૂની કાથિયા બનાતનો કોટ જોઈને તે તરફ આંગળી કરીને કલેકટરે (જાણ્યામાં મિસ્તર રીડે) કહ્યું: "Ranchhodlal! what wretched coat you have come in!" ગૂંચવાયલા, ગભરાયલા, સ્વરે રણછોડભાઈ બોલ્યા: "It is not mine; er–er–it is Chinu's." (હેમના પૌત્રનો કોટ પણ હેમને બેસતો હતો). જૂના બાલમિત્રની સાથે પણ કદી ભોજનસંબન્ધ રાખી મિત્રતા કેળવવાનું હેમને સૂઝતું નહોતું. भुंक्ते भोजयते चैव એ અન્યોન્યતાસંબન્ધને સેવીને મ્હારા પિતા પ્હરોણાગતમાં અત્યન્ત પ્રખ્યાત હતા છતાં રણછોડભાઈને કદી નિમન્ત્રણ કરી ભોજન માટે બોલાવતા નહોતા. એક અપવાદનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. મ્હારા પિતા પેનશન ઉપર આવ્યા પછી કેટલોક વખત રોજ રાત્રે રણછોડભાઈને બંગલે નદીકિનારાની સારી હવાનો લાભ લેવાને સૂતા હતા. (બંગલો એકાદ ભાડે

લેવાનો હતો તે મળતા સુધી); રાત્રે દશમી રણછોડભાઈને ઘેર જમતા; મ્હારા પિતા, મ્હારો કનિષ્ઠ બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને "મકુન્ તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર" વાળો મ્હારો ભાણેજ, એ ત્રણ જણ જમતા અને સૂતા. પણ મ્હારો જાડો ભાણેજ તો જાણે બે બાજરીની ચાનકી, વાડકી દૂધ, ને ચાર કારેલાંના કડકાની બૂમ પાડતો ભૂખ્યો જ રહેતો; પણ મ્હારા નિયતાહારી પિતા પણ એ તપશ્ચર્યા ભોગવતા હતા.

પરંતુ જ્યહારે પ્હરોણાગતની ઊર્મિ ખરા અન્તઃકરણમાંથી પ્રગટી હતી ત્યારે રણછોડભાઈયે બધાં વર્ષની કંજૂસાઈ ધોઈ વાળી હતી; હેવો પ્રસંગ એક જ વાર બન્યો એ ખરું. મ્હને ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં સ્ટેચ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રવેશ મળ્યો ત્હારે આપોઆપ આનન્દના જોસમાં રણછોડભાઈયે નદીકિનારાને બંગલે મ્હોટી જ્યાફત આપી; સો બસેંનું મંડળ જમવા બેઠું હશે; ભોજનસામગ્રી વગેરે સર્વ રચના અમીરાઈ દર્શાવનારી હતી. કંજૂસાઈની છબી તો કહિં જતી રહી.

રણછોડભાઈની કંજૂસાઈમાં હલકાઈ નહોતી; પણ કાંઈક એકલસૂરાપણાનો અને સ્વાર્થનિમગ્નતાનો ગન્ધ લાગતો હતો. છતાં, કંજૂસાઈ અને સ્વાર્થનાં લક્ષણો જોડે વિરોધ ના આવતો હોય હેવા પ્રસંગોમાં હેમનું હૃદય કોમળભાવ, સાચો કોમળભાવ, દ્રવતું હતું. મ્હારા પિતાની અન્તકાળની ભારે માંદગી, એકાએક રુધિરવાન્તિ થઈને, શરૂ થઈ તે વખતે હું એ અણધાર્યા સમાચારનો તાર મળતાં સોલાપુર જિલ્લાના દૂર ભાગમાંથી તત્કાળ નીકળી ને મુંબાઈ થઈ અમદાવાદ આવ્યો; સ્હવારે નવેક વાગે મેલ ટ્રેનમાંથી ઊતર્યો; સ્ટેશન ઉપર મ્હારો એક મિત્ર મ્હને લેવાને આવેલો ત્હેણે કહેલી હકીકતથી આશ્વાસન કાંઈક મ્હને મળ્યું હતું, અને તત્કાળ ભયમાંથી મ્હોટાભાઈ બચ્યા છે, માત્ર પથારીવશ થોડોક વખત રહેવું પડશે એમ જાણ્યું હતું; છતાં હું ઘેર આવ્યો, દાદરામાંથી ઉપરના ખંડમાં ઊભો, તો એ ખંડમાં અનેક સગાંવ્હાલાં, કુટુંબમંડળ, વેરાઈને બેઠેલાં દીઠાં; સર્વનાં મુખ ઉપર ગ્લાનિની છાયા હતી; હું ખંડમાં પેઠો ના પેઠો,

ઉપરનું દૃશ્ય જોતો ક્ષણવાર ઊભો; તરત જ સ્હામેના કોચ ઉપરથી ઊઠીને રણછોડભાઈ મ્હારી પાસે આવ્યા; લંબાવેલા બે હાથ, સ્નેહવાત્સલ્ય ઝરતું વદન, અને "હવે સા...રું છે; હવે સા...રું છે" એ હેમનું આર્દ્રતાભર્યું વચન;—આ જોઈને હું એકદમ ગળગળો થઈ જઈ, મનને સંયમમાં ના રાખી સકી, પાસેના કોચ ઉપર અસહાય જેવો બેશી ગયો. રણછોડભાઈની આ હૃદયની આર્દ્રતાનું સ્વરૂપ અમૂલ્ય લાગ્યું.

સમભાવ, sympathy નો આર્દ્ર ગુણ રણછોડભાઈમાં સર્વ લોકો જોઈ સકતા નહિં. હેમનું જીવનકાર્ય, મિલનો ધંધો એક બાજૂ અને મ્યુનિસિપાલિટીનો તન્ત્ર બીજી બાજૂ, એ બંનેથી પૂર્ણ જીવનકાર્ય એ ગુણને વિરોધી તો નહિં, પણ અપોષક થયું હતું. તેથી એ ગુણ ઢંકાઈ ગયો હતો. એ જ સમભાવ બુદ્ધિવિષયક ક્ષેત્રમાં કવિતાના પ્રદેશને આર્દ્ર બનાવી સકેછે તે સ્મરણમાં રાખતાં, કવિતાનો વિષય પણ રણછોડભાઈને અપ્રિય હશે એમ કોઈને ભાસ થવા જેવું હતું; કેવળ જ્ઞાનવિષયક ચર્ચામાં જ હેમને રસ પડતો હતો. એક પ્રસંગે હેમની કવિત્વ તરફની સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી દૃષ્ટિ અદ્દ્ભુત રૂપે પ્રગટ થઈ હતી. પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપાસના ચલાવતાં ઉપદેશનો વિભાગ શરૂ કરતે રણછોડભાઈયે પ્રાર્થનામાળાના ૩૦ મા અંકમાંની ગીતિ વિષયરૂપે હાથમાં લીધી; (રણછોડભાઈ જૂના જમાનાની અપૂર્ણ ભાસતી, પણ આત્મબળથી પ્રાપ્ત કરેલી ઘરગથ્થુ કેળવણીનો પાક હતા; સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી જાતે જ સંપાદન કરેલાં હતાં).

> અદ્દભુત આ બ્રહ્માણ્ડે વિપુલ કીર્તિ વ્યાપી જેહ એકતણી;
> મહાન તે પ્રભુશરણે આવી ભક્તો ઊભા સુદીન બની.

એમ આરમ્ભ થતું સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનું પદ્ય રણછોડભાઈયે સમઝાવી વિવેચન કરવાનું શરૂ કર્યું. હેમાં રહેલા કવિતારસ, ભક્તિસ્વરૂપ,—વગેરે સર્વનું હેવું તો સૂક્ષ્મદર્શી અવલોકન હેમણે કર્યું કે રણછોડભાઈની બુદ્ધિ, હૃદયગુણ, અને ભક્તિપરાયણતા એ ગુણો નવે જ સ્વરૂપે શ્રોતાજનોને પ્રતીત થયા.

ગહન ગગન કુહર વિશે ચમકી રહેલા ગણ અસંખ્ય તારાનો,
ગંભીરભાવભરિયાં તુજ કીર્તિતણાં કરે સ્તવનગાનો;
સ્તવનગાન વળી ગાતાં વિવિધ સ્વરે પંખીડાં ઉષાકાળે,
સન્ધ્યાસમયે સિન્ધુ ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે.

આ સ્તુતિગાનોનું સુંદર દૃશ્ય રણછોડભાઈએ કલાદર્શી ગુણથી ભક્તજનની સમક્ષ ખડું કર્યું તે વખતે એમ જ થયું કે આ સ્તુતિગાન કરનારા તારા, પંખીગણ, અને સાન્ધ્ય સિન્ધુ, એ દિવ્ય સ્વરૂપોમાંની જ કોઈક વ્યક્તિ "ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે" છે. અને સ્તુતિનો ભાગ બાજૂ ઉપર ખસતાં

સ્તુતિવિધિ નવ કંઈ જાણું, જાણું હું ભક્તિ એક પ્રેમભરી.

એ ભક્તિનું અંગ પ્રગટ કર્યું તે વખતે "દ્યો ભક્તિસુધા ભવાગ્નિ-બલશમની" એ અન્તિમ પ્રાર્થનામાં ભક્તસમાજનાં હૃદય લીન થયાં. એ અદ્ભુત ઉપાસના સાંભળનારાના હૃદયમાં અને બહાર એક જ સ્થિતિ થઈ:

"સાનન્દાશ્ચર્યભર્યા ધરી રહિયે મૌન હે કલાસિન્ધુ"

રણછોડભાઈને સંબોધીને હું પણ કહું છું;

"સાનન્દાશ્ચર્યભર્યો ધરી રહું હું મૌન હે કલાસિન્ધુ!"

સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રણછોડલાલ છોટાલાલ પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ભોળાનાથને સહકારી હતા તે માત્ર આરમ્ભકાળમાં જ, અને હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી નહિં, પણ ઉપર ઉપરથી જ હતા. ભોળાનાથના બાળમિત્ર તરીકેના સંબન્ધને લીધે જ એ કાર્યમાં કેટલોક સમય સાથે વળગી રહ્યા; અંતે એ કાર્ય જોડેનો સંબન્ધ શિથિલ કર્યો. કારણ કહી ચૂકયો જ છું; એઓ હૃદયથી મૂર્તિપૂજક હોવાને લીધે પ્રાર્થનાસમાજના મૂળ પાયારૂપ સિદ્ધાન્ત–અમૂર્ત ઇશ્વરની ઉપાસના–હેમને અમાન્ય જ હોય. ધાર્મિક સુધારાના મહાકાર્યમાં ખરી સહાયતા તો ભોળાનાથની જોડે કાંઇક મોડા સમયમાં સંપર્કમાં એક દૃઢ આગ્રહી વીર તરફથી મળી હતી. એ પુરુષ તે મહીપતરામ રૂપરામ. મહીપતરામનું ઓળખાણ ત્હમને શી રીતે કરાવું? એક જૂનાગઢી નાગર ગૃહસ્થે પોતાના કાઠિયાવાડી બન્ધુને એઓનું ઓળખાણ કરાવ્યું હતું તે રીતે કરાવું? વડોદરામાં એક પ્રસંગે મહીપતરામ મ્હારા વડીલ બન્ધુ ભીમરાવને ઘેર પ્હેરૂણા હતા; સાંઝે ઘરના ઓટલા ઉપર ભીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક બે મિત્રો બેઠા હતા; હેમાં પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થ પણ હતા. એઓને ભીમરાવે મહીપતરામનું ઓળખાણ કરાવ્યું, તરત જ એ ગૃહસ્થ બોલી ઊઠયા: "આ મહીપતરામ કે? આપણી નાતમાં ધોળ ઘાલ્યો હતો તે જ આ મહીપતરામ?—ઓ—શંકરભાઈ! આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાતમાં ધોળ ઘાલ્યો 'તો તે મહીપતરામ જોવા હોય તો."

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

[પૃષ્ઠ ૩૬

મહીપતરામ એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિં અને આ ગૃહસ્થની હાવી ધૃષ્ટ વર્તણુકથી અક્ષુબ્ધ રહ્યા. યુવાન વયમાંના ક્રોધી સ્વભાવને ધાર્મિક ભાવનાના સેવનથી મહીપતરામ એ સમયમાં જીતી સક્યા હતા. ભોળાનાથના જીવનવિકાસમાં પણ ક્રોધ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું દર્શન આપણે પાછળ કરી ગયા છિયે. આ મિત્રોની શાન્તિસંપત્તિ કરતાં વિલક્ષણ સ્વરૂપની શાન્તિ ત્રીજા મિત્ર રણછોડભાઈમાં સ્વભાવલક્ષણ રૂપે સ્થપાઈ હતી: એકવાર ભરૂચમાં એક ખલાસીએ પુષ્કળ અપમાનવચનો કહ્યાં હતાં, તે વખતે 'મૂર્ખ છે' એટલું જ વચન શાન્ત ભાવે બોલીને એઓ બેસી રહ્યા. બીજી એક વાર અમદાવાદમાં બેસતા વર્ષને દહાડે એક વણિક શેઠિયો મુબારકબાદીની મુલાકાત માટે આવ્યો; મિલની વ્યવસ્થાને સંબન્ધે એ શેઠિયો રણછોડભાઈનો કટ્ટો વિરોધી હતો; હેણે તો આવતાં વાંત રણછોડભાઈ ઉપર અસંખ્ય ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો; રણછોડભાઈ શબ્દ પણ બોલ્યા વિના શાન્ત બેશી રહ્યા. ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને રણછોડભાઈની શાન્તિ જુદા જુદા સ્વરૂપની હતી; પ્રથમના બેની શાન્તિ આરમ્ભકાળના ક્રોધરિપુને જીતીને સંપાદન કરેલી હતી; ત્હેમાં ભોળાનાથની શાન્તિનું બીજ કાંઈક વિશાળ હૃદયવૃત્તિથી પોષાઈને વિકસિત થયું હતું; મહીપતરામની શાન્તિ સંયમના માનસિક બળથી પ્રાપ્ત થયેલી હોઈ, દૃઢતાના ગુણથી સચવાયલી હતી; ભોળાનાથની હૃદયની આર્દ્રતાને સ્થાને મહીપતરામનામાં દૃઢ માનસિક વ્યાપારે શાન્તિનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; રણછોડભાઈની શાન્તિ આ બેથી જુદા જ લક્ષણબંધારણથી ફલિત થઈ હતી; હૃદયની ઉદાર ભાવના અથવા દૃઢ માનસિક વ્યાપાર એ બળ કાંઈક અપ્રધાન રહીને રણછોડભાઈની શાન્તિમાં નિગૂઢ રૂપે વ્યવહારદૃષ્ટિની લાભાલાભતુલના—જે શૂરતાના ગુણની વિરોધિની છે હેવી તુલના—પ્રવર્તતી હશે એમ ભાસ થતો હતો.

પણ આપણે જરાક બહુ આડા ગયા. પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થે ઉચ્ચારેલા વચનમાંથી મહીપતરામને ઓળખાવવાનું સાધન, એ ગૃહસ્થની ધૃષ્ટતા આદર્યા વિના જ, આપણે કાઢી સકીશું. સામાજિક સુધારાનું એક અંગ સમુદ્રપ્રયાણ હતું. તે સાહસ નાગરી નાતમાં સહુથી પ્રથમ મહીપતરામે

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં આદર્યું અને વિલાયતથી કાર્યસિદ્ધિ કરીને મહીપતરામ પાછા આ દેશમાં આવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૬૫–૬૬ માં ભોળાનાથે સૂરતના કેટલાક નાગર મિત્રોને સાથે લઈને મહીપતરામ જોડે ભોજનવ્યવહાર કર્યો, અને પરિણામે સૂરત અને અમદાવાદની નાગરી નાત્યમાં ભારે ઝગડો શરૂ થયો. મહીપતરામ સાથેની મિત્રતા ભોળાનાથની સાથે આ 'નાત્યમાં ઘોળ ઘલાયો' તે વખતથી આરમ્ભ પામી, ઝગડો સાત વર્ષ સૂધી ચાલ્યો તે વર્ષોમાં દૃઢ મિત્રતા વિશેષ જામી, અને ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં પ્રાર્થના-સમાજની સ્થાપનાથી માંડીને ભોળાનાથનું ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં અવસાન થયું ત્હાં સુધી ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં બંને જણાના સહકારને યોગે એ મિત્રતા પરિપક્વ થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં મહીપતરામના સમુદ્રપ્રયાણની નોંધ લેતાં ભોળાનાથે પોતાની રોજનીશીમાં મહીપતરામને 'હિમત બહાદુર' એમ વિશેષણ આપ્યું. એ જ વર્ષમાં એપ્રિલ માસના 'બુદ્ધિપ્રકાશમાં એ બહાદુરીના કામની પ્રશંસા કરનારી કવિતામાં કવિ દલપતરામે ગાયું કે

> નાગર નર હારે નહીં, હારે હોય હજામ
> કહેવત તેં સાચી કરી રાખી મહીપતરામ.

વિલાયતથી મહીપતરામ પાછા આવ્યા તે પ્રસંગ વિશેની કવિતામાં

> મોટું એણે કીધું કામ, માટે દેશે મોટું માન;
> મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને.

એ ધ્રુવ પંક્તિયોવડે મહીપતરામનો મહિમા અને વીરતા કવિ દલપતરામે યથાર્થ રીતે વખાણ્યાં.

એ વીરતાની કસોટી દૂર નહોતી. વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી, હાલ કલ્પનામાં પણ ના આવે એટલી કનડગત નાત્યવાળાઓ તરફથી મહીપતરામને થવા માંડી; અને આખરે બે એક વર્ષ પછી હેમણે દેહશુદ્ધિ-પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું અને સૂરતની નાત્યે હેમનો સંગ્રહ કર્યો. આ બનાવની

સાથે જ સુધારાપક્ષનાં પત્રોએ હો હા કરી મૂકી અને મહીપતરામના ઉપર ફિટકારનાં વચનો વરસાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના "ડાંડિયા" પત્રમાં (૧૫ મી નોવ્હેંબરના અંકમાં) દલપતરામની રચેલી ૧૮૬૦ ની સ્તુતિની પંક્તિયોને ઉદ્દેશીને નર્મદાશંકરે દોહરો છાપ્યો:

નાગર નર હારે નહિં હારે હોય હજામ;
ઇત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દલપતરામ.

આ સર્વ હોહાના ઉત્તરમાં મહીપતરામે છપાવ્યું કે મ્હેં કાંઈ મ્હારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત કર્યું નથી, ઇત્યાદિ; એટલે પાછા હેમને નાત્યે હાથમાં લીધા; મનની માન્યતા વિનાનું પ્રાયશ્ચિત વ્યર્થ, માટે હેમને નાત્યબ્હાર મૂકયા. તેથી વળી બીજી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું. હાલ સ્મરણ કાંઈક શિથિલ છે, પરંતુ એમ કાંઇક યાદ આવે છે કે આ બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું નહિ અને મહીપતરામ નાત્યબ્હાર જ રહ્યા; તે છેવટે ઈ. સ. ૧૮૭૧–૭૨ ના શુમારમાં છેવટનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ નાત્યમાં હેમના કુટુંબનો અને અમુક મર્યાદામાં હેમનો સંગ્રહ થયો, વીરવ્રતમાં આ ભંગ પડ્યો તે પડ્યો. હેમને જ માટે આગ્રહથી સત્યપક્ષને વળગી રહેનારા ભોળાનાથે પ્રાયશ્ચિત્ત છેવટ સુધી ના કર્યું અન અમદાવાદની નાત્ય જોડે ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં સમાધાન થયું તે વખતે ભોળાનાથને જાણ ના કરતાં હેમના જયેષ્ઠ પુત્રે અને હેમના પક્ષના બીજા મિત્રોએ હાટકેશ્વરને પગે લાગવાની શરત પણ માન્ય કરી તે પ્રમાણે કૃતિ કરી તે વાતની ભોળાનાથને મોડેથી ખબર પડી ત્યહારે એ અસંતુષ્ટ થયા અને મનને ગ્લાનિ ઉપજી. મહીપતરામ સૂરતમાં પોતાની તકરારનો નિર્ણય કરાવી આવ્યા તે પ્રસંગે ભોળાનાથને સૂરતથી પત્ર લખ્યો કે મ્હારું અહિં પતિ જાય છે માટે તેમ કરવાનો છું. તે જાણીને ભોળાનાથે મહીપતરામને નાત્યમાં જવાની છૂટ આપી પણ પોતે અચલ રહ્યા. સાત સાત વર્ષ સૂધી વળગી રહેલા ભોળાનાથને મહીપતરામે આમ વ્હેતા મૂકયા—એમ ભોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધભાવ ઉપજાવનાર મિત્રો વિજય ના પામ્યા; મહીપતરામ તરફ ભોળાનાથનું હૃદય મિત્રભાવથી દૃઢજ રહ્યું.

મહીપતરામની આ કૃતિયોમાં વીરતાનો ત્યાગ જણાયછે, તે એ સમયની સુધારાના પક્ષની ઉત્સાહપૂરની સ્થિતિ જોતાં આશ્ચર્ય આપે એમ નથી. હાલ પણ સુધારાની ભાવનાના દૃઢ પૂજકો એજ દૃષ્ટિ રાખશે. પ્રાયશ્ચિત્ત તરફ કેવળ સાટા (bargain) જેવી દૃષ્ટિ રાખનારા હાલના કેટલાક સજ્જનો એ ભાવનાનું સ્વરૂપ જોઈ નહિં જ સકે; તે માટે ખેદ થાય, આશ્ચર્ય પણ થાય; પણ ઉપાય નથી. અસ્તુ. આટલો ऐको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः એમ સંતોષ માટે સ્થાન છે. કેમકે તે પછી મહીપતરામની સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારા વિશે પ્રવૃત્તિ, ભક્તિ અને આચરણબળથી, પૂર જોસથી વધતી ગઈ; ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; ૧૮૭૧ માં છેવટનું કર્યું; પણ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમાં થઈ ત્‍્હારથી ૧૮૯૦-૯૧ સૂધી મહીપતરામની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના મે માસમાં ભોળાનાથનું અવસાન થયું, તે પછી પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યનો દ્વિગુણ ભાર મહીપતરામે પૂર્ણ બળથી વહ્યો; પણ તે પાંચ વર્ષ સૂધી જ; ૧૮૯૧ ના મે માસમાં આ ભક્તવર્ગની સૂર્યમાળામાંના મુખ્ય ગ્રહોમાંનો એક એ ગ્રહ પણ અસ્ત પામ્યો; "અસ્ત થયો ગ્રહ આંહિં ઊગ્યો પણ બીજે ઠામે," એમ આશ્વાસન ભક્તવૃન્દે લીધું.

અવસાન સમીપ હતું તેથી કે કોણ જાણે કેમ, મહીપતરામની વીરતામાં એક વધારે મ્હોટી ક્ષતિ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં થઈ. ૧૮૮૯–૯૦ ના નાતાલમાં મુંબાઈમાં થીઓસ્ટિક કોનફરન્સને પ્રસંગે દા. આત્મારામ પાંડુરંગને ઘેર એ મંડળના સર્વ પુરુષોને પ્રીતિભોજનમાં નિમન્ત્રણ થયું; બધા સાથે બેશીને વેઢમી, દુધ, શાક, ભાત, વગેરે સર્વ રસોઈ સામગ્રી આરોગ્યા. આ 'શંભુમેળા'ને પરિણામે અમદાવાદ અને સૂરતની નાગરી નાત્યમાં તકરાર ઊઠી. સૂરતની નાગરી નાત્યે મહીપતરામનો ખુલાસો પૂછયો; લેખી ખુલાસો આપ્યો, ત્‍્હેમાં એમ બચાવ હતો કે મ્હારે તો દાકતરને ત્‍્હાં જવું હતું, અને જમવાને વાર હતી, તેથી "માત્ર દૂધ પીને" હું તો ચાલ્યો ગયો. વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ આ વચન હતું. યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામા હણાયા વિશે

કરેલા સત્યવ્રતના ભંગ જોડે આ પ્રસંગને સરખાવાશે ? યુધિષ્ઠિરને સંબન્ધે જે પરિસ્થિતિ હતી તે અહિં હતી ? તેટલે ઉગ્ર રૂપે હતી ? આ બંને કરુણ પ્રસંગની સરખામણી સુજ્ઞોને જ સોંપીશું. अव्यक्तमब्रवीद्राजन् हतः कुंजर इत्युत એમ અસ્પષ્ટ વાણીમાં પણ યુધિષ્ઠિર અસત્ય બોલ્યા, અને 'પોતાને વિશ્વાસથી વળગેલા અસંખ્ય બન્ધુઓ—સ્વજનો અને અકારણ મિત્રો—ના જીવ બચાવવા' એ હૃદયની લાગણી, અને સત્યનિષ્ઠા એ બુદ્ધિનો નિશ્ચય, એ બે બળોની વચ્ચે આવેલા ધર્મરાજાની કરુણદશાનું ચિત્ર મહાભારતના મહાકવિયે અનુપમ કૌશલથી આલેખ્યુંછે અને એ ચિત્રનું પ્રતિબિમ્બ રા. આણંદશંકર ધ્રુવે પોતાની મધુર કલામય વાણીવડે પ્રગટ કર્યુંછે; ત્હેવું ચિત્ર—કરુણદશામાં હૃદયની લાગણીના પક્ષનું સમર્થન કરાવનારું ચિત્ર—આ "માત્ર દૂધ"ના પ્રસંગને સંબન્ધે આલેખી સકાશે કે કેમ ? યુધિષ્ઠિરના અસત્યકથનના પ્રત્યક્ષ પરિણામ-સૂચક ચિહ્ન તરીકે અત્યાર સૂધી જમીનથી ચાર આંગળ ઊંચો ચાલતો ધર્મરાજાનો રથ જમીનને અડક્યો—એ બનાવને પ્રતિરૂપ આ 'માત્ર દૂધ'ના પ્રસંગને અંગે શો બનાવ જડશે ?

આ પ્રસંગ ઉપરથી મહીપતરામને અન્યાય આપવાનો નથી. હેમના જીવનમાં નિર્ભયતા, પોતાને હાનિ થાય છતાં નિર્ભય રીતે, સત્ય કહેવાની ટેવ, ઇત્યાદિ ગુણો સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા જાણ્યાછે. સરકારી નોકરીમાં છતાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં પોતે મેમ્બર હતા તે વખતમાં હેમની નિર્ભય અને સત્યપ્રિય કૃતિ અને વાણી તે સમયના લોકોથી અજાણી નથી. સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજની એક લેડી સુપરિંટેંડંટની જુલમી વર્તણુક સંબન્ધે તપાસનું કામ મહીપતરામને સોંપાયું હતું તે વખતે એ બાઈને "તું જૂઠું બોલી ?" એમ ઠપકો દેનાર મહીપતરામનામાં બાયલાપણું કોણ જોશે ?

વિલાયત ગયા અને પાછા આવ્યા પછી તરત મ્હારા પિતાને મહીપત-રામ જોડે પરિચય શરૂ થયો હતો. પરંતુ મ્હારું સર્વથી પ્રથમનું સ્મરણ તો મ્હારી પાંચેક વર્ષની ઉંમર વખતનું અત્યારે નયન આગળ પ્રગટ થાયછે. હમે અજ્ઞાન બાળકો મહીપતરામની અનાકર્ષક બાહ્ય આકૃતિ અને વિલાય

આવેલા એ કૃતિ એનો સંયોગ કરીને હેમને નિર્દોષભાવે "વિલાયતી વાંદરું" કહેતાં. આ સ્મરણથી હવે હસવા સાથે લાજ પણ આવેછે. અત્યારે હેમના અનેક ઉમદા ગુણોથી—લાંબા કાળના નિકટ પરિચયથી—મ્હારા હૃદયમાં તેમને વિશે સંમાનયુક્ત પ્રીતિની લાગણી સ્થપાઈ છે તે લાગણી એ બાલ્યકાળના બ્યાલિશ વિનોદવચનને ટપકો આપેછે. પણ એ જ સમયમાં પ્હેલવ્હેલો હું મ્હારા પિતાની સાથે ડાહ્યાભાઈની વાડીમાં નોર્મલ સ્કૂલ અને એ સ્કૂલના અધ્યક્ષ મહીપતરામનો નિવાસ હતો ત્હાં ગયો ત્હારે એ મૂર્તિ દીઠી; અને હેમણે મ્હને એક લાકડાની બંદૂક આપી, હેમાંની ચાંપ દાબીને અંદરની સોટી દૂર ફેંકાતી બતાવી, તે પ્રસંગ સ્મરણમાં આલેખાયલો પ્રગટ થતાં અપૂર્વ ભાવ પ્રગટ થાયછે. હું આનન્દથી બંદૂક ઘેર લાવ્યો. અને તે વખતે તો હું એમ જ જાણતો હતો કે મહીપતરામ હેવી રમકડાંની બંદૂક વેચનારા કોઈ હશે.

મહીપતરામના કેટલાક અતિ—આગ્રહી અંગત અભિપ્રાયોનો દોષ પ્રાર્થના-સમાજના મંડળના બધા ગૃહસ્થો ઉપર ચઢાવી દેવાની ટેવ લોકમતને હતી. સરકારી બુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમાં મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્હામે ચાલૂ વાંધા દર્શાવતાં બહુ વાર અતિશુદ્ધિના દાસ થઈ જઈને બીજે છેડે જતા હતા. લોકોમાં માન્યતા હેવી હતી કે 'પ્રેમ' શબ્દથી એઓ ભડકતા હતા અને એ શબ્દ આવ્યો તો તે પુસ્તક નામંજૂર કરતા હતા. આ વાત જો કે સર્વાંશે સત્ય ન્હોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી ન્હોતી. ભોળાનાથ બુક કમિટીમાં મેમ્બર હતા, અને એઓ મહીપતરામની હાવી વૃત્તિથી તદ્દન ભિન્ન, રસદર્શનની યોગ્ય સમતોલતા સાચવનારી, વૃત્તિને અનુસરીને હમેશાં મત નોંધતા હતા. આ સ્થિતિને પરિણામે એ બે મિત્રો વચ્ચે થયેલાં અભિપ્રાયનાં યુદ્ધ બુકકમિટીની જૂની ફાઇલોમાં જોઈ સકાય તો રમૂજ સાથે બોધ મળે એમ છે. આ મતયુદ્ધને પરિણામે, ભોળાનાથના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત આપે એ અનિષ્ટ યોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરક્યુલરથી અનુક્રમે મત મેળવવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ દાખલ

કર્યો. ભોળાનાથ એ યુક્તિ સમજી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના હક્કની મર્યાદાની અંદર હોવાથી વાંધો કશો લીધો નહિં.

મહીપતરામને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું; પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે ભોળાનાથના સંસર્ગથી એ દિશામાં પણ સંસ્કાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા. [સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના અત્યાચારી સ્વ.સુખરામ સૂર્યરામ મહીપતરામના સંસ્કૃતના અજ્ઞાનનો ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે–વિલાયતથી આવ્યા પછી મહીપતરામને 'સન્ધ્યા' એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આવડતો નહોતો અને 'સંઝા' એમ બોલતા હતા:—આ ઉપહાસ કરનાર એ પંડિતને ખબર નહોતી કે 'સંધ્યા' શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ 'સંઝા' એ કાશીના નાગરોમાં તેમ જ સુરતના નાગરોમાં (ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં) અતિ પ્રચલિત હતું.] આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના મર્યાદિત જ્ઞાનને પરિણામે કેટલાક રમુજી પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હતા. પ્રર્થના મંદિરનીવેદી ઉપરના ગાયત્રી મંત્રોના શબ્દો વાંચતાં भर्गो देवस्य धीमहि એ વાક્યમાં भर्गोने બદલે નિયમસર गर्भो એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા હતા, અને ભોળાનાથ રમૂજથી સાંભળતા હતા. બીજો દાખલો: 'પ્રાર્થનાસમાજ' તરફથી પ્રગટ થતી કેટલીક પ્રસિદ્ધિમાં સિદ્ધાન્તવાક્ય તરીકે મૂકેલા પ્રાર્થનામાળાના એક શ્લોકમાં नीति स्वधर्म नियमो सघळा पळाय એ પંક્તિ ભોળાનાથની રચેલી ફેરવીને स्वधर्म ને બદલે सद्धर्म એમ મહીપતરામ મૂક્યે જતા હતા; 'સ્વધર્મ' એટલે તો, અનંતપ્રસાદે તો એક કીર્તનમાં ઉપદેશસૂત્ર તરીકે લીધેલું વચન 'પાળો નિજ નિજ ધર્મ, એમ પોતપોતાનો દરેક પંથ થઈ જાય, એમ મહીપતરામના મનમાં વાંધો હતો; પ્રસ્તુત પંક્તિમાં એ શબ્દને સ્થાને 'સદ્ધર્મ' શબ્દ મૂકવાથી થતો છંદોભંગ મહીપતરામને અદશ્ય હતો, પણ ભોળનાથના પદ્યવિધાયક શ્રવણને ખૂંચતો હતો તેથી ભોળાનાથના પ્રુફશીટમાં 'સ્વધર્મ' એમ સુધરે અને મહીપતરામ પાછા 'સદ્ધર્મ' એમ ફેરવે: આખરે થાકીને ભોળાનાથે नीति स्वधर्म ને બદલે सद्धर्म नीति એમ ગોઠવી બંનેના વાંધા ટાળ્યા. ત્રીજો દાખલો સામાન્ય રૂપનો છે: સંસ્કૃત શબ્દોને સમ્બન્ધે હ્રસ્વ દીર્ઘાદિકની શુદ્ધાશુદ્ધિમાં મહીપતરામને હાથે વિચિત્ર ગડબડગોટા થઈ

ગયેલા હેમના હસ્તલેખોમાં દેખાવ દેતા; ઉદાહરતણ તરીકે 'નીયમ' એમ અશુદ્ધ પ્રથમ લખેલું હોય ત્હેમાં દીર્ઘ 'ની' છેકી નાંખી હ્રસ્વ 'નિ' મૂકે અને વળી પાછો તે છેકી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર જ લખે.

સાદી, સરલ, ગુજરાતી ભાષાશૈલીની હિમાયત મહીપતરામ પૂર્ણબળથી કરતા હતા, અને પોતાના મતનો વિનિયોગ કરવામાં 'કેડે' ઇત્યાદિ અનાગરિક શબ્દો હેમની શૈલીના ચિન્હરૂપ બન્યા હતા. ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, વગેરેમાં દૃષ્ટાન્તાદિકમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય વગેરેનો આશ્રય કરવાને બદલે સામાન્ય, સાદા, નિત્ય જીવનમાંથી સામગ્રી મહીપતરામ હંમેશાં લેતા હતા. હેમનાં પ્રાર્થનામંદિરમાં થતાં વ્યાખ્યાનો વિશે એક જણે એમ કહેલું કે "કાછિયા, ડોશી વાણિયા, સુતાર, લુહાર, વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે નહિં તો મહીપતરામનું વ્યાખ્યાન નહિ." આ વિનોદવચનમાં કાંઈક અત્યુક્તિ હશે, નિરાધારતા છેક ન્હોતી. સાદી શૈલી તરફની મહીપતરામની ભક્તિને અંગે આવતાં દૂષણો હેમને વિચારશૈલીમાં રહેલા આવેશ અને જોસને લીધે ઘણી વાર દબાઈ જતાં. મ્હને બરોબર યાદ છે; સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજાને મળવા સંબન્ધી કાયદો થવાના સંચલનને પ્રસંગે અમદાવાદમાં શેઠ પ્રેમાભાઈના વંડાના વિશાળ કોમ્પાઉન્ડમાં એક ગંજાવર જાહેર સભા મળી હતી (હાલના સમયની દસ દસ વીસ વીસ હજાર માણસોના જેવી ગંજાવર તો નહિં, પરંતુ તે સમયના પ્રમાણમાં એ ભારે મ્હોટી સભા હતી.) તે સભામાં મેદાનમાં લોકોના ટોળા વચ્ચે ચારે બાજૂ ફરીને ઉત્સાહના સબળ આવેશથી, ભાષાની લોકોના મન ઉપર સબળ છાપ પાડનારી છટાથી, ભાષણ કરતી મહીપતરામની ધ્યાન ખેંચનારી મૂર્તિ મ્હારી નજર આગળ તદ્રૂપ ખડી થયેલી અત્યારે જોઉંછું.

સાદી શૈલીના ભક્ત છતાં અતિ સંસ્કૃતમય અને વૃથાડમ્બરી ના હોય હેવી સંસ્કારી શૈલી તરફ મહીપતરામ વૈરભાવ રાખતા ન્હોતા. હાના પ્રમાણમાં ત્રણ પ્રસંગો મ્હને યાદ આવેછે: પ્હેલો પ્રસંગઃ—ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં ભીમરાવના મેઘદૂત ઉપર અવલોકન 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં પ્રગટ કરવાના

ઉદ્દેશથી હું મહીપતરામને હેમની ઑફિસની રૂમમાં મળ્યો:
હેમના હાથમાં આપ્યો; આરમ્ભનાં ઘણાંએક પાનાં ધ્યાન દઈને એ વાંચી ગયા; શો ઉત્તર મળશે તે માટે મ્હારું હૃદય ધડકતું હતું; "હાવાં જ લખાણો હમારે જોઈયે છિયે," એમ ઉત્સાહથી બોલીને પોતાનો અસાધારણ આનન્દ એઓએ જણાવ્યો; અવલોકન સ્વીકાર્યું, વિશેષ લંબાણવાળું હોવાથી 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના વધારા તરીકે કડકે કડકે પ્રગટ કરવાની યોજના પસંદ કરી અને આ લખાણના બદલામાં વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો મ્હને લાઇફ મેમ્બર બનાવ્યો. બીજો પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૮૮૭–૮૮ માં અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં 'અદ્વૈત' વિશે વ્યાખ્યાન મ્હેં કર્યું; પોતાની શૈલીથી તદ્દન ભિન્ન શૈલીનું એ વ્યાખ્યાન એકાગ્ર ચિત્તે, આનન્દભાવે, મહીપતરામ સાંભળી રહ્યા; અને ઉપાસના વિસર્જન થવાની સાથે જ, વેદી ઉપરથી હું ઊતરુંછું એટલામાં મ્હારા હાથમાંથી વ્યાખ્યાનનાં કાગળિયાં મહીપતરામે, 'જ્ઞાન સુધા' માં પ્રગટ કરવા માટે, ઝડપી લીધાં, અને અસાધારણ સંતોષ બતાવ્યો. ત્રીજો પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તરફથી પ્રગટ થયેલું 'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' મ્હારા ઉપર મોકલીને 'ગુજરાત શાળાપત્ર' માટે એ પુસ્તકનું અવલોકન હેમણે માગ્યું તે સંબન્ધના પત્રમાં હેમણે ઇશારો કર્યો હતો કે—આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ નહિં પણ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની પ્રવેશિકા જેવું જણાયછે. આ ઇશારાને આધારે એ પુસ્તકનું સ્વરૂપ મ્હેં તપાસ્યું અને એઓના મતને મળતા આવીને તે મતનું સમર્થન કરનારું અવલોકન સવિસ્તર લખીને મોકલ્યું (શાળાપત્રના બે ત્રણ અંકોમાં એ પ્રગટ થયેલું છે). એ અવલોકનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલા મહીપતરામના પત્રમાં મ્હને મુબારકબાદી આપવાની સાથે પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદારભાવના પ્રગટ થતી હતી.

સરકારી નોકરીને સંબન્ધે મહીપતરામની કેળવણી ખાતાની સેવા અપ્રતિમ હતી; કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પોતાના વ્યવસાય તરફ ઉલ્લાસભર્યો મોહ એ બે બળને પરિણામે એ સેવા અપૂર્વ બની. પરંતુ એટલેથી જ હેમની જીવનપ્રવૃત્તિ અટકી હોત તો ગુજરાતની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં હેમનું નામ

માં રમી રહેલું સ્મિત બતાવી દેતું હતું. મહીપતરામે 'લાલજીને લટકાવ્યા' તેથી હાહાકાર થયો; ગોપાળરાવે શાલિગ્રામને ત્રાજવામાં લટકાવ્યા છતાં કોઇયે પણ ચર્ચા કરી નહિં. પેલો બનાવ જાહેર મંડળમાં બન્યો હતો, અને આ બનાવ ખાનગીમાં, ઘરના ખૂણામાં, બન્યો હતો. એ એક કારણ હતું ખરું; પરંતુ મ્હોટું કારણ બીજું હતું. મહીપતરામ કોઇ પણ સાથે ઘરછોડ કરે હેવા ન્હોતા, જે'વું મનમાં ત્હેવું મુખમાં—એ વર્ગના સીધા માણસ મહીપતરામ હતા; ત્યહારે ગોપાળરાવ બધા ભિન્ન ભિન્ન વિચારના માણસોને અનુકૂળ થઈ જાય, અને સર્વને પ્રસન્ન કરે હેવી જનરંજની પદ્ધતિ સેવનારા હતા.

ગોપાળરાવના નામથી આ જમાનાના ઘણા લોકો અજાણ્યા જ હશે, માટે કાંઈક હેમનું ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર છે. એ દક્ષણી હતા છતાં ગુજરાતી હતા. દક્ષિણમાં આરમ્ભકાળમાં જીવન ગાળી ઉત્તરકાળમાં અમદાવાદની સ્મોલકોઝ કોર્ટના જડ્જ તરીકે ગોપાળરાવે લાંબી અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરનારી કારકિર્દી ભોગવી હતી. દક્ષિણમાં ઇનામ-કમિશનખાતામાં ઊંચો દરજ્જો હેમણે ભોગવ્યો હતો. તે સમયમાં દક્ષિણના લોકોમાં એ ઘણા અપ્રિય થયા હતા; ઇનામદારોના હક ખોટા કરવાને માટે, પુરાવા સારું રજૂ કરેલી સનદો ગોપાળરાવે બાળી નંખાવી એમ હેમના ઉપર લોકવાયકાનો આરોપ હતો. આ વાત સાચી હશે કે કેમ તે કહી સકાતું નથી. ખરા ન્યાયથી અસંતુષ્ટ થયેલા લોકો ઘણીવાર ખોટા આરોપો મૂકેછે એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

ગમે તેમ હો, પણ ગુજરાતમાં તો ગોપાળરાવે લોકપ્રીતિ સારી સંપાદન કરી હતી. એ ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. ગુજરાતી ભાષા પણ માતૃભાષા જેવી સરલતાથી બોલતા હતા. પ્રાર્થનામન્દિરમાં વ્યાખ્યાન કરવાને ઊભેલા ગોપાળરાવની મૂર્તિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખુંછું; દક્ષણી પાઘડી કાંઈક વાંકી પ્હેરેલી તે નીચે આછી રેખાઓવાળું કપાળ, કાંઈક ઊંચી જતી ભમ્મરો, વિચાર તથા વાણીને સ્વવશ રાખી સ્વેચ્છાથી રમાડવાની શક્તિ પ્રગટ કરતી મુખચર્યા, આ સર્વ તદ્રૂપ મ્હારા નયન આગળ આલેખાયછે; શ્રોતામંડળ

તરફ લક્ષ જ ના હોય તેમ, પોતે જાણે સ્વગત જ વાક્યો ઉચ્ચારતા હોય તેમ, અથવા તો મન્દિરના ખંડમાં માંડેલી ખુરશીઓ જોડે વાતો કરતા હોય તેમ. વિચારમાળા, વાણીની કડકા કડકા ગાંઠેલી દોરીમાં મણકા પરોવેલી માળા, ફેરવ્યે જતા ગોપાળરાવને ન્હોતી વિષયની ખોટ્ય, ન્હોતી રચનાની કળાની જરૂર, કે ન્હોતી આલંકારિક વાણીની અપેક્ષા. હેમના જ્ઞાનકોશમાં ભરતખંડના ધર્મ–ઇતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વગર તૈયારીએ, ગબડાવી સકે. "શ્રુતિકાળ ગયો પછે, પછે ઉપનિષદો, પછે બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછે સૂત્રનો સમય, પછે ઇતિહાસ પુરાણ, તંત્ર." ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ ગમે તેમ ગબડાવ્યે જતા ગોપાળરાવ શ્રોતાઓને કંટાળો ન્હે તા આપતા તેમ આકર્ષણ પણ ન્હોતા કરતા. પ્રાર્થનામાળામાંની ગદ્ય પ્રાર્થના ઉપાસના ચલાવનારે વાંચવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે ગોપાળરાવજી પુસ્તક ઉઘાડે છે, અને ફાસ્ટ ટ્રેનની શીઘ્ર ગતિથી ગદ્ય પ્રાર્થના, ભાડુતી પાઠ વાંચનાર બ્રાહ્મણોની પેઠે, ગગડાવી જતા હું અત્યારે હેમને સાંભળું છું. ઈશ્વર. ભક્તિ, ઉપાસના, એ સર્વ વસ્તુઓ તરફ, અખિલ જગત તરફ સસ્મિત ઉપેક્ષાથી દૃષ્ટિ નાંખનાર તટસ્થ દ્રષ્ટાને અનુરૂપ જ આ વૃત્તિ વાણી અને વર્તન હતાં.

ઉપાસનાદિક વિધિ તરફ આ પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ છતાં ગોપાળરાવનો સાદો સરલ સ્વભાવ, સામાન્ય જન તરફ અનાડમ્બર સમભાવવાળું વર્તન, વગેરે ગુણો હેમને જનસમુદાયમાં અત્યંત પ્રિય બનાવનારા હતા. સ્હવારમાં રોજ એક શુક્કરવારીઆ ટટ્ટૂ ઉપર બેશીને અમદાવાદ શેહેરની બ્હાર આવેલાં મહાદેવની ધર્મશાળા વગેરે સ્થાનકોમાં જઈ સાધુ, બાખી, વેરાગીઓ જોડે અનેક પ્રકારની વાતો કરતા બેઠેલા ગોપાળરાવ; પાછા ઘેર આવતે ટટ્ટૂની જોડે ચાલનારો છોકરો નોકર થાકી જાય એટલે પોતાની પાછળ ટટ્ટૂ ઉપર હેને બેસાડીને ઘેર લાવનાર ગોપાળરાવ; પ્હો ફાટતે નદીમાં સ્નાન કરવા ગયેલા હોય ત્હારે બ્રાહ્મણો, બૈરાં, છોકરાં, બધાં સાથે સમાન ભાવે વાતો ગપાટા મારતા ગોપાળરાવ; અને સ્મોલકૉઝ કોર્ટમાં ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા, હુકમનામું લખવાને હાથમાં લીધેલી કલમ જબરદસ્તીથી પકડી રાખનારા,

"અરે સાહેબ આ શો જુલમ કરોછો ?" એમ બોલી ઘોંઘાટ વડે કોર્ટને શેર બજાર બનાવી દેનારા વકીલો તરફ શાન્ત અક્ષુબ્ધ વૃત્તિથી સ્મિત કરીને સ્થિર નયને જોઈ રહેતા ગોપાળરાવ; આ બધા ગોપાળરાવ અનેક છતાં એક, અને એક છતાં અનેક હતા.

એક દિવસ મ્હારા પિતા 'રાવસાહેબ'ને ઓટલે પાટ્ય ઉપર બેઠા હતા,–'રાવસાહેબ'ની સાથે હેમનું મકાન ભદ્રકાળીની પૂર્વે આવેલા મેદાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે અને પૂર્વે હાઇ સ્કુલ હતી તે મકાનની સ્હામે હતું. 'રાવસાહેબ'ની બેઠક ઓટલા ઉપર કે બ્હાર પાટ્ય ઉપર બહુધા રહેતી. મ્હારા પિતાએ પીવાનું પાણી માગ્યું. નોકર ચાકર તો ઘરમાં દૂર હશે, તરત જ રાવસાહેબે રસ્તે જતી એક બાઈને બૂમ પાડી, "વીજળી! જરા અંદર જઈને પીવાનું પાણી લોટો ભરીને લાવો ને." આ વીજળી હેમની નદીએ નિત્ય સ્નાન વખતની બ્હેનપણી હતી; ભદ્રકાળીનાં દરશણ કરીને આવતી હતી. વીજળી પાણી લાવી, ઇત્યાદિ થઈ ગયું. વીજળીને આમ જોઈને મ્હારા પિતાને નવાઈ લાગી કે આ આપણા પરિચિત પુરોહિત ગોવિન્દજી પંડ્યાની સ્ત્રી અહિં આમ પરિચિત કે'વી! સારાંશ એ કે 'રાવસાહેબ'નું મિત્રમંડળ વિવિધ, વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક હતું. આ રીત્યના હેમના સાદા જીવનમાં મેળવેલા જનસમુદાયના પરિચયથી ગોપાળરાવ માનવલક્ષણાદિના સૂક્ષ્મ અને ઊંડા અભ્યાસી થયા હતા; અને એ અભ્યાસ હેમણે ખાસ લક્ષ્ય તરીકે સ્થાપીને ન્હોતો કર્યો; એ તો હેમના જીવનમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી જ, ઇચ્છાથી અપ્રેરિત, ક્રિયા હતી.

શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈના અમુક ઉપકાર તળે ગોપાળરાવ હતા તેથી કાંઈક અંશે, અને કાંઈક અંશે પોતાના અક્ષોભ્ય સ્વભાવને પરિણામે, એ શેઠનાં ઉપહાસવચનો ગોપાળરાવ સ્મિત સાથે સાંભળી રહેતા. "આ વળી રાવસાહેબે નવું તૂત ઊભું કર્યું છે–सत्यमेवजयते ફડફડફડફડ!!" એમ કહી પ્રાર્થનામન્દિરના શિખર ઉપરના ધ્વજમાં અંકિત કરેલા શબ્દોને ઉદ્દેશી ધ્વજના પવનમાં થતા ફરકવાની નકલ કરીને પ્રાર્થનાસમાજનો ઉપહાસ દલપતભાઈ કરતા અને મૌનથી, સ્મિતથી, શાન્તિથી ગોપાળરાવને સાંભળી

રહેતા દર્શાવનારું ચિત્ર કોણ દોરશે? પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ગોપાળરાવનું હેવું મમત્વ પણ ઓછું જ હતું કે હેમને આ વચનથી સ્નાનસૂતક લાગે. એ મૂર્તિ પૂજતા હતા છતાં મૂર્તિપૂજક નહોતા, પ્રાર્થનાસમાજના આદ્ય ચાલકોમાંના છતાં એ સંસ્થાના પણ ઉપલક્રિયા જ ભક્ત–હેવી એ ગૃહસ્થની સ્થિતિ હતી.

એકંદર બિન જવાબદારીથી જીવનના સર્વ પ્રસંગોને જોનારા ફિલસુફ ગોપાળરાવ હતા. એ હેમની વૃત્તિ ન્હાના મ્હોટા અનેક પ્રસંગોમાં–ઘણે અંશે ન્હાના પ્રસંગોમાં–પ્રગટ થઈને રમૂજ જ ઉત્પન્ન કરતી હતી. ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ ગોપાળરાવને મળવા આવ્યા, તો ઘરમાં ખુરશી ના જડી એટલે એક પટારા ઉપર જજને બેસાડ્યા–અને તે જાણે હેમના હૃદયને લગારે સ્પર્શ ના કરે હેવી વૃત્તિથી. મ્હારા પિતા એકવાર હેમને ઘેર ગયા, તો પોતે એકલા એકલા, જામફળ કાપીને ખાતા હતા, તે એકલા જ ખાધે ગયા! મ્હારા પિતાએ મેળે તાસકમાંથી લઈને ખાધું, તો તે ખાતે પણ આનન્દ કે વિષાદ "રાવ સાહેબ"ના હૃદયને ના મળે. એ જામફળમાં નાંખવા માટે મરી તથા મીઠું બે ડબ્બીઓમાં હતાં; મરી ભરેલી ડબ્બી ઉપર ચિઠ્ઠી ચ્હોડેલી ત્હેમાં 'મીઠું' એમ નામ હતું, અને મીઠાની ડબ્બી ઉપર 'મરી;' મ્હારા પિતા કહે–"રાવ સાહેબ! આમ કેમ?" તો માત્ર રમૂજથી સ્મિત કરીને રાવ સાહેબ ચૂપ રહ્યા. મ્હારા પિતાએ એક વાર મહીપતરામ સકુટુમ્બ, ગોપાળરાવ સકુટુમ્બ, વગેરે મિત્રોને હમારા ઇનામી ગામ નિકોલમાં ઊંધિયાની ઉજાણી આપી; ઊંધિયા જોડે બરફી વગેરે સામગ્રી ખરી જ. 'રાવ સાહેબ'ને આ આતિથ્યનો બદલો વાળવાની ઊર્મિ આવી. સાબરમતી નદીને પેલે પાર પોતાના ખેતરમાં હમને બધાને ઊંધિયાની ઉજાણી ગોપાળરાવે આપી. પરંતુ વ્યવસ્થા વગેરે માટે પોતે તદ્દન મનને શ્રમ આપેલો જ નહિં. પરિણામ એ થયું કે પચાશેક માણસો વચ્ચે બે ચાર રૂપિયાની બરફી હેમનો કારભારી લાવ્યો તે હમારા બધાના પેટના કિયા ખૂણામાં કરચો સંતાઈ ગઈ તે ખબર પણ ના પડી, બધાને પ્હોચી હોય તો. અને સાંઝ પછી અંધારું થઈ ગયું તે દીવાબત્તીનો બંદોબસ્ત કશો નહિં તેથી ખબર પણ ના પડી કે પતરાળામાં શું છે, ને શું ખાઇયે છિયે.

આ બધી વાતો 'રાવ સાહેબ'ને પોતાના ઉચ્ચ ભૂમિમાં વિચરતા મનની આગળ, ગિરિશૃંગ ઉપરથી તળેટીના પદાર્થો જેમ ક્ષુદ્ર જણાયછે તેમ હતી. પરંતુ ખરી જવાબદારીના કર્તવ્ય વખતે ગોપાળરાવની સેવા અપૂર્વ હતી. અમદાવાદમાં કૉલેજ સ્થાપવા સંબન્ધે આરમ્ભકાર્યમાં હીલચાલ કરનારા મંડળમાં મ્હારા પિતા, ગોપાળરાવ, મહીપતરામ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઇત્યાદિ ગૃહસ્થો હતા; અને એ મંડળનો શ્રમ ફંડ માટે નાણાં ભેગાં કરાવવામાં અથાગ હતો. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમાં ગોપાળરાવે એક પ્રસંગે ભજવેલો વેશ હેમના ધૈર્ય, ચાતુર્ય, કળ, ઇત્યાદિ ગુણોનો સચોટ ચીતાર આપે એમ છે. કમિટી ઘેર ઘેર ફરીને ટીપમાં આંકડા મૂકાવતી હતી. એક વાણિયા શેઠને ઘેર કમિટી ગઈ; શેઠે રૂપિયા પાંચ માંડ્યા! (શેઠ હતા લક્ષાધિપતિ). ગોપાળરાવે અનેક રૂપે શેઠને સમઝાવ્યા. એકના બે ના થયા. પછી શેઠ જોડે વ્હેપારની, નાત્યજાત્યની, કુટુમ્બની વગેરે અનેક અનેક વાતો કરવા માંડી; વચમાં વચમાં આંકડો વધારવાને આગ્રહ કરતા ગયા; શેઠ પીગળતા ગયા; પાંચના પચીસ, પચીસના પચાસ, એમ કરતે કરતે ત્રણ ચાર કલાક માથાફોડ કર્યા પછી પાંચસેની કે હેવી ભારે રકમ ભરાવી! ગોપારાવની ધીરજ અને યુક્તિનું જ એ ફળ થયું.

ગોપાળરાવે ગુજરાતમાં લાંબો વખત નોકરી કરી; તળ અમદાવાદમાં જ. તે સમયમાં અમદાવાદના નગરજીવન, સમાજજીવન, ઇત્યાદિમાં ચેતનાનું અસાધારણ બળ હતું; એ બળને પ્રેરનાર, વધારનાર, મંડળમાં અગ્રસ્થાન ગોપાળરાવનું હતું. "સ્વદેશી"ના સંચલનને લોકો આધુનિક, નવીન, પ્રવૃત્તિ સમઝતા હશે; પરંતુ "દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન" એ ગરીબ નામથી ગોપાળરાવના સમયમાં જે પ્રવાહ ચાલ્યો હતો તે આજની પ્રવૃત્તિના મૂળ બીજ તરીકે જ ગણવું પડશે. એ વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો ઉત્સાહભેર અપાતાં હતાં, ત્હેમાં અગ્રસ્થાને એક દક્ષિણી વ્યાખ્યાનકાર હતો; અને હેને અમદાવાદ લાવવામાં સાધનભૂત આપણા 'રાવ સાહેબ' જ હતા.

'રાવ સાહેબ'ની સાદાઈ દંભજનિત નહોતી; અંતરની હતી. પરંતુ કોઇ પણ ખૂણે ભોળપણનો દોષ હેમના સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામ્યો નહોતો.

જગત્ તરફ રમૂજની દૃષ્ટિ નાંખનારી ગૂઢ હસતી આંખ્યો અને હોઠનો એક ખૂણો વાંકો વળી અંદર પ્રગટ અપ્રગટ રમતું સ્મિત, એ મુખ્ય મુદ્રાઓથી અંકિત હેમની મુખરેખા જોનારને જણાય એમ હતું કે રાવ સાહેબ "પ્હોચેલી બુટ્ટી" એમ સંજ્ઞા જે'ને અપાય એ નમૂનાના, જમાના ખાધેલા, જગત્‌ને જીતેલા, જગત્‌થી ના જીતાયલા, અલૌકિક પુરુષ હતા. આ લક્ષણના પ્રમાણ તરીકે એક બીના નોંધવા જેવી છે. તે માટે એક ઉપપાત્રનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરાવવો પડશે: પોતાની આરંભની પ્રવૃત્તિમાં લશ્કર જોડે રહી સિપાહી લોકોને ધીરધાર કરી અનેક પ્રસંગોના લાભ મળતાં ધનવાન્ બનેલા, બહેચર લશ્કરી એમ નામથી ઓળખાતા બહેચરદાસ અંબાઈદાસ એ સમયમાં શેઠિયાવર્ગના ગ્રહમંડળમાં નવીન ઊગેલા ગ્રહ હતા. જાતે કડવા કણબી હોઈ એ નાત્યમાં બાલકોની હત્યાનો દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરાવનારો કાયદો સરકાર કને ઘડાવવામાં બહેચરદાસનો અગ્ર ભાગ હતો. કાલક્રમે મુંબાઈ સરકારની ધારાસભામાં એઓ નીમાયા ત્ય્હારે What my friend, Mr. Rogers says is right, but I beg to differ from him એમ વચનો વડે પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવી સકે હેવા એ હતા. જાતે માતાના ભક્ત હતા, છતાં જે અગમ્ય સંયોજક બળે ભોળાનાથને પ્રાર્થનાસમાજની સંસ્થા સ્થાપવામાં તથા ચલાવવામાં મદદ કરનારું ભિન્ન ભિન્ન મતોનું મંડળ,-મૂર્તિપૂજક," અદ્વૈતવાદી, ઈશ્વર વિશે શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાને રમૂજનો વિષય ગણનારા તટસ્થ વૃત્તિધારી, ઇત્યાદિ મિત્રોનું મંડળ-દૃઢ સહકારિતા આપતું ભેગું આણ્યું હતું, તે બળના આકર્ષણથી બહેચરદાસ પણ આ મંડળમાં ભળેલા હતા. પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપદેશ એઓ કરતા ત્હેનું સ્વરૂપ, તાત્પર્ય, શૈલી, છટા, સર્વ—"પ્રાર્થના, ભાઈ, પ્રાર્થના જે છે, તે ભાઈ! પ્રાર્થના!" એ રીત્યનાં વચનો—હડપચી ઊછાળી ઊછાળીને શ્રોતાવર્ગ તરફ આમતેમ જોઈને બોલાતાં વચનો—માં સમાઈ જતાં હતાં.

આ બહેચરદાસને ગોપાળરાવ જોડે કાંઈક ગાઢ મૈત્રી—આભાસ-મૈત્રી—નું બન્ધન ઉત્પન્ન થયું હતું. એક વખત ગોપાળરાવની કોર્ટમાં

બહેચરદાસને પોતાના નાતીલાઓ સાથે કલહને અંગે વાદી તરીકે ઊભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. બહેચરદાસે તો નક્કી જાણેલું કે 'રાવ સાહેબ' મ્હારા મિત્ર એટલે મ્હને જીતાડશે જ. 'રાવ સાહેબ' પ્હાચેલી બુદ્ધીએ જુદો જ ખેલ રચ્યો. બહેચરદાસ હારે હેવો પ્રસંગ હતો. અપજસ પોતે લેવો નહોતો. તેથી એ કામની સુનાવણીને દિવસે ગોપાળરાવે ભોળાનાથને, મહીપતરામને, વગેરે કેટલાક મિત્રોને ચિઠ્ઠીઓ લખી લખ્યું કે આજ કડવા કણબીની નાત્યનો એક બહુ જ રસ પડે હેવો કેસ ચાલનાર છે તે જોવા આવશો. આ જાળમાં કોણ કોણ સપડાયા ને કોણ બચ્યા તે આજ મ્હને યાદ નથી. પણ જે સપડાયા, ત્હેમને ગોપાળરાવે કેસનો નિવેડો કરવા માટે લવાદ બનાવી દીધા; અને ઠરાવ અંતે બહેચરદાસ વિરુદ્ધ પંચનો થયો. આ વખતથી બહેચરદાસ ગોપાળરાવની તરફ પૂર્ણ દ્વેષવૃત્તિ રાખવા લાગ્યા. ઘણાં વર્ષ પછી ગોપાળરાવ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા ત્ય્હારે હેમનું સ્મારક ફંડ કરવાનું કામ હેમના એક કાળે શિરસ્તેદાર અને હેમને પ્રતાપે આગળ વધેલાં લાલશંકર ઉમિયાશંકરે માથે લીધું હતું. લાલશંકર, મ્હારા પિતા, અને હું મુંબાઈમાં બહેચરદાસની ઑફિસમાં મળવા ગયા. મ્હારા પિતાએ તો લાલશંકરને પ્રથમથી જ વાર્યા હતા કે રાવસાહેબ માટેના ફંડની વાત બહેચરદાસ આગળ ના કાઢશો. છતાં લાલશંકરે વાત શરૂ કરી: આપણા 'રાવસાહેબ' માટે ફંડ કરવાનો વિચાર છે—ત્હેમાં આપ—" આટલું બોલ્યા ના બોલ્યા કે બહેચરદાસ ધ્રુસ્કી ઊઠયા: "શું! ત્હમે હેને માટે ફંડ! હેણે અમદાવાદ માટે શું કર્યું છે? હેણે તો બધાને માંહિં માંહિં લઢાવી માર્યા છે!"—લાલશંકર તો ચૂપ જ થઈ ગયા; અને ડગલાના ગૂંઝામાંથી અડધા બહાર કાઢેલા કાગળિયા પાછા ખોશી દીધા!

આ કેવળ એક દૃષ્ટિ અને તે કેવળ સ્વાર્થદૃષ્ટિનું જ દર્શન હતું. બાકી અમદાવાદ શહેરનો મત લ્યો તો, સાદાઈ, ગરીબો ઉપર શુદ્ધ પ્રેમભાવ, નિરભિમાન વૃત્તિ, લોકહિતસાધના ઇત્યાદિ સાચા ગુણો માટે 'રાવસાહેબ'ને બહુધા સર્વાનુમતે ઇનામ મળે એમ હતું. અભિમાન એ શી વસ્તુ છે, તે જ

હેમને કલ્પનામાં આવતું નહિં હોય એમ મ્હને તો લાગેછે. અકૃત્રિમ નિરભિમાનપણું હેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતું. એ ખરું કે ગરીબોનું હિત સાધવામાં સ્વહસ્તે કરતાં પરહસ્તે વધારે કાર્ય કરાય એમ 'રાવસાહેબ'ને હાથે બનતું હતું. રાવસાહેબે અમદાવાદ છોડ્યું ત્હાર પછી હમારે ઘેર તેમ જ હેમના બીજા મિત્રોને ઘેર હરદાસ માટે ટીપ, કોઇ દક્ષિણથી આવેલા ગરીબ બ્રાહ્મણ માટે દીકરીનું લગ્ન કરાવવા માટેની ટીપ, ઇત્યાદિ ટીપો આવતી ઘટી ગઈ. અલબત, દરેક ટીપમાં પ્હેલું નામ રાવસાહેબનું અને નામ સ્હામે આંકડો પણ સારી રકમનો હોય. માત્ર એ આંકડો લખવામાંજ; પેલાને મળવાનું તે તો મિત્રોએ ભરેલી રકમોનો શરવાળો થાય તેજ. આ યુક્તિથી બધા મિત્રો ભોમિયા થઈ ગયા હતા, અને 'રાવસાહેબ'ના નામ સ્હામે આંકડો છે જ નહિં એમ માનીને ચાલતા હતા. આ હેમની રીતિથી મિત્રો ચીઢાતા નહિં, રમૂજ મેળવતા હતા. એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના બીજા સ્નેહોત્પાદક ગુણો આગળ આ વાત અલ્પબળ બની જતી હતી. અત્યારે સ્મરણપટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાઈના અવતારરૂપ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદભરી, કોરાઈ રહીછે, તે ઉપર માન, સ્નેહ, આદર, ઇત્યાદિ ભાવોની રંગચ્છાયા પડતાં એ સજીવ થઈ હૃદયને અપૂર્વ ઉલ્લાસ આપેછે. અત્યારે અમદાવાદને નગરજીવનમાં જીવતું રાખનારી એક પણ હેવી સમર્થ, વિલક્ષણ, મૂર્તિ કોઇ બતાવશે?

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ખરેખરા જીવનબલરૂપ વ્યક્તિયો— ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને લાલશંકર એ ત્રણ ગણાય. લાલશંકર ઉમિયાશંકરનું જીવનચરિત લખવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ હેમના કેટલાક જીવનપ્રસંગોનો સ્પર્શ કાંઈ કાંઈ કરવો પડશે. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખના એ કોર્ટશિરસ્તેદાર હતા, ત્હેની પૂર્વે હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. સ્કૂલમાં શિક્ષક, સ્મૉલકૉઝકોર્ટમાં શિરસ્તેદાર, અને ત્ય્હાંથી સબોર્ડિનેટ જજ—એમ પગથિયાં બે ત્રણ જણ ચ્હડેલા ત્હેમાંના લાલશંકરનું નામ, અન્ય ગુણો તથા પ્રસંગોને બળે, ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઈતિહાસમાં કાયમનું કોરાઈ રહેશે. ભોળાનાથના તથા મહીપતરામના સહકારી-પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં એઓ હતા; જો કે મહીપતરામના એઓ શિષ્ય હતા તેથી ત્હેમનાથી તેમ જ ભોળાનાથથી વયે બહુ ન્હાના હતા તેથી બંનેથી અસમાન હતા. ભોળાનાથ અને મહીપતરામ બંનેના ઉત્સાહનો વારસો લાલશંકરને મળ્યો હતો. ભોળાનાથનું પ્રતાપી સ્વરૂપ તો હેમના પછી બીજામાં પ્રગટ નહોતું.

લાલશંકરના ઉત્સાહને બળે હેમણે ઠેર ઠેર પ્રાર્થનાસમાજો સ્થાપી હતી; જે જિલ્લામાં હેમની બદલી થાય ત્ય્હાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ખરી જ. વીરમગામના સબજજ તરીકે હેમને અમુક દિવસો ધોળકે પણ કોર્ટ ભરવી પડતી હતી; એ જે ઠેકાણે જાય ત્ય્હાં પ્રાર્થના મંડળ ભરાય; તેથી હેમની જંગમ પ્રાર્થનાસમાજ, Travelling પ્રાર્થનાસમાજ, એ નામ સ્પૂજમાં

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

[પૃષ્ઠ ૫૬

મિત્રમંડળમાં અપાતું હતું. દક્ષિણમાં પંઢરપુર, અહમદનગર, વગેરે સ્થળોમાં લાલશંકરના ભક્તિભાવને લીધે, એક સાધુ જેવો મામલતદાર દક્ષિણમાં "દેવમામલતદાર" કહેવાઈ ગયો હતો તે નામસાદૃશ્યથી લાલશંકરને પણ દક્ષિણમાં લોકો "દેવમુનસફ" કહેતા હતા. પંઢરપુરનો અનાથ બાલાશ્રમ લાલશંકરને લીધે જ સ્થપાયો, ટક્યો. અને વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. એ સંસ્થા સ્થાપવાને અંગે હેમનો પરિશ્રમ અનહદ અને અનુપમ હતો.

બોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં લાલશંકર ઉત્સાહબળને લીધે ધાંધળિયા, ઊતાવળા, લપલપિયા, જણાતા હતા. બોલતે બોલતે સ્મરણ-શક્તિની તપાસ, સુધારો સ્થિરતા કરવાના વ્યાપારમાં—"ના; હેં?—હા."—એ શબ્દો હેમના લક્ષણરૂપ બની ગયા હતા. જાતે મહેનત પુષ્કળ કરી, બીજા કનેથી કામ કરી કરીને લેવાની કળા હેમનામાં અજબ હતી. એમ કરવામાં જરાક સત્યને ઘસારો પ્હોચે તો એઓ અચકાતા નહિં. "ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ"નું મકાન હેમના જ અથાગ અને અડગ પ્રયાસથી બંધાયું,–એ માટે ભોળાનાથ સ્મારક ફંડના રૂપિયા ૩૦,૦૦૦) લાલશંકર હોય નહિં ને એકઠા થાય નહિં,—મકાન બંધાતું હતું તે દરમ્યાન રોજ સહવાર સાંઝ દેખરેખ માટે લાલશંકર આવતા; મજૂરો કારીગરો સાંઝે ઊઠવાનું કરે, તો ઘડિયાળ ગૂંઝામાંથી કાઢીને "હજી તો પાંચ પણ નથી વાગ્યા" કરીને ખોટો વખત પણ કહી દેતા. પરંતું આ લગભગ નિર્દોષ દોષ હતો. એ મકાન માટે કારવાર તરફથી ઇમારતી લાકડાં મગાવવાની ઇચ્છા લાલશંકરની થઈ; હું તે વખતે કારવારમાં નોકરી ઉપર હતો; અમદાવાદમાં એકવાર રજા ઉપર હું આવેલો તે વખતે લાલશંકર કહે—"સારાં સાગનાં લાકડાં કારવારથી ચઢાવીને મોકલશો?" મ્હેં કહ્યું: "લાવવાનું ખરચ બહુ થઈ જશે." તો કહે—"શું કામ થાય? ત્યહાં ભાવનગર વગેરેના વ્હેપારીઓ છે, તેહમનાં વ્હાણ માલ લઈને આવે તે ભેગાં જરાક આપણાં લાકડાં મૂકાવી દેવાં, એટલે બસ!" મ્હેં કહ્યું કે "એમ તે બને? વ્હેપારી લોકોને એટલું ઘસાતું જ પડે ને? તે શા માટે ઘસાય? હું અમલદાર માટે મ્હારી શરમે જ એમ કરાવવું? એ મારાથી નહિં બને."—"જાઓ મ્હારા

મિત્રમંડળમાં અપાતું હતું. દક્ષિણમાં પંઢરપુર, અહમદનગર, વગેરે સ્થળોમાં **લાલ**શંકરના ભક્તિભાવને લીધે, એક સાધુ જેવો મામલતદાર દક્ષિણમાં "દેવમામલતદાર" કહેવાઈ ગયો હતો તે નામસાદૃશ્યથી **લાલ**શંકરને પણ દક્ષિણમાં લોકો "દેવમુનસફ" કહેતા હતા. પંઢરપુરનો અનાથ બાલાશ્રમ **લાલ**શંકરને લીધે જ સ્થપાયો, ટકયો, અને વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. એ સંસ્થા સ્થાપવાને અંગે હેમનો પરિશ્રમ અનહદ અને અનુપમ હતો.

બોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં **લાલ**શંકર ઉત્સાહબળને લીધે ધાંધળિયા, ઊતાવળા, લપલપિયા, જણાતા હતા. બોલતે બોલતે સ્મરણ-શક્તિની તપાસ, સુધારો સ્થિરતા કરવાના વ્યાપારમાં—"ના; હું ?—હા."—એ શબ્દો હેમના લક્ષણરૂપ બની ગયા હતા. જાતે મ્હેનત પુષ્કળ કરી, બીજા કનેથી કામ કરી કરીને લેવાની કળા હેમનામાં અજબ હતી. એમ કરવામાં જરાક સત્યને ઘસારો પ્હોચે તો એઓ અચકાતા નહિં. "**ભો**ળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ" નું મકાન હેમના જ અથાગ અને અડગ પ્રયાસથી બંધાયું,–એ માટે **ભો**ળાનાથ સ્મારક ફંડના રૂપિયા ૩૦,૦૦૦) **લાલ**શંકર હોય નહિં તે એકઠા થાય નહિં,—મકાન બંધાતું હતું તે દરમ્યાન રોજ સ્હવાર સાંઝ દેખરેખ માટે **લાલ**શંકર આવતા; મજૂરો કારીગરો સાંઝે ઊઠવાનું કરે, તો ઘડિયાળ ગૂંઝામાંથી કાઢીને, "હજી તો પાંચ પણ નથી વાગ્યા" કરીને ખોટો વખત પણ કહી દેતા. પરંતું આ લગભગ નિર્દોષ દોષ હતો. એ મકાન માટે કારવાર તરફથી ઇમારતી લાકડાં મગાવવાની ઇચ્છા **લાલ**શંકરની થઈ; હું તે વખતે કારવારમાં નોકરી ઉપર હતો; અમદા-વાદમાં એકવાર રજા ઉપર હું આવેલો તે વખતે **લાલ**શંકર કહે—"સારાં સાગનાં લાકડાં કારવારથી ચઢાવીને મોકલશો?" મ્હેં કહ્યું: "લાવવાનું ખરચ બહુ થઈ જશે." તો કહે–"શું કામ થાય? ત્ય્હાં **ભા**વનગર વગેરેના વ્હેપારી-ઓ છે, ત્હેમનાં વ્હાણ માલ લઈને આવે તે ભેગાં જરાક આપણાં લાકડાં મૂકાવી દેવાં, એટલે બસ!" મ્હેં કહ્યું કે "એમ તે બને? વ્હેપારી લોકોને એટલું ઘસાવું જ પડે ને? તે શા માટે ઘસાય? હું અમલદાર માટે મ્હારી શરમે જ એમ કરાવવું? એ મારાથી નહિં બને."—"જાઓ મ્હારા

ભાઈ! ત્હમે તો કાંઈ કામના નહિં."–કરીને હેમણે મ્હારો કાંકરો કાઢી નાંખ્યો !

લાલશંકરે દક્ષિણમાં નોકરી લાંબા વખત–વચગાળામાં કરેલી; તે પછી ગુજરાતમાં એ પાછા આવ્યાં, ત્હારે સંગીતની માહિતી અને કળા પોતે લેતા આવ્યા એમ એઓ માનતા હતા; ખરું જોતાં રાગ, સૂર, તાલ–સર્વ વાતથી એઓ પ્રથમ તેમ જ પછી અસ્પૃષ્ટ જ હતા. મ્હારા પિતાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મરાઠી છંદ અભંગ અને દિંડીનો પ્રવેશ અને પ્રચાર કર્યો હતો; લાલશંકરે દક્ષિણમાં અભંગ ગવાતા સાંભળેલા અને આવ્યા પછી હમને કહે–" ત્હમે પીલુ રાગમાં અભંગ ગાઓછો ખરા ?"—મ્હારા પિતાએ કહ્યું—" ત્હમે જ ગાઈ બતાવો."–ગાયું; ગાયું ? અવાજ કર્યો, જે'માં બાર સૂરમાંનો એકાદ રડયો ખડયો, ભૂલ્યો ચૂક્યો, આવતો હતો; રાગ તો કલ્પવાનો જ. હમને રમૂજ પડી; હેમને લગારે ખોટું ન લાગ્યું.

પોતાના ઉપર બાલ્ય અથવા યૌવન કાળમાં જે મુરબ્બીઓએ ઉપકાર કરેલા ત્હેનું ઋણ સ્મરણચિહ્નની સ્થાપનાદ્વારા વાળવાના લાલશંકરના ત્રણ પ્રયાસોમાંથી પ્રથમ ગોપાળરાવ હરિના સ્મારકમાં નિષ્ફળ ગયા તે બહેચરદાસના પ્રસંગ વિશેના ઉલ્લેખમાં હું કહી ગયોછું; બાકીના બે પ્રયાસોમાં સફળ થયા; ત્હેનાં પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટયૂટ, અને મહીપતરામ અનાથાશ્રમ અમદાવાદમાં સાક્ષીરૂપ છે. લાલશંકરનું સ્મરણ તાજું રાખનારો હેમના જેવો કોઇ ખંતીલો, ઉદ્યોગી. આગ્રહી પુરુષ હજી સૂધી પ્રગટ નથી થયો એ કે'વી ખેદની વાત ?

લાલશંકરની કીર્તિ હેમના " અંકગણિત " થી કાયમ રહેશે તે કરતાં વિશેષ દૃઢરૂપે હેમનાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોથી સ્થિર રહેવાની. વિધવાઓને ન્યાય મળે, હેમની સ્વતન્ત્રતાનો નિરોધ કરનારી રૂઢિનું બળ તોડાય, એ દિશામાં હેમનો પ્રયાસ અવિરત અને આગ્રહયુક્ત હતો. જીવનમાર્ગનો અંધકાર દૂર કરી નવજીવનના પ્રકાશમાં મૂકાયલી અનેક વિધવાઓ

લાલશંકરને પિતાના જેવા પૂજતી હતી. જેણે આટલી બધી સુખી સંતતિ પોતાની પાછળ મૂકી હેને કોણ નિ:સંતાનપણાનું દૂષણ દેશે.

મ્હારા પિતાના મરણ પછી, હમારા કુટુમ્બના સાચા અને અડગ મિત્ર એક લાલશંકર હતા. હેમની તરફથી મ્હને મળેલાં અનેક આશ્વાસનો, સહાયતા, ઇત્યાદિની નોંધ અહિં થાય નહિં. એ સત્પુરુષની આકૃતિ નયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાયછે: ઊંચાઇમાં ઓછા, શરીર બાંધી દડીનું, આંખ્યો બુદ્ધિમય તીક્ષ્ણતાવાળી, મુખમુદ્રા આનન્દભરી, સમભાવ ઝરતી, એક કલાકમાં ચાર કલાક જેટલું કામ કરે હેવી ચાલાકીવાળું મન અને ચપળ શરીર—કોઇને પણ આઘાત ના કરનારી હૃદયની આર્દ્રતા,—ઇત્યાદિ ગુણો પ્રગટ કરતી મુખશોભા;—આ સર્વ રેખાઓમાં આત્માની ઉજ્જવલતાનું તેજ પૂરીને, ચિત્રકાર ! તું ચિત્ર ચીતરજે. મ્હેં માત્ર રેખાઓજ આપીછે.

વિવેચન કરી છબી ફીંદી નહિં નાંખું; ઘાઘરો ઢંકાય, ના ઢંકાય, ફરતાં ફૂલ નાચતાં જણાય, ના જણાય, હેવી 'ઓઢણી' આ ચૂંદડી શબ્દમાં સમજવાની છે એટલું કહી દઉં.

એ મારવાડ, રજપૂતસ્થાનના સંસ્કારવાળો વેશ ભૂતકાળને સોંપીશું. આજથી ૫૦—૫૫ વર્ષથી જ આરમ્ભ કરીશું. મ્હારી માતાની છબી જોઉંછું; જન્મ પછી જે'નું મુખ પ્રથમ દીઠું તે. નાકમાં, કાનમાં, કોટમાં, હાથમાં, પગમાં ઘરેણાં કાંઈક આગળ પડતાં: સાડી શરીરનાં સર્વ અંગોનું સુભગ સંગોપન થાય એમ પ્હેરેલી; લાંબી, કૂહુણીને અડકતે અટકેલી બાંહ્યોની, ગળા સૂધી રક્ષણ કરનારી, કમખાચોળી; વાળ કાંઈક કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા; કપાળમાં કંકૂની આડ, નહિં મ્હોટી, નહિં ન્હાની; માથા ઉપર લૂગડું જરાક જ તિરકસ, વધારે ભાગે સીધું રહી એક કાનની ધારને કોર અડકે ન અડકે એમ રહેલું;—આ છબી આજ જોવામાં કહિં નહિં આવે. એ જમાનો કમખા પ્હેરવાનો પણ હતો; વિશેષ ભાગે કમખા જ સ્ત્રીઓના ત્રણ વસ્ત્રમાંનું એક હતું,—ચણિયો, સાડી, અને કમખો. કબજાએ કમખાનું સ્થાન લેવાનો આરમ્ભ એ સમયમાં કમખાચોળીથી થયો લાગેછે. છતાં તે પછી લાંબા કાળ સુધી કમખાનું રાજ્ય ચાલ્યું હતું; ટાઢયના દિવસોમાં કમખાચોળી કે કબજો, બાકી કમખો જ, જેનું કાર્ય સ્તનાંશુક શબ્દમાં સમાય હેવું જ, વાંસાનું રક્ષણ બિલકુલ થવાનું નહિં, તેમ ડોક નીચેનો ભાગ પણ અનાચ્છાદિત રહેવાનો; વાંસા ઉપર માત્ર બે કસોની દોરીઓ આવે તે આચ્છાદન ગણાય તો જુદી વાત.

એ સમયમાં કન્યાશાળા એ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નહોતી; છતાં મંમાને લખતાં વાંચતાં ગૃહસંપ્રદાયથી આવડતું હતું. નાગર સ્ત્રીઓ વિશે ભવૈયાના એક ઉખાણામાં દ્યોતક પંક્તિયો છે:

"**નાગરવાડા કેમ જાણિયે ?**"—એ પ્રશ્ન પૂછાતાં ઉત્તર મળેછે:—

"ન્હાનીશી નાર, ને નાકમાં મોતી,
પિયુ પરદેશ, ને વાટડી જોતી,
લખે કાગળ ને નિર્ગમે દહાડા,—
એસી એંધાણીએ **નાગરવાડા.**"

શરીરની નાજૂકાઈ, ધનસંપત્તિ, નાગર પુરુષની દેશાટન કરવાની સાહસશક્તિ, નાગરાણીની પતિપરાયણતા, એ લક્ષણોનું વ્યંજન કરનારા આ વર્ણનનાં અંગો સાથે 'લખે કાગળ' એ લક્ષણમાં નાગરાણીની શિક્ષિત સ્થિતિ પણ વ્યંજનાથી જણાવીછે, તે, પ્રકાશ અન્ધકારને સબળ બનાવે તે ન્યાયે. નાગરભિન્ન સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત દશાને વિશેષ દૃઢતાથી પ્રદર્શિત કરેછે. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, કાયસ્થ એ ત્રણ મુખ્ય પાંઢરપેશા વર્ગ ઉપરાંત, હેમની સમીપ આવતા વિરલ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી; પણ કાગળપત્ર લખે વાંચે, વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરે, ગીતાજી (વખતે) વાંચી જાણે, કેટલાંક સ્તોત્રો ભણી જાણે, એટલી મર્યાદા એ સમયના સ્ત્રીશિક્ષણની હતી. આ સ્થિતિમાં રહેલી ઊનતાનું પૂરણ અન્ય રીતે થતું; ભજનો, પદો, ઇત્યાદિ મુખપાઠ હોઈ, પુરાણાદિકની કથાના શ્રવણથી મળેલી બહુશ્રુતતા, ઊનતા-પૂરક બનતી.

સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનારી લગ્નાદિક પ્રસંગોમાં ગવાતાં ગીતોમાંની એક પંક્તિ યાદ આવેછે:

"કાઠા તે ઘઉંની રોટલી,
ને ગળગળિયો કંસાર,
ભેગાં બેશી આરોગિયે,
જો પૂજ્યા હોય મોરાર."

હાલના વખતમાં કાઠા ઘઉંને કોણ અડકશે? જૂના સમયમાં એ ઉત્તમ પદાર્થ ગણાતો જણાયછે. આ પંક્તિયોની પૂર્વે "જે'ને તે પેટ ચાર દીકરા," "ચારે તે વહૂ પાયે પડે," ઇત્યાદિ વચનોનો સંદર્ભ આવેછે તેથી 'ભેગાં બેશી આરોગવા'માં સંયુક્ત કુટુમ્બની સંસ્થાનું દર્શન થાયછે. હાલ પણ એ સંસ્થા લુપ્ત નથી થઈ; પરંતુ વ્યક્તિવાદનાં બળોએ એ સંસ્થાનો દુર્ગ ઠેર ઠેર તોડી નાંખ્યો તો છે જ. સંયુક્ત કુટુમ્બની દૃઢતાનો પાયો જેમ સ્ત્રીવર્ગ હતો, તેમ એ સંસ્થાને અનિષ્ટ બનાવી હેનું બળ શિથિલ કરનાર પણ ઈર્ષ્યા, કલહ, ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીવર્ગ જ હતો. પરંતુ આ અપ્રાસંગિક વિષય આટલેથી જ બસ કરીશું.

સ્ત્રીવર્ગને એ પ્રાચીન, એટલે આજથી અડધા સૈકા ઉપરાંતના, સમયમાં સાંસારિક જીવનમાં દૃષ્ટિમર્યાદા કાંઈક સંકુચિત હતી; આડોશીપાડોશી, મિત્ર-વર્ગનાં કુટુમ્બ, વગેરેમાં મળવા કરવા જવું; જ્ઞાતિભોજન, લગ્નાદિક પ્રસંગે ઓરિયો વીતાડવો, મરણપ્રસંગે ઉત્તમ સાડી કમખા પ્હેરીને રોવા કૂટવા જવું, નિત્ય કાર્યમાં દેવદર્શને જવું અને ત્ય્હાં સખીમંડળ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવી;—આ મર્યાદાનો વિકાસ ક્વચિત્ યાત્રા કરવા જવાય ત્ય્હારે કાંઈક થતો. ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ જોતાં, એ સમયમાં વ્હેમી વિચારને પોષક છતાં હૃદયભાવને ઊંડો સ્પર્શ કરનારી પ્રવૃત્તિ સબળ હતી. ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ, એકાગ્રભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઈનું ચિત્ર અહિં મૂકેલું છે. તે એ સમયની સ્થિતિની કાંઈક કલ્પના આપશે.—એક સ્મૃતિગ્રન્થમાં જણાવ્યામાં કહ્યુંછે કે પ્રત્યેક યુગમાં બાકીના ત્રણ યુગ પણ પ્રવર્તેછે; એ ન્યાયે આ મ્હારું સમયદર્શન હાલના સંસારને પણ ક્વચિત્ લાગૂ પડી સકે એમ છે. આજથી છ એક વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં એક જૂના આચાર-વિચારના ગૃહસ્થને ઘેર હું ગયો; બારણાં ઊઘાડ્યાં તો ચોકની પેલી મરની પડાળી ઉપર એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને હેની પત્ની સ્નાનશુદ્ધ થઈ પાટલાઓ ઉપર બેઠેલાં, હાથમાં ગૌમુખી, કપાળે ભસ્મરેખાઓ, નેત્ર મીંચેલાં, આસપાસના સર્વ પદાર્થને ભૂલી ગયેલાં, ગમ્ભીર ધ્યાનમાં પડેલાં દીઠાં; મ્હારો પગરવ પણ હેમણે સાંભળ્યો નહિં; હું ક્ષણ વાર અસાધારણ માનવૃત્તિથી આ હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર જોતો ઊભો રહ્યો, અને લગાર પણ ખખડાટ કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ દર્શનમાં જે ધાર્મિક ભાવની વિશુદ્ધિ જણાઈ તે 'જે! જે!' કરી મન્દિર તરફ દોડતા ભક્તોમાં, કે કાંસીજોડા કૂટી મંડળીઓ લઈને જનારા યાત્રાળુમાં, કે પ્રાર્થના ક્ય્હારે પૂરી થશે એમ વાટ્ય જોતા પ્રાર્થનાસમાજના ઉપાસકોમાં ક્યાંથી હોય?—અસ્તુ.

*

(૨)

ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગનાં રૂપાન્તરોનું દર્શન કરવામાં પાછલાં ૬૦—૭૦ વર્ષના કડકા શી રીતે પાડવા? જમાનો તો ૩૦ વર્ષનો ગણાયછે. આ રૂપાન્તરો તો દસકા દસકામાં નજરે પડેછે. છતાં એ સમયના વિભાગ,

ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ,
એકાગ્ર ભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઇ.

[પૃષ્ઠ ૬૪

ચિત્ર નં. ૩

[પૃષ્ઠ ૬૫

આરમ્ભ અને અન્તની મર્યાદા દૃઢ સ્થપાય એમ, કરવા અશક્ય છે. ઇન્દ્ર-ધનુષના રંગ એકબીજામાં કે'વા સરકી જાયછે, છાયાઓ કે'વી એકમાંથી બીજામાં સરી જાયછે ! તેમ આ રૂપાન્તરોનાં ક્રમણો છે. માટે દૃઢ વિભાગ મર્યાદાઓ આંકયા વિના જ ચાલીશું. બીજા ક્રમનું પ્રતિબિમ્બ ચિત્ર નંબર ૨ માં જણાશે. ચોળી–કાંઇંક કમખાચોળી જેવી જ અને ટૂંકી બાંહ્યની, હાથમાં સાંકળાં, બંગડીઓ, ચૂડીઓ; જમણી કૂહૂણી ઉપર કડું કે વાંકડું; કાનમાં કાંટા, વેણા; નાકે વાળી; પગમાં જાડાં કલ્લાં; સાડી માથે તિરકસ ગોઠવાતી હોડેલી;–એ નવો વિકાસ બતાવેછે. એ સમયમાં શુદ્ધ કમખો હજી પ્રચારમાં હતો જ; રુચિપરત્વે હેનો સ્વીકાર થતો. એ જ સમયમાં ઉઘાડા પગ પણ રહેતા અને સપાટ કે સ્લિપર પણ પ્હેરાતાં. ચિત્ર નંબર ૪ માં આ દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ચિત્ર નંબર ૫ માં.

આ સમયમાં કન્યાશાળાઓનાં દ્વાર ઉઘડેલાં હતાં. આ સમયમાં છોકરાઓના ભેગી છોકરીઓ છૂટી છવાઈ ભણતી હતી. સ્વતન્ત્ર કન્યા-શાળાઓ પ્રગટ થતાં સ્ત્રીવર્ગની જ્ઞાનમર્યાદાને કાંઈક વિકાસનો પ્રસંગ મળ્યો. હજી બાકી બહુ હતું. પરંતુ પૃથ્વી ભરતખંડ કરતાં મ્હોટી છે, ત્હેમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસેછે, ઇત્યાદિક ભાન થવા માંડયું. સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ થયું નહોતું. પરંતુ ગરબાની સંસ્થાનું બળ ઈ. સ. ૧૮૬૦–૭૦ માં જે હતું તે સંગીતવૃત્તિને પોષક હતું એટલું જ નહિં, પણ એ સમયની ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં જે આકર્ષકતા હતી, તે હાલના સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. તાલ અને સૂરની સાચવણી તે સમયમાં થતી તે હું હવે કવચિત્ જ દેખુંછું. હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિકાસ પામેલી, અને મુંબાઈની કન્યાશાળાઓમાં પ્રવેશ પામેલી, ગરબીમાં વિવિધતા આણવાના પ્રયાસમાં કાંઈક અતિ કૃત્રિમતામાં પડી જતી, અને તાલયોજનામાં પગ ઠોકવાના લટકાને સ્થાન આપતી, ગરબાની પદ્ધતિમાં એ જૂની પદ્ધતિનું સાદું સૌન્દર્ય મ્હને જડતું નથી. હું સાતેક વર્ષનો હોઇશ તે વખતનું એક ચિત્ર મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ ઊભું થાયછે: સ્થળ:–અમદાવાદ શહેરની બ્હાર, દક્ષિણ દિશામાં આવેલો નવાપરાની બહુચરાજી માતાનો ચોક; સમય:–પાછલો પ્હોર, સન્ધ્યાકાળ

પૂર્વનો; આ સ્થળે અને આ સમયે પંદર વીસ તરુણ સ્ત્રીઓ ગરબે ગોઠવાઈને ઊભેલી, ગરબા ફરતી ફરતી અટકીને સાખી ગાયછે; બે જણીઓ ગવડાવેછે, ને બાકીનીઓ ઝીલેછે.

"રુમ ઝુમ વાગે ઘૂઘરી, લટકણિયાળી ચાલ,
ખીંટડિયાળા કેશ છે, ત્હારાં કામણગારાં નેન;"

સાખી પૂરી થતાં જ, સાખીના મન્દ પ્રવાહમાં અંતર્ગૂઢ રહેલા તાલમાનના સૂક્ષ્મ ઝરણાની જોડે સંવાદિતાથી સંકળાઈ જતા પ્રગટ તાલ-વાળી પંક્તિયો ગવાયછે:

"હું તો ઊભો રહ્યોછું વાટે, વ્રજની નારી રે,
ત્હારું મુખ જોવાને માટે, રાધે પ્યારી રે."

બાલ્યકાળના સંસ્કારે વિશેષ રંગ આ ચિત્રમાં પૂર્યો હશે કે કેમ? પણ મ્હને એ ચિત્રમાં રહેલું સાદું સૌન્દર્ય,—સાદું છતાં વિશિષ્ટતાવાળું સૌન્દર્ય— હજી પણ મન્ત્રમુગ્ધ બનાવેછે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિ આ મધ્યસમયની સ્ત્રીઓની કેવી હતી? જૂના વિચારો, સંસ્થાઓ, હજી હેમના મનને પોતાની પકડમાં રાખી રહ્યાં હતાં. પરંતુ એ પકડ કાંઈક શિથિલ થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં. કાંઈક "ખાવું, પીવું, ખેલવું," હેમાં આ જીવનકાર્યની સમાપ્તિ હોય એમ એ સમયના સ્ત્રીવર્ગનાં મન ઉપર છાપ પડી હશે એમ લાગેછે.

હવે એક દસકો આગળ આવિયે: ચિત્ર ૬ ઠું જુવો. સાડી ડાબી બગલમાંથી સજ્જડ તણાઈને જમણા ગાલ ઉપર થઈ, માથાના જમણા પાસા ઉપર થઈને, જરાક તિરકસ ગોઠવાયલી, ડાબા કાનને અડકી ના અડકી, ડાબા હાથની પાછળ દૃઢ રહેલી છે; જમણા હાથનું સંગોપન કરીને, છતાં ખભા ઉપર પાલવ તરફની કોરયવાળો છેડો જમણા ખભા ઉપર સાદા સૌન્દર્યથી રચાયોછે; કૂહૂણી ઉપર અટકતી મ્હોળિયાવાળી કબજાની બાંય, ગળા સૂધી પ્હોચતો કંઠનો કાપ, હેવો વિનીત છતાં સુરેખ કબજો, શોભા અને મર્યાદા બંનેને પુષ્ટિ આપેછે; નાકમાં વાળી નથી;

ચિત્ર નં. ૪

[પૃષ્ઠ ૬૫

ચિત્ર નં. ૫

[પૃષ્ઠ ૬૫

કાનમાં આછા કાંટા છે; કપાળમાં નહિં મ્હોટો, નહિં ન્હાનો, હેલો કંકૂનો ચાંલ્લો છે; માથાના વાળ, નહિં નીચા હોળેલા, નહિં ઊંચા હોળેલા, નહિં ફૂલ પાડેલા, સ્વાભાવિક પણ સુન્દર, સાદી રચનામાં સુરેખ હોળેલા, સીધી સેંથીથી વિશેષ સુરુચિયુક્ત બન્યાછે.

આ સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણ આગળ વધ્યુંછે, કાંઈક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મળવાનાં સાધન આરમ્ભાયાંછે. વિદ્યાભ્યાસ ઉપર અભિરુચિ વધતી જણાયછે. સંગીતશિક્ષણ ગરબીઓ દ્વારા શાળાઓમાં પ્રવિષ્ટ થયુંછે. 'નવલ ગરબાવળી' અને બાપાલાલની 'સુબોધ ગરબાવળી' અને સૂરત તરફ 'વલ્લભ ગરબાવળી'એ શરૂ કરેલી પ્રથાને ચાલૂ રાખી વિશેષ રુચિકર સ્થિતિ પ્રગટ કરીછે. દયારામની ગરબીઓનો સમય ભૂતકાળમાં વિલીન થયો. આ સંગીતદૃષ્ટિયે ખેદજનક વાત છે.

ધર્મભાવનાનો કાંઈક વિકાસ આ સમયમાં થયો જણાયછે. પ્રાર્થના-સમાજે પ્રેરેલી ધર્મવૃત્તિ અંશતઃ ઘણાં ગૃહમાં સુખશાન્તિપ્રદ થતી જણાયછે, જો કે ઊંડી ધર્મદૃષ્ટિ તો કહિં પ્રાપ્ત થઈ દેખાતી નથી.

(૩)

હવે રૂપાન્તર કાંઈક ઉત્કટરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ઉપર પછીનો દસકો નયન સમક્ષ આવતાં એ સ્થિતિ જણાયછે. એક શિષ્ટ વર્ગની સ્ત્રીએ વાંકી સેંથી પાડી, અંબોડો નવી રીતનો ગૂંથીને બોચી ઉપર ઢળતો રાખ્યો. એક "ઇવિનિંગપાર્ટી"માં બધી બીજી સ્ત્રીઓ આ જોઈ રહી, કાંઈક ટીકા થઈ, કાંઈક અનુકરણની વૃત્તિ થઈ; પાર્ટી વિસર્જન થતાં વાંત એ સ્ત્રીની સહચારિણીઓ જોવા આવી; "અલી! ત્હારો અંબોડો ને વાંકી સેંથી બતાવ્ય." પણ પેલીએ તો વાળ બીજી રીતે હોળી નાંખી સાદો અંબોડો વાળી દીધો હતો!—જાણ્યામાં આ સમયથી વાંકી સેંથીનો પ્રચાર શરૂ થયો. દક્ષિણની સ્ત્રીઓમાં ઊઘાડું માથું રાખવાના રિવાજે કરેલી અનુકૂલતાને લીધે માથામાં ફૂલ, ગજરા (વેણી), પ્હેરવાનો રસિક પ્રચાર છે તે ગુજરાતમાં માથે લૂગડું હોડવાની રીત્યને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શૃંગારરચનામાં ઊન

અંશ રહી ખામી આણેછે. છતાં અમુક પ્રસંગે, અથવા કોઇ કોઇ વ્યક્તિયોની રુચિને બળે, માથે હોડેલા લૂગડા નીચે અંબોડા ગજરાથી વીંટાયલા જોઇયે છિયે. તેમ જ fancy dress—સ્વચ્છન્દશૃઙ્ગાર–તરીકે ઊઘાડા માથામાં અંબોડામાં ફૂલ રસિક રીત્યે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે. આ રીત્યની શૃંગારરચનાનો આરમ્ભ પણ ઉપર નોંધેલા પ્રસંગથી જ થયેલો સ્મરણમાં આવેછે.

એ જ સમયમાં એક નવી શૃંગારરચનાનો આરમ્ભ થયો: જમણા ખભા ઉપર લૂગડાનો પાલવનો છેડો, અથવા અધવચનો સળ, રસિક રીતે ગોઠવીને Safety-pin brooch (સેફ્ટી-પિન બ્રચ) ખોશીને માંહિ ફૂલ પાંદડાં લટકતાં ગોઠવવાં. પ્રથમ આ રચના ઉપર ટીકાના પ્રહાર થયા. અને અંતે એ પ્રહાર કરનારાંએ જ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી. દસકો બે દસકા વીતતા પ્હેલાં તો ફૅશનનું રાજ્ય વ્યાપી ગયું; સેફ્ટી–પિનો સાડીમાં સાત ઠેકાણે; છાતીનો છેડો ડાબા બગલમાં સજ્જડ રહી જમણા ખભા સૂધી સુશ્લિષ્ટ, તિરકસ જવાને બદલે, ઝૂલતો, વીલો, છાતીનું સંગોપન કરવાનું કર્તવ્ય તજતો, સુરુચિને તૃપ્ત કરતી સુપ્રમાણતાનો અનાદર કરતો ફૅશનની વિજયપતાકા રૂપ ફરફરવા લાગ્યો; વાંકી સેંથી; માથાના વાળનાં ફૂલ પાડી કપાળને સુરુચિને આઘાત આપે તેમ ઢાંકવાનો મોહ; દેહલતાને સુભગ રીતે છાજે કે ના છાજે પણ ફૂલેલી, ટૂંકી, ટૂંકી, ટૂંકી, ભુજના અડધા ભાગથી વધારે ભાગને કુરૂપતા અર્પી પ્રગટ કરતી ટૂંકી બાંહ્યો, ત્હેને ઝાલરનાં લટકણિયાં; અંગયષ્ટિની સુરેખ ઘટનાને અનુકૂલ રહેતી સાડીની સુશ્લિષ્ટ રચનાને દૂર ફેંકી દઈ, ઘાઘરા જેવા સાડીના કલ્લા—આગળ, પાછળ, આજૂ બાજૂ—ખોશી કોળણો જેવી અરુચિકર રચના; પગની ઠોકરે સાડીની કોર્ય ફાટે, અથવા રસ્તામાં લૂગડાના ફફડાટ વડે ઝાડૂ વળાય એટલાં નીચાં પ્હેરેલાં લૂગડાં;—ઇત્યાદિક અતિ કૃત્રિમ,–સૌન્દર્ય, સુરુચિ ઇત્યાદિ ગુણોને વિરોધી–વેશયોજના પ્રચારમાં આવી. ચિત્ર નંબર ૭ મામાં આ વર્ણનનો બહુ ભાગ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો જોશો. કપાળમાં ચાંલ્લાનો પણ ત્યાગ થયેલો જોવામાં આવશે. આ ચાંલ્લો અસલના સમયમાં પ્રચારમાં હતો, વચમાં

ચિત્ર નં. ૬

[પૃષ્ઠ ૬૬

ચિત્ર નં. ૭

[પૃષ્ઠ ૬૮

જતો રહ્યો હતો, હવે પાછો સુભાગ્યે સૌન્દર્યદેવીની આજ્ઞા માનીને–પુનરુદય પામ્યોછે. એ ચાંલ્લાનાં સ્વરૂપ–ઝીણી ચાંઇથી માંડીને કપાળના પ્રમાણ જોડે વિરોધ આવે એટલા મ્હોટા ડબકા સૂધી–હવે નજરે પડેછે. કપાળમાં ચ્હોડવાના ચાંલ્લા–ચળકતા, સફેદ, લીલા, લાલ,—તે તો પ્રાસંગિક શૃંગાર-રચનાના અંશ છે. પણ તે હવે કાંઇક લુપ્ત થવાનાં ચિહ્ન જણાયછે;–અને તે માટે સૌન્દર્યદેવી અશ્રુપાત જ કરશે.

રસિક વાચકને આ ચિત્રપરંપરામાં એક વાત જણાઇ આવી હશે;—નાકની વાળીનું આરમ્ભકાળમાં પ્રાધાન્ય, મધ્યકાળમાં અને છેવટના કાળમાં ત્હેનો ત્યાગ. પરંતુ નાકમાં જડ–એક જ નંગની ચુની—એ નાકની વાળીનું સ્થાન લેતી હાલ ક્વચિત્ જોવામાં આવેછે. જડથી સૌન્દર્ય કાંઇક વધારે દીપે છે હેની ના નહિં કહેવાય. પરંતુ ઇતિહાસ શું કહેછે? મુસલમાનોનો ભરતભૂમિમાં પ્રવેશ થયો તે પૂર્વે નાસાભૂષણ આ ભૂમિમાં કહિં પણ જાણમાં નથી–સાહિત્યમાં, કોશમાં, કહિં એ ભૂષણ માટે નામ નથી, એટલુંજ નહિં પણ મૂળમાં નાકની વાળી તે ગુલામગિરીનું ચિહ્ન હતું, તે સ્ત્રીઓ પુરુષની ગુલામ છે એ ભાસ ઢાંકવાને સ્ત્રીજાતિની સૌન્દર્યમોહની બુદ્ધિને જરાક ખુશ કરનારો પ્રચાર શૃંગારરૂપે વાળીને ગણાવીને થયો. આજના સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં નાકની વાળીનો ત્યાગ તે પુરુષોની નીચે ગુલામગિરી સ્હામે અણધાર્યા બલવાનું જ ચિહ્ન ગણીશું?

બીજું; છૂંદણાં. અસલ સૌન્દર્યવર્ધક અને પુરુષનું ધ્યાન તે સ્થળે જડી લેઇને આકર્ષક વસ્તુ તરીકે છૂંદણાં,–ગાલમાં, હડપચીની વચમાં ધાર ઉપર, કપાળમાં ઝીણા ટપકા જેટલાં—છૂંદાવવામાં લલનાવર્ગને આનન્દ થતો હતો. હવે એ પ્રચાર ઘસાવા લાગ્યોછે. સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય જેવું પુરુષોના નયનોને જડી લેનારું વશીકરણશસ્ત્ર બીજું શું છે? સૌન્દર્ય હોય તો અન્ય વશીકરણશસ્ત્ર પુનરુક્ત છે; સૌન્દર્ય ના હોય તો તે શસ્ત્ર નિષ્ફળ છે.

કાનનાં ભૂષણમાં આ દેશનાં જૂના સમયનાં લોળિયાં, વિલાયતી ફૅશનનો પ્રવેશ થતાં પ્રચારમાં આવેલાં "ઍરિંગ" (ear-rings), વગેરેની

ગણના કરવા નહિં બેશિયે. પણ એટલું નોંધીશું કે 'ઍરિંગ'નો પ્રવેશ ૪૦–૪૫ વર્ષ ઉપર થયો, કેટલાંક વર્ષ તે ટક્યાં, અને હવે વિરલ વ્યક્તિયો જ આ ભૂષણનો આદર કરેછે.

ચસમાં ? ચસમાં રહી ગયાં ! આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે ચસમાં તે ઉત્તરાવસ્થાની દૃષ્ટિશક્તિની ક્ષીણતાનું અંગ હતું. 'ચાળીસાં' શબ્દ જ એ સ્થિતિસૂચક છે. હવે પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને તરુણવયમાં પણ ચસમાં પ્હેરવાં તે સાધારણ વાત છે. આ સ્થિતિ ફૅશનની સેવાનું પરિણામ નથી; સામાન્ય રૂપે તો નથી જ. કોઇ વ્યક્તિને સંબન્ધે એ મોહનું ફળ હશે તે જુદી વાત. આ સ્થિતિનાં કારણો અન્યત્ર જડશેઃ જૂના સમયમાં 'બાંવળિયા'નું ભરત ભરવા જેવા કામમાં આંખ્યની ઝીણવટનો ખપ પડતો તે માત્ર વિરલ સ્થિતિ હતી; બાકી વાંચનની ઊનતા; ત્હેમાં હાલના સમયનાં ઝીણાં ઝીણાં ટાઇપ અને નઠારા કાગળોનો તે સમયમાં અભાવ; એ સ્થિતિને લીધે આંખ્યોને શ્રમ ઓછો પડતો હતો. હવે યોગમથી આંખ્યો-ને આઘાત કરનારાં બળ પૂર જોસમાં પ્રવર્તેછેઃ શિક્ષણને અંગે ઝીણાં ટાઇપ, નઠારા કાગળ,—ખાસ વર્તમાનપત્રોમાં એ વિનાશક અંશોનું સામ્રાજ્ય—શાળા, કૉલેજ, વગેરેના અભ્યાસનો પ્રવેશ;—ઇત્યાદિ કારણસમૂહ ચસમાંના વ્હેપારીને મિત્રરૂપ થઈ પડયોછે.

વિદ્યા, જ્ઞાન, એ ક્ષેત્રમાં આ પ્રસંગ આપણને સહજ લઈ જશે. પાછલા બે દસકામાં સ્ત્રીશિક્ષણે કાંઇક સબળ છલંગો મારીછે; અજ્ઞાનરૂપી અસુરરાજનાં ત્રણ ફલંગોમાં આક્રમણ કરનાર એ નવો ત્રિવિક્રમરૂપ વામના-વતાર થયોછે. વ્યાપકરૂપે નહિં, પરંતુ તીવ્રરૂપે શિખર જેવી સ્થિતિ સ્ત્રી-શિક્ષણની થઇછે; તેથી જનસમૂહમાં હજી સ્ત્રીવર્ગ અશિક્ષિત છતાં, અમુક મર્યાદિતવર્ગમાં ઉચ્ચશિક્ષણ સુધી ગુજરાતની લલના ચઢી સકીછે. આ શુભ સ્થિતિની પાછળ કાંઇક હાનિની છાયા પણ જણાશે; અમુક લાભ, તો અન્યત્ર લબ્ધ સંપત્તિનો નાશ. એ ક્રમ જીવનક્રિયામાં સતત ચાલેછે; એ નિયમની પ્રવૃત્તિ અહિં પણ જોવામાં આવશે. વ્યક્તિયુગના સારા અંશ સાથે અલ્પપણે માઠા અંશ પણ પ્રવેશ પામ્યાછે. સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવિકાસની

સાથે આપબળ, સ્વમાન, જીવનયુદ્ધમાં અસહાય ઝૂઝવું પડે તો તે માટે યોગ્ય સામર્થ્ય, આવ્યાં જણાયછે, આવતાં જણાયછે, તો તે સાથે કાંઈક અતિ સ્વતંત્રતા, અતિ પ્રગલ્ભતા, ઇત્યાદિ શોચનીય લક્ષણો પણ દેખા દેછે. પરંતુ આ અચિરસ્થાયી છાયા છે. પરંતુ, જરાક વિશેષ શોચનીય વાત તો ધાર્મિક સ્રોતની શુષ્કતા–તે છે. સર્વસાધારણ વચન ના જ વપરાય. પરંતુ જ્ઞાનનું સાફલ્ય ધાર્મિકતાના વિકાસમાં છે તે વિચારતાં છેલ્લા બે દસકાના સ્ત્રીવર્ગના વિકાસમાં ધાર્મિકતાના તત્ત્વનું દર્શન અલ્પાંશે થાયછે. પરંતુ સુચિહ્ન—ચક્રના ઉન્નત ક્રમણનાં ચિહ્નો—ગૂઢ, અગૂઢ, જણાયછે એટલું આશ્વાસન છે. સમાજસેવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમાં વિકસવા લાગીછે, અને એ ક્રમથી પેલી મેર ધાર્મિકભાવના આછા પડદામાંથી સુંદર દર્શન દેછે એમ મ્હને લાગેછે. હજી વ્યાપક રૂપે આ ભાવનાઓનો વિકાસ તો, બેશક, દૂર, દૂર- સુદૂર છે. તથાપિ આશાને સ્થાન છે.

સ્ત્રીશિક્ષણમાં સંગીતકલા–સૌન્દર્યદેવીની માનીતી પુત્રી સંગીતકલા– આ બે દસકામાં વિશેષ આદર પામીછે. પરંતુ જે દિશામાં કન્યાશાળાઓ-માં એ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ જણાયછે તે તો ખેદજનક છે. હાર્મોનિયમ–ખરી સંગીતદેવીને આઘાત આપનારું, વિરૂપ કરનારું હાર્મોનિયમ–આ સંસ્થાઓ-માં બહુ પ્રચાર પામ્યુંછે. "મ્હને હાર્મોનિયમ ઉપર ૮૦ ગીત વગાડતાં આવડેછે"—એમ આનન્દ માનનાર સંગીતના ખરા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર જ હોય. ગૃહશિક્ષણમાં પણ હાર્મોનિયમનો આદર વિશેષ છે, અને તે હાનિકારક છે. એથી રાગનાં ખરાં સ્વરૂપમાં સ્ખલન થાયછે, કંઠની શક્તિનો વિકાસ થતો અટકેછે, ખરી સૂરની સાધનામાં ધસારો પ્હોંચેછે, ઇત્યાદિક અનેક દૂષણો હાર્મોનિયમરૂપી સંગીતશત્રુનાં છે. ગરબા વિશે હું પાછળ ઇશારો કરી ગયોછું. હાલના ગરબામાં વિવિધતાસાધક કેટલાક સારા ગુણ નજરે પડેછે; પરંતું ખરું સ્વરસૌન્દર્ય, અને ગરબાને વિશેષ આવશ્યક, તાલસાધના, એ અંશોમાં ઊનતા હેમાં જણાયછે. આનન્દની વાત છે કે અમદાવાદમાં, તેમ જ મુંબાઈ વગેરેમાં, દિલરુબા તથા સતાર જેવાં વાદ્યોનો ઉપયોગ ગુજરાતના ગૃહશિક્ષણમાં–સ્ત્રીશિક્ષણમાં–કાંઈક પ્રવિષ્ટ થયોછે. એ તરફ

પ્રયાસ ચાલૂ રહેશે તો સંગીતનું ગુજરાતી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીવર્ગને હાથે પુનરુજ્જીવન થશે. પરંતુ, એક ચેતવણી આપું ? સંગીતમાં સ્વીકારાયલાં સર્વ વાદ્યો કરતાં ચઢિયાતું વાદ્ય માનવકંઠ, અને તે લલનાકંઠ, છે; એ વાદ્યની કેળવણી અને ખીલવણી હજી જોઇયે તેટલી થઈ નથી, અને જ્‌હાં સૂધી વાદ્યસંગીતના તાબામાં રહીને કંઠગાન ચાલશે ત્‌હાં સૂધી તે ખીલવણી થવાનો સંભવ પણ નથી. પ્રાચીનકાળમાં વાદ્યનું દબાણ કંઠગાન ઉપર હાલના જેટલું નહોતું, કાંઈ પણ નહોતું; અને તેથી તે સમયમાં ગુજરાતની લલનાના ગરબાના લલકાર, સ્વતન્ત્ર, ઉલ્લાસમય, શુદ્ધવિશુદ્ધ, અને માધુર્યવાહી હતા.

(૪)

હવે હાલનો સમય બહુ નજીક આવ્યો. પાછલાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં વિકાસ પામેલી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શૃંગારસામગ્રીની યોજના જોઇશું. એ એક દિશામાં વ્હેતી નદીનો પ્રવાહ છે; વ્યાપક, સર્વગ્રાહી, જલપૂર નથી; છતાં બળથી વ્હેતો એ ઓઘ છે, તેથી ઉપેક્ષાને યોગ્ય નથી. કહેવાની જરૂર છે ? ખાદીની વેશરચના ઉદ્દિષ્ટ છે. સ્ત્રીઓની ઇષ્ટ દેવી સાન્દર્યદેવી; એ દેવીને આઘાત થાય હેવી કૃતિ રમણીજનને હાથે થાય ને અનિષ્ટ છે, તેમ જ ખાદીના વેશની પાછળ રહેલી દીનતાની ભાવનાનો અનાદર થાય અને મદનું મર્દન ના થાય તો ખાદીનું સેવન વ્યર્થ છે એમ મ્હેં એક પ્રસંગે કહેલું ત્હેનું ખરું હાર્દ કેટલાક સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા સમઝ્યા ન્હોતા. પરંતુ, ખાદીના પ્રચારના જોસમાં સૌન્દર્યભાવનાને કચરી ના નાંખવી જોઇયે, સ્ત્રીત્વ અને સૌન્દર્યભાવના એ બે અતૂટ જોડાયલાંછે તેથી ખાદીનો આશ્રય કરવામાં સૌન્દર્યભાવનાનો ત્યાગ કરશે તો અરુચિકર વાત થશે, એમ મ્હેં કહેલું તે પછી ('ત્હેને પરિણામે' એમ કહેવાનો દર્પ હું નહિં રાખું; માત્ર તે પછી) સ્ત્રીઓના ખાદીના પોશાકમાં વિવિધ પ્રકારના સુરુચિપોષક અંશ પ્રવિષ્ટ થાય છે તે જોઈને કાંઈક આશ્વાસન મળેછે. બાકી, ખાદી પ્હેરેલી સ્ત્રીઓને રોમેરોમમાં કવિતા ઝરતી અથવા તો સરસ્વતીઓ જેવી દીપતી, માત્ર ખાદીને જ પ્રતાપે—આપગુણ વિના માત્ર

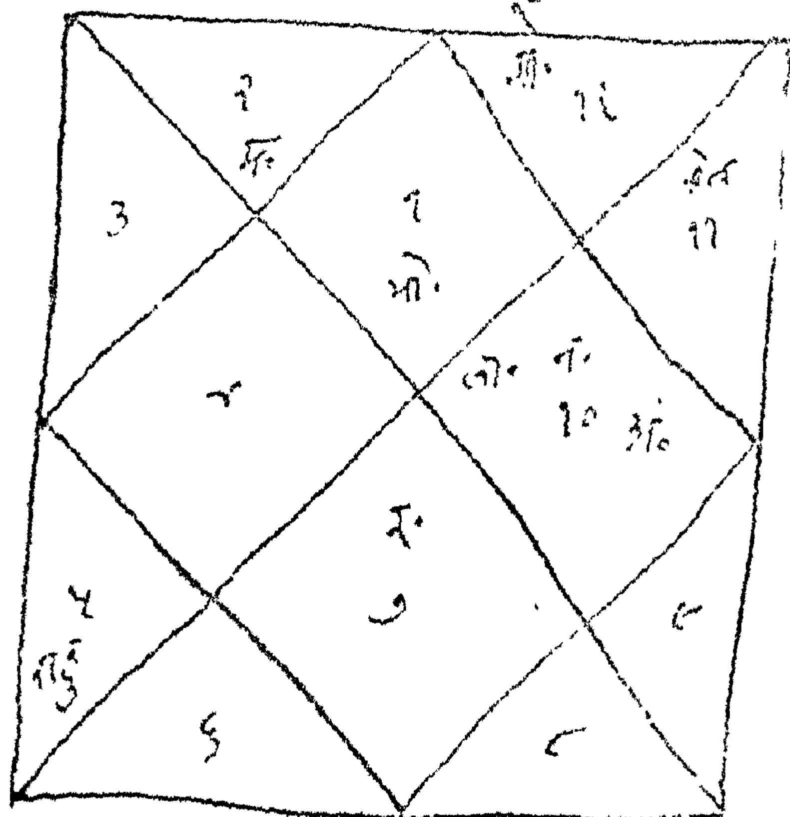
ખાદીધારણના ચમત્કારથી—માનવાની મોહદશાને વશ થવાને હજી મ્હારે વાર છે. (ખાદીધારિણી એક હેવી "સરસ્વતી"ને એક પ્રસંગે મ્હેં પૂછેલું: "—ભાઈ છે?" ઉત્તર મળ્યો: "બેશો, હમણાં બોલાવું." મ્હેં કહ્યું નકામાં હેમને ડિસ્ટર્બ (disturb) ના કરશો." ઉત્તર મળ્યો: "ના 'ડિષ્ટર્બ' નહીં થાય"). ખાદી વિશે આટલું જ કહી એ વેશયોજના અમુક વર્ગમાં પેઠીછે તે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને ગુજરાતી લલનાને ખાદીનાં વસ્ત્રમાં આચ્છાદિત થયેલી જોવાને મ્હારે કશો વાંધો નથી: ચિત્ર નંબર ૮ મામાં આ દીનતા અને સાદાઈની છબી નજરે પડશે; પગમાં ચંપલ છે તે પણ એ ગુણોન વ્યંજક છે. (ખાદીનો વેશ, છતાં માથાના વાળમાં ફૂલ પાડીને, સાદાઈની ભાવનાનો નિતાન્ત ત્યાગ—હેવા પણ સંયોગ મ્હેં દીઠા છે. કાંઈ ટીકાની જરૂર નથી.). જરાતનો સ્ત્રીવર્ગ વ્યાપકરૂપે આ વેશ નિરંતર સેવશે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અજ્ઞાતના અન્ધગર્તમાંથી ખેંચી કાઢવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. પરંતુ માનવસ્વભાવ. સ્ત્રસ્વભાવ, મનુષ્યની સૌન્દર્યભાવનાઓ, જીવનને પ્રેરનારાં સંકુલ બળો, ઇત્યાદિક વસ્તુઓને સંભવાસંભવની તુલામાં મૂકી તુલના કરતાં ભાવિસ્વરૂપ અટકળવું બહુ વિષમ નથી. આ ગમે તેમ હો; આપણા ઇતિહાસદર્શનમાં આ છેવટનું ચિત્ર તે છેવટનું નથી; વર્તમાન સમયના વિશાળ પડદામાં એક અમુક ખૂણો જ એ રોકી રહ્યુંછે, અને નવીનતા, બળથી આક્રમણ કરવાની શક્તિ, વગેરે ગુણોને લીધે પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિને ક્ષણવાર આકર્ષણ કરી રહ્યુંછે. બાકી એ જ વિશાળ પડદા ઉપર, એ ચિત્રની ઉપેક્ષા કરનારાં બીજાં ચિત્રો પૂર્વવત્ જીવતાં જાગતાં ઊભાં છે.

આ સર્વ ચિત્રોની ગુણદોષપરીક્ષા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, હતો પણ નહિં;

હું તો સકળ તણો દૃઢભક્ત બનીને રહું છું રે,
નિજ હૃદય સકળ સૌન્દર્યનું બિમ્બ લહું છું રે.

સ્વ. નવલરામ અને સ્વ. અંબાલાલ

અમારા મંડળની ગ્રહકુંડલી.

ભો૦ = ભોળાનાથ;

ગો૦ = ગોપાળરાવ;

મ૦ = મહીપતરામ;

ર૦ = રણછોડભાઈ;

નવલરામ લક્ષ્મીરામ

[પૃષ્ઠ ૭૪

બ્રાહ્મણ અને **અંબાલાલ** બ્રહ્મક્ષત્રી, એ બાદ કરતાં બાકીના બધા **નાગર** નાત્યના હતાઃ **રણછોડભાઈ** સાઠોદરા **નાગર**, **લાલશંકર** અને **નવલરામ** **વીસનગરા** **નાગર**, **ભોળાનાથ** અને **મહીપતરામ** વડનગરા **નાગર** ગૃહસ્થ.

નવલરામ, સૂરતના વતની, સરકારી શિક્ષણખાતામાં નોકરીને યોગે અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહેલા; **અંબાલાલ** અમદાવાદના જ વતની; (બ્રહ્મક્ષત્રી અસલ અલીણાથી આવેલા તે તો બહુ પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત). પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિમાં આ બંનેની સહકારિતા આરમ્ભકાળમાં ઉત્સાહપૂર્વક હતી; બુદ્ધિસ્થાનથી હેમની સહકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમાં નીકળતાં, હૃદયના સરોવરને અડકી ના અડકી ચાલેલો. પરંતુ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સહયોગી પ્રવૃત્તિ–સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ–માં આ બંને જણાની પદવી, હૃદયબળ, ઉત્સાહબળ, અને બુદ્ધિબળના પ્રભાવથી ઉચ્ચ સ્થાન લેનારી હતી. "બાળલગ્ન• બત્રીશી"ના તેજસ્વી કવિ, 'બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા'ના ઉત્સાહી તંત્રી (પ્રગટ કે અપ્રગટ તંત્રી) એ પત્રિકામાં અપૂર્વ સામર્થ્યના લેખોના લેખક, 'વનચરનો વિવાહ' નામના લેખમાં વાનરવર્ગમાં લગ્ન વિશેનું વૃત્તાન્ત વર્ણન કરનારી allegory (અન્યોક્તિ) વાળા રમૂજી લેખમાં હાસ્યકટાક્ષમય રસવૃત્તિ ઊભરાવનારા, **નવલરામ**ની ગમ્ભીરભાસિની છબી, ગૂઢ રમૂજની ચમક–વાદળાંની ઘટામાં સંતાયલી ચાંદનીની રેખા જેવી ચમક–વડે મ્હારા બાલક હૃદયને માનવૃત્તિ સાથે ગૂઢ આકર્ષણથી મુગ્ધ કરનારી છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉંછું.

એક પ્રસંગઃ **લાખાપટેલ**ની પોળ્યના હમારા ઘરની દીવાનખાનાની મેઢીમાં બાળલગ્નનિષેધક મંડળીએ હરીફાઈ માટે મંગાવેલી કવિતાઓ–બાળલગ્નના દોષનું વર્ણન કરનારી કવિતાઓ–ના થોકડા મ્હો આગળ પડ્યાછે, ત્હેમાંથી અકેકકી કવિતા અમુક બાલતરુણ વર્ગ કને વંચાવી ગવડાવી સાંભળતું પરીક્ષકમંડળ બેઠું છેઃ **ભોળાનાથ**, **અંબાલાલ**, **નવલરામ**-એ ત્રણ પરીક્ષકોની મૂર્તિયો સ્પષ્ટરેખ થયેલી દેખુંછું; કવિતાઓ ગવાતી જાયછે તેમ તેમ ત્રણેની મુખચર્યામાં થતા ફેરફાર, આનન્દ, ગુણગ્રહણ,

અપ્રસન્નતા, ઇત્યાદિ ભાવોના ફેરફાર હું જોઉંછું; એક કવિતા આવી હેની શૈલીમાં છવાયલી બધાએ પારખી; ખાસ કરીને

"ઘોળી ન પાયું ગળથૂથીમાં ઝેર જો"

એ પંક્તિ ગવાઈ એટલે નવલરામ અને અંબાલાલ બંનેના હોઠ ઉપર સ્મિતરેખા ચળકી, ને બોલ્યાં ન બોલ્યાં વચનોમાં 'ચોર પકડાયો' એ ભાવ પ્રગટ કર્યો, પણ કવિ દ–લ–પ–ત–રા–મ—એ નામાક્ષરો ઉચ્ચાર્યા નહિં, એટલુંજ. ઇનામી કવિતાઓની પરીક્ષાનું કામ ચારેક દિવસ ચાલ્યું હતું, અને હેમાં બાલકવર્ગમાં શ્રોતા તરીકે હું પણ હાજર રહેતો, એ વખતનો ઉત્સાહ, આનન્દ અપૂર્વ હતાં. એ કવિતાઓનાં દફ્તર તાળા-કૂંચીમાં રાખવાનો ગર્વપ્રેરક અધિકાર મ્હને મળ્યો હતો!

નવલરામની સાથે સાક્ષાત્ સંપર્કમાં હું આવ્યાનું સ્મરણ નથી. દૂરથી ને દૂરથી જોઈ, જાણી, પૂજેલા દેવના સ્વરૂપ જેવા જ, અંગત સંબન્ધના સ્પર્શવડે ના ઓળખેલા, એ પંડિત, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક મ્હારે મન મ્હારી દુનિયાંની બ્હાર સંક્રમણ કરનાર વ્યોમચારી ગ્રહ જેવા હતા. માત્ર એકબે વાર, પત્રદ્વારા સમાગમ (બુદ્ધિનો સમાગમ) થતાં, વ્યોમમંડળમાંથી ઘડીભર ઊતરી પૃથ્વી ઉપર પણ ગિરિશૃંગને અડકતા એ તારકનાં દર્શન થયેલાં; તે વિશે છેવટે નોંધ લેવાશે.

ઉપર નોંધેલા પ્રસંગની પૂર્વે અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ ત્હારે ગુજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં એક ખંડમાં પ્રથમ પ્રાર્થના કરવાને મંડળ ભરાયું. તે વખતે હાલનો કાર્યક્રમ ઉપાસના માટે સ્થપાયો નહોતો. પ્રાર્થનામાં મ્હારા પિતાનાં રચેલાં પદ્યો ગવાયાં, વંચાયાં, કાંઈક ગદ્યપ્રાર્થના થઈ, આરતિ ગવાઈ,—બેઠે બેઠે જ; (આરતિ વખતે ઊભા થવાની પદ્ધતિ તો કેટલાંક વર્ષ પછી, બાબુ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદ આવ્યા ત્હારે હેમની સૂચનાથી શરૂ થઈ). આ સમારમ્ભની નોંધ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'માં નવલરામે લીધી તે લેખમાં આવેલા રસભરેલા વર્ણનમાં બે બાળકોએ ઊભા થઈને પ્રાર્થનાનાં પદ્ય ગાયાં તે વિશે બોલતાં નવલરામે એ

બાળકોની મધુર આકૃતિ, મધુર કંઠ, ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ મુગ્ધ થઈને કર્યો હતો. એ બે બાળક તે બાર વર્ષની વયનો નરસિંહરાવ અને આઠ વર્ષની વયનો કૃષ્ણરાવ—એ બે એ સંસ્થાના આદિ સ્થાપક ને ચાલક ભોળાનાથના પુત્રો હતા. નવલરામનો ને મ્હારો આ પ્રથમનો દૂરસ્થિત સમાગમ! તે પછી નવલરામ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગા ઉપર રહ્યા ત્યહાં સૂધી રોજ હમારા લાખાપટેલની પોળ્યના ઘર આગળથી એ કોલેજમાં જતે પસાર થતા; (ખાડિયામાં હેમનું ઘર, ત્યહાંથી તે વખતમાં આવવાનો ટૂંકો રસ્તો હમારી પોળ્યના પાછલા ભાગની "બારી"માંથી હતો;—અમદાવાદમાં એક પોળ્યમાંથી બીજી પોળ્યમાં, ધોરી રસ્તાનો દ્રાવિડી પ્રાણાયામ ટાળવા માટે અંદર અંદર ખાનગી ઘરમાંથી અથવા ગૂઢ ગલીઓમાંથી ટૂંકા માર્ગ સાધનારી "બારી"ઓ હતી; હજી પણ છે). આ વખતે હમારા ઘરની મેઢીની બારીએ ઊભા રહીને એ અસાધારણ સ્વરૂપનું દર્શન હું કુતૂહલ, માન ઇત્યાદિ મિશ્ર ભાવથી કરતો: દક્ષણી બ્રાહ્મણશાહી પાઘડી વિશાળ કપાળને ઢાંકી ના દે એમ, અને એક બાજૂ કાંઈક વાંકી પ્હેરેલી; ઘણે ભાગે મેલો રંગીન ડગલો; ઢીંચણથી બહુ નીચે ના જાય એમ પ્હેરેલું, બહુ ઊજળું નહિ હેવું ધોતિયું; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પણ મન કોઇ દૂર, દૂર, સુદૂર લોકમાં ભ્રમણ કરતું હોય હેવી મુખચર્યા; उन्नमितैकभ्रूलतमाननम् હેમના ચિન્તનપરાયણ ફિલસુફી સ્વરૂપના દર્પણરૂપ બનેલું;—આ લક્ષણોથી અંકિત એ મૂર્તિ અત્યારે સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી પ્રત્યક્ષ થાયછે.

(આ હેમના નિત્યક્રમણમાં એક દિવસે નવલરામે બકરી જેવી છીંક ખાધી અને મ્હારા ન્હાના ભાઈ ને હસવું આવ્યું,—એ હકીકત અહિં નોંધીને રસભંગ કરવો તે અક્ષમ્ય ગણાય? ખરું)

હવે એક દસકા જેટલો સમય ઓળંગી જાઉંછું. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું એક વિલક્ષણ કાવ્ય—"એક ચિત્રદર્શન" નામનું—ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રગટ કર્યું, તે ઉપર નવલરામે કાંઈક ગુણગ્રાહક, કાંઈક દોષપ્રકાશક, લેખ

લખ્યો. આ જોઈને મ્હારા મનમાં ઉચ્ચ અભિલાષા થઈ: મ્હેં ગણતર જ કાવ્યો રચેલાં ત્હેમાંનું એક "કાળચક્ર" નામનું કાવ્ય નવલરામને મોકલી લખ્યું કે શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરશો અને કાંઈ અવલોકનરૂપે એ વિશે લખશો. કાવ્ય છાપ્યું; અવલોકન ના આવ્યું! હું નિરાશ થયો. પરંતુ પછીથી મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમમાળા' નામનો પ્રગટ થયો ત્હેની ટૂંકી નોંધમાં અને 'જોડણી' વિશેના મ્હારા નિબન્ધની નોંધ લેતાં, બંનેનાં લક્ષણદર્શી સ્વરૂપ વિશે ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો હેમણે વાપર્યા હતા, તે કરતાં પણ વિશેષ આનન્દ આપનારો હેમનો મ્હારા ઉપરનો ખાનગી પત્ર હતો.—એ પત્ર મ્હેં સંઘરી રાખ્યોછે, પણ હાલ જડતો નથી.—એ પત્રમાં ગુજરાતના લેખકવર્ગમાં મ્હને સ્વાગત સાથે આવકાર આપતાં, લેખકવર્ગની ધન સંબન્ધે દરિદ્રતા, પણ ઉત્સાહભેર શ્રમ, ઇત્યાદિનો હૃદયસ્પર્શી ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

હવે છેવટનો પ્રસંગ: નવલરામ અમદાવાદ છોડીને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલની પદવીએ ગયા. તે પછી જ "કાળચક્ર" નું કાવ્ય મ્હેં હેમને મોકલેલું. "જોડણી" નો નિબન્ધ તો બુદ્ધિપ્રકાશના વધારારૂપે હેમને મળેલો અને હેમણે નોંધ લીધેલી. તે નિબન્ધથી પ્રેરાઈને નવલરામે પોતાનું "વ્યુત્પત્તિપાઠ" નું પુસ્તક મ્હને કોરાં પાનાં બંધાવીને (interleave કરાવીને) મોકલ્યું અને પત્રમાં લખ્યું કે એ પુસ્તકમાં સુધારા વગેરે સૂચવશો. એ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની વચમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, વગેરે ક્રમનું દર્શન ન હોવાને લીધે જે ઊનતાઓ તથા દૂષણો આવેલાં તે દર્શાવનારી એક યાદી તથા ચર્ચા મ્હેં હેમને મોકલ્યાં. એ ચર્ચાનો એ ઉપયોગ કરી સકે તે પૂર્વે તો હેમનું અવસાન થયું.

અંબાલાલ

નવલરામ અને અંબાલાલ એ બંને આ લેખના આરમ્ભે મૂકેલી કુંડલીમાં અમરતલાલની પોળ્યનું ઘર રોકેલા બતાવ્યા છે. એ ગ્રહયોગમાં કાંઇક વિલક્ષણ ફલસિદ્ધિ હવે હું જોઉંછું. કુંડલીના પ્રથમ ઘરમાં આવેલા ભોળાનાથના પુત્ર તરીકે મ્હારા ઉપર આ બે ગ્રહોની અસર જુદી જુદી રીતે

થઈ; સંબન્ધ જુદા જુદા બંધાવાને લીધે. નવલરામે વ્યોમચારી સ્વરૂપે ગૂઢ અસર મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉપર કરી હશે; તો અંબાલાલે સાક્ષાત્ ગુરુ-સંબન્ધમાં જોડાઈને મ્હારા લક્ષણદેહની ઘટના કરી. એ ગુરુસંબન્ધનાં બે ભિન્ન સ્વરૂપ હતાં: એક સ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે અસાધારણ શક્તિનું શિક્ષણ આપેલું તે; અને બીજું, મ્હારા પિતા કને મિત્ર તરીકે દર રવિવારે અવશ્ય, અને તે ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બહુ વાર, આવીને ઊંચા વિચારો વગેરેથી ભરેલા વાર્તાલાપ થતા ત્ય્હાં હું મૌનયુક્ત શ્રોતા થઈ અસાધારણ જ્ઞાનલાભ મેળવતો તે; તેમ જ મ્હેં સ્કૂલ છોડી તે પછીના સંપર્ક. આ બંને રીતના સંપર્કોનાં થોડાંક સ્મરણો મુકુરમાં પ્રગટ થતાં જોઉં:

હું અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતો હતો તે અરસામાં નવા હેડ માસ્તર એક આવનાર છે, હેમનું નામ અંબાલાલ, એ બહુ કડક છે, સખત નિયમ અને આજ્ઞા પળાવનારા છે, ઇત્યાદિ હેમની ખ્યાતિ અગાઉ-થી આવી હતી; સ્કૂલના તોફાની છોકરાઓને આ ખ્યાતિ ગભરાવનારી થઈ; મ્હારા જેવા શાન્ત છોકરાઓને પણ એ સ્વભાવવર્ણન હૃદયને આકર્ષનારું તો ના જ નીવડ્યું. "વાગી વાગી નિશાળમાં હાક, અંબાલાલ આવ્યા રે" —એમ હેમના આગમનનું વર્ણન થઈ સકે. બળદનાં બે ગેણિયાં જોડેલી ઉઘાડી ડમણીમાં બેઠેલા, કરમજી ડગલો પ્હેરેલા, અંબાલાલ આવ્યા. (આ ગેણિયાગાડી અને ડગલો અંબાલાલનાં નિત્યસંબદ્ધ ચિહ્નો હતાં). આવ્યા ત્ય્હારે—દૃઢતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતાં પ્રતાપ સાથે કાંઈક ગુપ્ત મોહનીવાળું મુખનું તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાને અદ્ભુત વશીકરણમંત્રથી બાંધી લીધા. તોફાનીમાં તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યો: "જબરો જણાયછે." આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામાં છતાં માનની ઉપહારવાણી હતી.

મ્હને અંકગણિતમાં stocks નો વિષય સમઝાતો જ ન્હોતો; અંબા-લાલ હમારા વર્ગમાં એક જ કલાક આવીને એ વિષયનાં તત્ત્વ અજબ રીતે સમઝાવી ગયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમઝાયો, ચોખ્ખો ચાંદની જેવો.

સંસ્કૃતમાં પણ—કેવળ આળસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશું આવડતું નહોતું; મૅટ્રિક કલાસમાં હમે આવ્યા અને,—કોણ જાણે શી રીતે?—અદ્ભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામાં થયું. ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક મટી રસમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂર્વ રીતિ કામ આવી. લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોનાં નિર્જીવ ખોખાં મ્હારી કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરી સકતાં નહોતાં એમ હેમની ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નું રસમય પુસ્તક સ્કૂલની લાયબ્રરીમાંથી કાઢીને રજામાં ઘેર વાંચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાભ મ્હેં ના લીધો તેથી પસ્તાઉંછું; પરંતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમઝાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજરૂપે રહેલા હજી પણ લાભકારક થાયછે.

મૅટ્રિક કલાસમાં બે છોકરા હમારી જોડે હતા ત્હેને હમે બે ત્રણ જણા મળીને બહુ ચીઢવતા. આખર કંટાળીને એ બે જણે કલાસમાં ઊભા થઈ ને હમારે માટે અંબાલાલને ફરિયાદ કરી: "સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુલ્લેરાય હમને બહુ બનાવેછે અને ચીઢવેછે." થયું; એ કલાસ શીખવવાનો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો; અંબાલાલભાઈનું સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ-વ્યાખ્યાન કલાક સૂધી ચાલ્યું: "પરમેશ્વરે નરસિંહરાવને અને દુલ્લેરાયને ઘડ્યા ત્યહારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડાં બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચંદ અને રતિલાલને પણ સાથે ઘડ્યા! કેમ?"—આ એ વ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન. પરિણામ—મૌનયુક્ત નીચું ડોકું, અને આંખ્યોમાંથી દડદડ અશ્રુપાત.

પણ એ બનાવને થોડાંક જ અઠવાડિયાં થયાં અને એ રતિલાલનો મ્હોટો ભાઈ રેલવે સ્ટેશન ઉપર નોકર હતો,—બિચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક-જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઈને આવ્યો: "જુઓ સાહેબ! આ તમારા અંબાલાલ, અને ડાહ્યાભાઈ માસ્તર, ને બધા ટોલાંના લોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુ જ સતાવેછે. શું સાહેબ! મ્હારી 'વાઇફ'ની આગલ પણ મ્હારી મજાક કરવી! સાહેબ! કાલે તો હદ

થઈ! બધાએ મલીને મને જાજરૂમાં પૂયૂરો!"–વગેરે અપૂર્વ વીતક કહીને એ તો રોઈજ પડ્યો.–મ્હારા મનમાં તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માટે આ રમકડું ઘડ્યા વિશેનો વિચાર સ્ફુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતું.

પરંતુ; આ પ્રસંગ ભૂલી નાંખીશું. પાછા મૂળ માર્ગે વળીશું. મૅટ્રિક ક્લાસમાં મ્હારે બે વર્ષ રહેવું પડ્યું હતું, સોળ વર્ષની ઉમરનો નિયમ તે વખતે દૃઢ હતો; છતાં અંબાલાલે યુનિવર્સિટીની સિંડિકેટને અપવાદરૂપે પરવાનગી માટે મ્હારી કને અરજી કરાવી; પણ તે નામંજૂર થઈ હતી. એટલે પ્રથમ વર્ષની મૅટ્રિકનો અંગ્રેજી પ્રશ્નપત્ર મ્હને તથા એક બીજા છોકરાને આપી, હેમાંના paraphrase માટેના પદ્યભાગનું paraphrase હમારી કને કરાવ્યું, અને મ્હારા કાર્યથી એ પ્રસન્ન થયા. બીજે વર્ષે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પછી મ્હારા એક હિતૈષીએ અંબાલાલને ખાનગીમાં પૂછ્યું: "ન ર સિં હ રા વ પરીક્ષામાં પાસ થશે?" અંબાલાલભાઇયે લગભગ સો ટકા જેટલી ખાતરી આપીને કહ્યું કે થશે. આ વાત બહુ પાછળથી મ્હેં જાણી. રૂબરૂમાં કદીપણ, હું ગર્વમત્ત થાઉં હેવી પ્રશંસા હેમણે કરી નહોતી. ઉત્તેજન પુરતાં ઉત્સાહક વચનો એ બોલતા ખરા. એકવાર અંગ્રેજી પુસ્તકમાં અમુક વાક્ય આવતાં અંબાલાલે પૂછ્યું: "Heart અને mind વચ્ચે ફેર શો?" મ્હેં જરાક અચકાતે અચકાતે પણ મનમાં ખાતરી હોય એમ કહ્યું: "Heart is the seat of feeling; mind is the seat of thought." ઉત્તર ખરો છે એમ સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા વિના, માત્ર સંમતિ અને પસંદગી બતાવનારું મન્દ સ્મિત.–ગુરુની મુખમુદ્રા ઉપર સંતુષ્ટતાની દીપ્તિ–એ બદલો મ્હારે મન અમૂલ્ય હતો.

એક વાર મૅટ્રિક ક્લાસમાં substance શબ્દનો અર્થ સમઝાવતાં અંબાલાલ માસ્તરે હેનો વ્યુ ત્પ ત્તિ મૂ લ ક અર્થ કહી, પછી idealism નું સ્વરૂપ સમર્થતાથી છતાં ('છતાં' નહિં, 'માટે જ') વિશદતાથી સમઝાવ્યું; હમારી ગ્ર હ ણ શ ક્તિ નું માપ આ રીતે લેવાનું કામ પણ શિક્ષણના ભેગભેગું લેવાની હેમની પદ્ધતિ બધાને સાધ્ય નથી. અને હાવી તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા અસ્થાને નહિં થાય, ખેડુત બીજ વેરે તે ખેતરના કોઇ ભાગમાં ફળે ને

કોઇમાં વન્ધ્ય રહે—એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ એ ચર્ચા હેમણે કરી હતી એમ હું માનુંછું.

એક વાર કલાસમાં ભાષાન્તર કે હેવો વિષય શીખવતે અંબાલાલ માસ્તરે હમારી ભૂલ્ય સુધારી: "હું 'ખુશી થયો'"—કોકે કહ્યું કે લખ્યું; તો કહે–'ખુશ થયો' એમ કહેવું જોઇયે; 'ખુશી' એટલે તો 'આનંદ,' 'ખુશ' એટલે 'આનંદયુક્ત'; 'મ્હને ખુશી થઇ' એમ કહો તો અડચણ નહિં." આ નજીવી બાબત શા માટે અત્યારે નોંધુંછું? હજી પણ લોકો આ ભૂલ્ય વારંવાર કરેછે, તે માટે? ના, પરંતુ બોલવામાં, ભાષામાં,–લખવામાં–accuracy, ચોકસાઇ, વાણીની તેમ જ વિચારની, શિષ્યોનાં મનમાં ઠસાવનારી એ ગુરુની ચેવટનું સ્મરણ થાયછે તેથી. મ્હારા ઉપર ઘણા જણ જિદ્દીપણાનો, અતિચોકસાઇનો દોષ મૂકેછે, અને તે માટે એ ગુરુને જવાબદાર ગણેછે. એકવાર અંબાલાલભાઇની મુલાકાતે હું ગયેલો–શિષ્યસંબન્ધ મટ્યા પછી લાંબી મુદતે–ત્ય્હારે મ્હેં હેમને આ વાત કહેલી પણ ખરી કે મ્હાગમાં આ દૂષણો સ્થાપવા માટે તહમારા ઉપર લોકો જવાબદારી મૂકેછે. એ કાંઈક હસ્યા ને બોલ્યા: "એ લક્ષણ તે દોષ ગણાય તો ભલે."

મુંબાઇમાં 'સાહિત્યપરિષદ્'ની બેઠક થઇ તે પ્રસંગે પ્રો૦ ગજ્જરને ઘેર અંબાલાલભાઈ, કેશવલાલ ધ્રુવ, હું વગેરે ઊતરેલા હતા. તે વખતે નિત્યસંપર્કમાં હમે આવતા હતા; અને સ્હવારે ચ્હા પીતા—એક પ્યાલો ચ્હાનો ને એક પ્યાલો દૂધનો, ચ્હાના પ્યાલામાં દૂધ તો ખરું જ, તે પીને ઊણો થતો જાય તેમ તેમ દૂધના પ્યાલામાંથી દૂધ ઉમેરતા જવું, એ રીતે બે પ્યાલાનો ભાર પેટમાં રેડવો, એ પ્રો૦ ગજ્જરના ઘરની પદ્ધતિ પ્રમાણે હમે ચ્હા પીતા તે વખતથી તે જમવા વખત સુધી અને પાછા સાંઝે વાળૂ કરતા સૂધી ને પછી ઊંઘતા સૂધી વિવિધ વિષયની વાતો થતી, એ સહવાસનો લાભ અત્યારે સ્મરણમાં સ્ફુરેછે. જમવા હમે બેશિયે તે ફાવે તેમ વ્હેલા મોડા જઇયે, પણ અંબાલાલભાઈ તો નિ–ય–મિ–ત! અમુક વાગ્યાતે ટકોરે જ બેસે, અને ભોજન ચાવી ચાવી...ને ખાય તે પૂણો

કરે. હેમને કહેતાઃ "ત્હમે ત્હમારા મન ઉપર ભલા કાબૂ રાખી સકોછો! ભૂખ લાગી હોય તોપણ ખેંચી કાઢોછો!" આ શબ્દોમાં હમારી અનિયમિત આહ્નિક પદ્ધતિનો ઉપહાસ કાંઈક કટાક્ષવચનથી એઓ કરતા.—હેમનીવાતચીતમાં કટાક્ષવચનની ટેવ જ હતી, તે 'મ્હેણાં' મારવા જેવી પણ બહુ વાર થઈ જતી.

અંબાલાલભાઈનો અમદાવાદનો સાબરમતીની પેલી પાર એકાંત ખેતરમાં ઊભેલો સાધારણ ન્હાનો બંગલો અત્યારે નજર આગળ આવુંછું. એ સ્થળે મ્હેં કેટલી વાર પૂજ્ય ગુરુનાં દર્શનાર્થે યાત્રા કરી હતી! જ્યહારે જાઉં ત્યહારે પ્રેમભર આવકાર, કલાકેક બોધક વાર્તાલાપ, ઇત્યાદિ હૃદયને અલૌકિક સૌરભથી પૂર્ણ કરનાર મુલાકાતો મ્હારા જીવનની ધન્ય ઘડીઓને દિવ્ય કુસુમમાળા રૂપે ગૂંથનારી લાગેછે. એ મુલાકાતોમાં ઘણીવાર પોતાના દૌહિત્રોને ગણિત શીખવતા અંબાલાલને જોઉં ત્યહારે મનમાં થતુંઃ વડોદરા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાધીશપદથી વિશ્રાન્ત થયેલા, અમદાવાદ આવીને અન્ય વ્યવસાયમાં પડેલા, અંબાલાલ હજી હેમનું અમૂલ્ય મહેતાજીપદ પ્રેમથી પકડી રહ્યાછે.

હેવી એક મુલાકાતને પ્રસંગે મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તના Poverty to Power નામના ગ્રન્થનાં પ્રકરણોના ભાષાન્તરના લેખ 'વસન્ત' માં આવતા તે વિશે હેમણે વાત કાઢી ત્યહારે જાણ્યું કે એ લેખો પોતે રસથી વાંચતા, અને મ્હારે મ્હોએ એ લેખ બહુ ઉત્સાહથી વખાણ્યા ત્યહારે જાણ્યું કે, એ વિષયના સ્વરૂપે માગી લીધેલી સંસ્કૃતમય ભાષાશૈલી છતાં, હેવી શૈલીના પોતે જાતે વિરોધી હોઈને પણ, એ યોગ્ય કદર કરતા હતા, ઉદારભાવે અને ગુણદર્શિની વૃત્તિથી.—અમદાવાદમાં એક પ્રસંગે મ્હેં ભાષણ કરેલું કે કોઇ નિબન્ધ વાંચેલો તે વખતે વિસર્જન સમયે પંદર સોળ વર્ષના નલિનને પાસે બોલાવીને પ્રેમભાવથી પ્રશ્નો પૂછેલા ત્યહારથી હેમનો ભાવ એ મ્હારા પુત્ર તરફ આર્દ્ર પ્રવાહથી વ્હેતો હતો—એ સ્મરણ અત્યારે તાજું થતાં બન્ને પક્ષે મ્હારું હૃદય અકથ મૃદુસંસ્કારોમાં રમેછે.

આ ઉપરથી શુષ્ક પ્રસંગો કેમ ઉપસ્થિત થાયછે? ભાષણ, નિબન્ધ, એ વસ્તુઓ એ માટે કારણભૂત છે. તો ભલે, એ શુષ્ક ભૂમિમાં જાઉં. અમદાવાદમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ની પ્રથમ બેઠક; હેમાં 'જોડણી' વિશેનો મ્હારો નિબન્ધ;—એ પ્રસંગ. નિબન્ધ વંચાઈ રહ્યો એટલે મ્હારા ગુરુ અંબાલાલે આવીને મ્હને અભિનન્દન આપ્યું; બધું વિસર્જન થતાં. મ્હેં કહ્યું: "મ્હારૂં કશું નથી; આપનું આપેલું આપને પાછું આપ્યું છે." તો કહે:—"હેવી રીતે હમેશાં આપતા રહેજો." આ હેમનો આશીર્વાદ આજ વિવિધરૂપે ફળ્યો લાગેછે. પણ તે વાત અહિંયાં અપ્રાસંગિક બનશે, માટે બસ.

ઈ. સ. ૧૮૯૮–૯૯ માં ગોવર્ધનભાઇયે અમદાવાદમાં એક ભાષણ અંગ્રેજીમાં ગુજરાત કૉલેજના એક સાહિત્યમંડળ આગળ કર્યું હતું. હેના ઉત્તરરૂપે, એ જ મંડળની માગણીથી, મ્હેં Social Dynamics એ નામ આપીને ભાષણ કર્યું. બંને પ્રસંગે અંબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા. એઓનું વલણ મ્હારા અભિપ્રાયોને અનુકૂલ હતું તે તો હતું જ; પરંતુ ગોવર્ધનભાઈના ભાષણને અંતે પણ પોતાના વિચારો અંબાલાલભાઇયે સ્પષ્ટ વાણીમાં જણાવેલા તેથી પણ જણાતું હતું કે એ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ કેવી હતી. અસ્તુ. મ્હારા ભાષણનો આરમ્ભ થતા પ્હેલાં અંબાલાલભાઇયે પ્રમુખસ્થાનેથી મ્હારૂં ઓળખાણ આપતાં, સ્તુતિ વસ્તુ જ હેમને અપ્રિય (સ્તુતિ કરવી કે કરાવવી તે અપ્રિય) છતાં, મ્હારે સંબન્ધે જે સદ્ભાવયુક્ત પ્રશંસાવચનો કહ્યાં તેથી હું–ખરેખર–શરમાઈ ગયો, અને શરુઆતમાં તો ભાષણ કરતાં કાંઈક nervous—સભાક્ષોભનો અનુભવ થઈ ગભરાયલો—બન્યો. આત્મસ્તુતિનો અહિં પ્રસંગ નથી. માટે મૌન.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં Provincial Social Conference ની બેઠક વખતે મ્હને પ્રમુખપદ આપેલું. તે વખતનું મ્હારૂં પ્રમુખપદનું ભાષણ સાંભળવા માટે અંબાલાલભાઈ આવ્યા હતા. માત્ર તે સાંભળીને જ ઊઠીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. ઊઠતી વખતે મ્હને કહે: "હું ત્હમારૂં ભાષણ સાંભળવા માટે જ આવ્યો હતો." અને અભિપ્રાયોમાં દૃષ્ટિભેદ છતાં મ્હને અભિનન્દનના શબ્દો કહ્યા હતા. એ સમાગમનું ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે, અને તે સાથે લુપ્ત થાયછે.

"ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્"ની રાજકોટની બેઠક વખતે પ્રમુખપદ માટે કેટલીક કડવાશભરી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં અને અન્યત્ર થયેલી; અંબાલાલભાઈની અણઘટતી નિન્દા થયેલી. મ્હને બધી વાતની ખબર પડતાં મ્હેં ચર્ચાપત્રમાં મ્હારા વિચાર જણાવી અંબાલાલભાઈની સંપૂર્ણ યોગ્યતા વિશે લખેલું. તે પ્રસંગે અંબાલાલભાઈને ખાનગી પત્ર લખી મ્હારો હેમની તરફ ખાસ ગુરુ તરીકે પૂજ્યભાવ મ્હેં પ્રગટ કર્યો હતો; તે પત્રના ઉત્તરમાં તેમણે એક વચન લખેલું નોંધવા જેવુંછે:

"I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one; but that the fact of having been a teacher of one dces not confer any superiority or privilege of any kind whatever. I for one am always ready to learn from my quandum pupils."

આ અભિપ્રાય અંબાલાલે સાચા મનથી દર્શાવ્યાછે. એ હેમના ઉદાર હૃદયનું ચિહ્નછે. બાકી હેમના જેવા ગુરુ તરફનો પૂજ્યભાવ, જાતે મ્હોટા થયા પછી, નિવૃત્ત કરવો અથવા ઘટાડવો એ મ્હને ગમતું નથી.

હવે સ્મરણમુકુરમાં આ ગુરુનું છેવટનું દર્શન કરું: હેમની છેવટની માંદગી વખતે પેલા એકાન્ત બંગલામાં હું ગયોહતું; ઓટલા ઉપર ઊભો રહ્યો—ને ત્હાંથી જ સમાચાર પૂછ્યા; અંદર જઈને ગડબડ કરવા જેવી સ્થિતિ જ નહોતી. હૃદયભાર વહી પાછો હું ઘેર જાઉંછું:–સોળ વર્ષની ઉંમરના નરસિંહરાવને માટે ઈશ્વરે ઘડેલાં હીરાચંદ અને રતિલાલ રૂપી રમકડાં વિશે મહેણાં મારી આંખ્યમાંથી આંસુ પડાવનારા એ ગુરુ; મ્હારા પિતાને ઘેર દર રવિવારે આવી ઉચ્ચ વિષયોના વાર્તાલાપથી પરોક્ષ રીતે મ્હારી કેળવણી સાધનારા મિત્ર, ગુરુ; જીવનમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોએ મ્હારી જોડે મમતાથી વર્તી હૃદયને ખેંચનારા વડીલ જેવા પણ મિત્ર;–મ્હારી કીર્તિથી અભિમાન માનનારા એ ગુરુ મિત્ર;—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થઈ, હું મન્દગતિથી, તીવ્ર હૃદયાવેશથી, ઘેર જાઉંછું. આ પ્રતિબિમ્બ અસ્થાયી નહિં જ થાય.

ધર્મના આકાશમાં પ્રગટ થઈ, જ્યોતિનો પ્રવાહ રેડી, ચાલી ગયેલા ધૂમકેતુ એઓને કહેવામાં યથાર્થતા જોઉંછું.

હું બાળક હતો ત્હેવામાં સત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમાં આસિસ્ટંટ જજ તરીકે આવેલા. તે વખતે મ્હારા પિતા જોડે વિશેષ પરિચયમાં એ આવ્યા નહોતા. માત્ર એક રમૂજી સ્મરણ તે વખતનું નોંધવા જેવું છે. સત્યેન્દ્રનાથ પોતાનાં પત્નીને ઉઘાડી ગાડીમાં સાથે લઈને ફરતા હતા; બંગાળી સ્ત્રીઓનો તે વખતનો નવીન પોશાક ગુજરાતમાં અપરિચિત હતો. (બંગાળામાં સ્ત્રીવર્ગ પડદામાં રહેનાર હોઈ, સ્ત્રીઓનો રૂઢ પોશાક તો સાડી સાદી અને ઉપર વખતે ચાદર, અને તેથી શરીરની મર્યાદા ઢંકાવામાં ઊનતા આવે હેવું હતું. નવીન સ્ત્રીવર્ગનો તે સમયનો પોશાક તો જમણો હાથ બહાર રહે એમ પણ સભ્ય રીતે પ્હેરેલી સાડી, શરીર ઉપર કબજો અને તે સર્વે રસિકતાથી ગોઠવેલાં, એમ રચના સાધનારો હતો.) આ જોઈને હમારા કુટુમ્બનો એક જૂનો આશ્રિત આવીને હમને બધાંને કહેવા લાગ્યોઃ "પેલા નવા જજ સાહેબ તો કોઇક નાટકશાળાને જોડે બેસાડીને ગાડીમાં ફરવા નીકળેછે!"

કેટલાક વર્ષનો ગાળો ગયો. સત્યેન્દ્રનાથ જજ્જની પદવીએ અમદાવાદમાં આવ્યા. આ વખતે મ્હારા પિતાને હેમની સાથે ગાઢ મૈત્રી પરિણામે થઈ હેવો પરિચય થયો. પ્રાર્થનાસમાજમાં સત્યેન્દ્રનાથે કરેલાં વ્યાખ્યાનો આકર્ષક થતાં હતાં, અને તે પ્રસંગે શ્રોતાઓનો જમાવ વિશેષ થતો હતો. કોટ પાટલૂન પ્હેરેલા, ઉઘાડે માથે ઊભેલા, આ બંગાળી વિદેશીને જોઈને લોકોને કાંઈક કુતૂહલ, કાંઈક આશ્ચર્યભાવ, કાંઈક પ્રશંસાવૃત્તિ, ઉત્પન્ન થતાં હતાં. હેમના પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિશે અમદાવાદના "હિતેચ્છુ" નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં મ્હારા મ્હોટા બન્ધુ ભીમરાવે અંગ્રેજીમાં ન્હાનો લેખ લખ્યો હતો ત્હેમાં શ્રોતાજનની આ હૃદયવૃત્તિનું દર્શન ઠીક કરેલું હતુંઃ આ વિદેશી જેવા જણાતા ઉપદેશકના મુખમાંથી ગંગાનદીને તીરે વિદ્યાધ્યયન કરેલા બ્રાહ્મણના જેવા જ સંસ્કૃત વાણીના શબ્દોનાં, વેદાદિક મંત્રોનાં, ઉચ્ચારણ થતાં સાંભળી શ્રોતાનું મંડળ વિલક્ષણ આશ્ચર્યભાવથી સાંભળી

જોઈ રહેતું હતું;—આ મતલબનું પણ સચોટ વર્ણન કરનારું વાક્ય એ લઘુ લેખમાં હતું તે અત્યારે સ્મરણમાં પ્રગટ થાયછે.

આ સમયમાં ભોળાનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથે સાથે બેશીને બંગાળી ભજનગીતો ગુજરાતીમાં ઊતારવાનો આરમ્ભ કર્યો: સત્યેન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતોના અર્થ કરે તે ભોળાનાથ ઊતારી લે અને પછી મૂળ ગીતો સત્યેન્દ્રનાથે ગાઈ બતાવ્યાં હોય તે આધારે તે ચાલમાં ગુજરાતીમાં રચના ભોળાનાથ કરતા હતા. "ગાઇયે ત્હમારું નામ રચ્યુંછે જેણે વિશ્વધામ" ઇ. વાળું ભજન, "જય પરમ શુભસદન બ્રહ્મ સનાતન" ઇત્યાદિવાળું ગીત, ઇત્યાદિ પદ્યો પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ થયેલાંછે તે આ સહકારી પ્રયાસના પરિણામરૂપ છે. પછી હેમાં બંગાળી ભાષારૂઢિની છાયા કોઇ કોઇ સ્થળે પકડાઈ આવેછે તે વાત જુદી છે. એ સ્થિતિનું કારણ, એક તો સત્યેન્દ્રનાથનું ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું તે, અને બીજું ભોળાનાથની એ ભાષાની ઝીણવટ તરફ કાંઈક બેદરકારી, તે હશે; મ્હને એ ક્ષતિયો તે વખતે ખૂંચતી હતી, પણ ફેરફાર કરવો કરાવવો અસાધ્ય હતો.

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાને ત્ય્હાં ચ્હા પીવા આવતા, હમે હેમને ઘેર ચ્હા પીવા જતા, એ બનાવ આજના જમાનામાં લગારે ચમત્કાર જેવો ગણાશે નહિં. પરંતુ એ જૂના સમયમાં તો એ વાત અદ્‌ભુત ગણાય, ખાસ ભોળાનાથભાઈ વિશે તો કોઇ એ માને જ નહિં. આ ઉપરાંત મ્હોટું સાહસ ભોળાનાથે તે વખતમાં કર્યું; તે એ કે સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર મ્હને તથા મ્હારા ન્હાના બંધુ કૃષ્ણરાવને એક દિવસ શાહીબાગને હેમને બંગલે જમવાને મોકલ્યા; લોકોથી છાના પણ નહિં, અને ઢોલતાંસાં વગડાવીને પણ નહિં. એ જમણમાં હમને એક લાભ થયો. કેરીનો રસ દૂધ મેળવીને ખાતાં હમે શીખ્યા; નવાઈની સંયોજના લાગી, પણ સ્વાદ સારો લાગ્યો. મુસલમાનો કેરીનો રસ અને દૂધ મેળવીને ખાયછે તે વાત હમે જાણતા હતા, પણ એ વિલક્ષણ મિશ્રણને હમે હસતા હતા. તે હાસ્યપાત્રતા વાતોની તે દહાડેથી જતી રહી.

એક પ્રસંગ સ્મરણમાં પ્રગટ થાયછે: મ્હારા પિતાની સાથે સત્યેન્દ્રનાથ વડતાળ—સ્વામીનારાયણના પંથનું મુખ્ય સ્થાન છે ત્હાં—ગયા હતા; જોડે હું મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને કેટલાક મિત્રો હતા. હમને ઉતારો એક ધર્મશાળામાં મળ્યો હતો; સત્યેન્દ્રનાથને માટે એક તંબૂ તાણ્યો હતો. હમે વડતાળ સાંઝે પ્હોંચ્યા; જે ગૃહસ્થે સરભરાની ગોઠવણ કરેલી તે ભાઈનો બંદોબસ્ત હેવો ઉત્તમ હતો કે રાત્રના નવ દસ વાગી ગયા પણ કાંઈ ખાવાની વ્યવસ્થા ના મળે. તડામાર હમે ચાંપડાં શાક કરાવી, દૂધ ચાંપડાં શાક એક મિત્ર કને લેવડાવી સત્યેન્દ્રનાથને તંબૂએ લઈ ગયા. એ ભૂખ ને એ ભોજન કદી ભૂલાયાં નથી. પરંતુ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે આ પ્રસંગે હમે બધા ક્રોધથી આકુળા થઈ ગયા, પણ સત્યેન્દ્રનાથની શાન્તિમાં કાંઈ પણ ભંગ ના થયો. હેમને મ્હેં કદી ગુસ્સે થયેલા જોયા નથી; હેમના ક્રોધની પરિસીમા તે આપણા સામાન્ય જનની શાન્તિ. એક વાર શોલાપુરમાં મ્હને, મ્હારી પત્નીને મ્હારા ભાઈને ને હેમની પત્નીને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવેલાં તે વખતે ભોજનસામગ્રી સારી ના થયેલી તે જોઈને પોતાના બટલર ઉપર સત્યેન્દ્રનાથ ગુસ્સે થયેલા, તે માત્ર "તુમને ક્યા એ ગોલમાલ કર દિયા?" એટલા શબ્દો નરમ અવાજે, બ્હીતે બ્હીતે બોલતા હોય તેમ, કહેલા ને જોઈને હમે તો મનમાં ખૂબ હસ્યા હતા. વાત આડી ગઈ. અમદાવાદના પરિચયપ્રસંગો નોંધતે તાગ નહિં આવે.

હવે વર્ષો કૂદી જાઉંછું. શોલાપુર મ્હારી ખેડા જિલ્લામાંથી બદલી થઈ; સત્યેન્દ્રનાથ ત્હાં જજ હતા. એ પરદેશમાં મ્હારે તથા મ્હારી પત્નીને સત્યેન્દ્રનાથ અને હેમના કુટુમ્બનો સહવાસ વધ્યો. એક દિવસ ન્હોતો હેવો જતો કે હમને એ મળવા આવ્યા વગર રહ્યા હોય. આરમ્ભમાં હું શોલાપુરના ક્લબમાં, કાંઈક અતડા સ્વભાવને લીધે, દાખલ થયો નહોતો. તે વખતે ક્લબમાં જતે કે ત્હાંથી ઘેર જતે સત્યેન્દ્રનાથ, હેમની પુત્રી વગેરે સાથે, હમારે ઘેર આવ્યા વગર જતા નહોતા.

બંગાલી સંગીતકલાનો પ્રથમ પરિચય આ સમયમાં હમને થયો. સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રીની વાયોલીન ઉપરની કલા અનુપમ હતી. પરંતુ બંગાલી

પદ્ધતિનું કંઠગાન સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હેમના ભાઈ રવીન્દ્રનાથ આવ્યા ત્હારે પ્રથમ જ સાંભળ્યું, અને સાંભળી आनन्दसान्द्रोल्यः કે'વો હોય તે અનુભવ થયો. એ ગાયક આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા (હવે એ જૂનું ગાનસૌન્દર્ય હેમના કંઠમાંથી કાંઈક ઓછું થયાનું મ્હને ત્રણ વર્ષ ઉપર લાગ્યું હતું.)

શોલાપુરમાં હું, સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, પુત્રી, પુત્ર, હેમની એક ભાણેજ (મિસિસ ચટરજી નામની), તથા એક મિત્ર પ્રો. ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે મોતીબાગના બગીચામાં ઉજાણીએ ગયા. Swimming Bathમાં કરકરે, સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, ન્હાવાને પડ્યા. કરકરેને ધોતિયું પ્હેરતાં આવડે નહિં–તે પાણીમાં પડ્યા પછી ઘડીએ ઘડીએ સરકી જતું એટલે "This wretched *dhotar*." કરીને ઓટી પ્હેરાણે પ્હેરાણે ખોસવા લાગે તે જોઈને હું સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રી (ઇન્દિરા), વગેરે રમૂજથી હશિયે; વગેરે કરકરેને ઉપહાસપાત્ર બનાવનારા પ્રસંગો યાદ આવતાં હજી ગમ્મત પડેછે. પછી એક કનાતને ઓઠે હમારો ડૂંગરપરો રસોઇયો રાંધતો હતો ત્હાં ગયા. એ રસોઇયાની સુઘડતા અને સ્વચ્છતા જોઈને સત્યેન્દ્રનાથની ભાણેજ તો છક જ થઈ ગઈ. બધા જમવા બેઠા, મેદાનમાં. કરકરેએ ખૂબ ઝાપટ્યું, પેટ તણાતા સૂધી, ને થાળીમાં ખાવાનું છાંડતાં સૂધી. કરકરેનું ભોજનસૂત્ર એક એ હતું—તે વખતે જ કહેલું—કે "જો રસોઈ સારી રંધાઈ હોય તો ગમે તેટલું ખાઓ, પણ ના નડે!" સત્યેન્દ્ર-નાથ અને કરકરે ઇંગ્લાંડમાંથી ગાઢ મૈત્રીથી જોડાયલા હતા; અને મ્હારે એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે એ મૂર્તિનો પરિચય થયેલો તે કરતાં આમ પાછળથી સત્યેન્દ્રનાથના મિત્ર તરીકે, પ્હરૂણો થઈને આવે કરે તે પ્રસંગોથી, વિશેષ પરિચય થયેલો. કરકરે તદ્દન આનન્દી, જવાબદારી વિનાનું જીવન ગાળનાર, તોફાની, રમતિયાળ; અને સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત, મન્દસ્મિતથી વધારે ક્વચિત્ જ હસનાર;–એ બેની જોડી શી રીતે જોડાતી હશે તે અગમ્ય જેવું લાગતું હતું. સત્યેન્દ્રનાથની ઉદાર હૃદયની વૃત્તિને યોગેજ આ છુછલ્લા તોફાની મિત્રનો સમાસ હૃદયમાં થતો હશે. કરકરે એક વાર

મ્હારા પિતાને કહેછેઃ "હું કલકત્તે સત્યેન્દ્રને ઘેર એકાદ મહિનો રહ્યો ત્હારે મ્હેં શું કર્યું ? જાણોછો ?–ભાઇયો, ભાભીઓ, બ્હેનો બધાં કુટુમ્બનાં માણસોને ઊંધુંચતું ભરવીને માંહિંમાંહિં મ્હેં લઢાવી માર્યાં'તાં !"

એક વાર હમારા નિકોલ નામના ઇનામી ગામમાં સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકેરને ઉજાણી આપી; તે વખતે કરકરે સોળું પ્હેરી પાટલા ઉપર બેશીને જમતે જમતે પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને "શુદ્ધ" બ્રાહ્મણની નકલો કરીને બધાને હસાવતો હતો—(કરકરે મૂળ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જ, પણ પછીથી કપડાં રીતભાત, વગેરેમાં અંગ્રેજ જેવો થઈ ગયો હતો; પણ હેનો સહવાસ આપણા મંડળમાં જ બહુધા હતો)—એ ચિત્ર અત્યારે આંખ્ય આગળ ખડું થાયછે.–આજના ચરિત્રનાયકને અંગે રંગભૂમિ ઉપર આવેલા નાયકના મિત્ર વિદૂષકની હવે વદાય લઇશું.

શોલાપુરમાં હું ૬ વરસ રહ્યો તે બધો વખત સત્યેન્દ્રનાથ પણ એ જ સ્થળમાં હતા. (થોડાક મહિના બાદ ગણતાં). એ અરસામાં હેમના કુટુમ્બમંડળમાંથી જુદાં જુદાં માણસો કલકત્તેથી આવી ગયેલાંનો પરિચય મ્હને થયો; ત્હેમાં મુખ્યત્વે હેમના બન્ધુ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ–'અશ્રુમતી નાટક' તથા 'પુરુવિક્રમ નાટક'ના કર્તા (જે'નાં ભાષાન્તરો ગુજરાતીમાં નારાયણ હેમચન્દ્રે કર્યાંછે તે); સત્યેન્દ્રનાથનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, પુત્રી ઇન્દિરા; અને હેમના ભાણેજ જ્યોત્સ્નાનાથ ઘોષાલ; ભાઈ રવીન્દ્રનાથ;–વગેરે. સત્યેન્દ્રનાથનાં પત્ની બહુ થોડો વખત જ શોલાપુર આવેલાં; પણ એ અતીવ સુશીલ બાઈનો પરિચય થવાની સાથે માનવૃત્તિ જ પ્રગટ થઈ હતી. એ આવ્યાં તે પુર્વે સત્યેન્દ્રનાથમાં એક હસવું આવે હેવી ચેષ્ટા હતી; પોતે ગાવા ઊભા થાય ત્હારે કમરથી ઢીંચણ સૂધીનું શરીર વિચિત્ર રીતે ધોળતા હતા; હમે "એ જાગ ઘૂમેછે" કહીને માંહિંમાંહિં હસતા. મિસિસ ટાગોર આવ્યા પછી–કોણ જાણે કેમ ? હેમણે ટોકીને સુધાર્યા હશે વખતે;–પણ એ જાગ ઘમવાનું નાબૂદ જ થયું હતું.

સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત હતા, મ્હેં કહ્યું; પરંતુ નિર્જીવ, મન્દ—હેવી વૃત્તિથી દૂર હતા. એકવાર રાત્રે ભોજન હેમને ઘેર હમે કરી રહ્યા પછી,

એક નર્તકીનું નૃત્ય યોજ્યું હતું; તદ્દન નિર્જીવ અને એકતાનતાવાળું લાગવા માંડ્યું એટલે ટાગોર સાહેબ કહે:–"જોરસે નાચો! જોરસે નાચો!" કહીને પોતે જ પોતાના ઉપર હમારા બધાની જોડે હસી પડ્યા. અંગ્રેજી નૃત્ય-કલાનો પરિચય હેમને હોવાથી આમ હેમને નિર્જીવ જેવા વિલાસ ઉપર કંટાળો આવ્યો હશે.

સત્યેન્દ્રનાથ મ્હારા પિતાના અત્યન્ત નિકટ સ્નેહી હોવાથી મ્હને શોલાપુરમાં હેમના સહવાસથી અસાધારણ આશ્વાસન મળતું એટલું જ નહિં પણ હેમની કનેથી હું ઘણું ઘણું જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી સક્યો હતો. તેમ જ હેમનું હૃદય કેટલું કોમળ હતું ત્હેનો અનુભવ એક પ્રસંગે શોલાપુરમાં થયેલો મ્હને યાદ આવેછે: શોલાપુરમાં એક કલેક્ટર પોતાના હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટરની આંખ્યે જ જોતો હતો અને ભમાતો હતો, તેથી મ્હારા વિરુદ્ધ ભમાયલો મ્હને એક સરકારી કામના પ્રસંગમાં વિના કારણ સતાવવા લાગ્યો; મ્હને બોલાવીને કહે: "જાણો છો? આ ત્હમારા વર્તન માટે સરકાર ત્હમને હુકમ અમાન્ય કરવા માટે સસ્પેંડ પણ કરી સકે,—જો હું લખાણ કરું તો." (ત્હેમાં વાત તદ્દ્ન નિર્જીવ હતી: અમુક જમીન રેલવે કંપનીને આપવાના કામમાં કેટલીક ઢીલ થઈ હતી, ને તે ઢીલ માટે જવાબદાર કલેક્ટરની ઑફિસ જ હતી; મ્હેં કહ્યું: "તેમ કરતાં પ્હેલાં મ્હારો ખુલાસો તો માગશો કની?" એમ કહીને મ્હેં ઑફિસમાં જઈને સવિસ્તર હકીકત લખી મોકલી, જેમાં મ્હારી તરફની ઢીલ થઈ નહોતી તે સાબીત કરી આપ્યું; તે પછી સાહેબ ચૂપ જ થયા હતા. પરંતુ આ વાત ટાગોર સાહેબને જઈને કુટુંબના મિત્ર તરીકે મ્હેં ખાનગીમાં જણાવી તે સાંભળીને, મ્હને હિમ્મત આપવાની તો દૂર રહી પણ, પોતે રોઈ ગયા!—શોલાપુરમાં મ્હને હેમણે આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી પ્રતિબિમ્બિત કરેલું ચિત્ર આ લેખમાં મથાળેછે—તે આ પૂર્ણ સુજનના સ્વભાવની કાંઈ છાયા બતાવશે.

મ્હેં શોલાપુર છોડ્યું. સત્યેન્દ્રનાથ પણ કાલક્રમે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પત્રવ્યવહાર આછો જ રાખવાની ટેવ હેમને હતી. કેટલાક ગણતર

પત્રો હમારી વચમાં આવ્યા ગયા. [એક પ્રસંગ નોંધું: ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના ડીસેમ્બરમાં અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસંગે અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન (Brahma Dharma એ મથાળાનું) મ્હેં કર્યું હતું, ત્હેમાં જ્ઞાન, ભક્તિ, અને કર્મ એ ત્રણની સમતોલતા તે બ્રાહ્મધર્મની વિશિષ્ટતા છે એમ મ્હેં દર્શાવ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન છપાયા પછી પણ સત્યેન્દ્રનાથના જોવામાં આવ્યું ન્હોતું, એ હું નક્કી જાણું છું. એ પછી થોડાક માસને અંતરે સત્યેન્દ્રનાથે કલકત્તામાં એક વ્યાખ્યાન કરેલામાં ઉપર કહેલુંજ સ્વરૂપ દર્શન હેમણે પણ કરેલું કોઇક વર્તમાનપત્રમાં જોઈને મ્હેં મ્હારા વ્યાખ્યાનની એક પ્રત સત્યેન્દ્રનાથને મોકલી, અને પત્રમાં આ વિચારસામ્યની સૂચકતા તરફ લક્ષ ખેંચ્યું હતું. હેમનો ઉત્તર શો આવ્યો તે યાદ નથી.] અનેક વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં સૂરતમાં હમે પાછા ભેગા થયાઃ થીઇસ્ટિક કૉનફરન્સમાં સત્યેન્દ્રનાથ પ્રમુખ થવાના હતા તે કારણથી ખાસ હું તે પ્રસંગે ગયો. કાળાભાઈ લલ્લુભાઈને ઘેર સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, અને હું, એટલા ઊતર્યા હતા. સત્યેન્દ્રનાથની જોડે હું ફિરોઝશાહ મહેતાને ઉતારે ગયો; મ્હને એ ખેંચી ગયા; મ્હારે એ મહાન્ પુરુષ જોડે પરિચય નહોતો તેથી હું અચકાતો હતો; ટાગોર કહેઃ “ચાલો તો ખરા; એ કે'વો સુજન છે તે જોશો.” (સત્યેન્દ્રનાથ અને ફિરોઝશાહ ઘણા જૂના મિત્રો હતા.) હું ગયો, અને, ખરે, ફિરોઝશાહના લક્ષણદેહનું જુદું જ મૃદુભાવયુક્ત, સ્વરૂપ જોઈ ને હું મોહ પામ્યો. એ સિંહને દૂરથી જ મ્હેં જોયેલો; જાહેર વ્યાખ્યાનસ્થાનોમાં હેની ગર્જના સાંભળેલી; એ ગર્જનામાં કદી મ્હેં જે મૃદુ ધ્વનિ ના સાંભળેલો તે આજ ખાનગી વાર્તાલાપમાં પ્રગટ થયો. એ પેલા પ્રખ્યાત કૉંગ્રેસના ભંગનો પ્રસંગ હતો; બાળગંગાધર ટીળક કૉંગ્રેસના ઊતારાઓમાં સ્થળે સ્થળે જઈ પોતાની યોજના માટે પુષ્ટિ મેળવવાના પ્રયાસ કરતા હતા; બધું વાતાવરણ વીજળીના પ્રવાહોથી ભરપૂર હતું; હજી કૉંગ્રેસનો ભંગ થયો નહોતો; પણ ચારે બાજૂએ નજીક આવેલા તોફાનનું દબાણ માણસોના શ્વાસને રૂંધતું હતું; સુરેન્દ્ર બંગાળી છાવણીમાં ઉચ્છૃંખલ વર્ગમાં હરીફરીને લોકની લાગણીનો ક્યાસ લાવતો હતો; પોતે ઉદ્દામ પક્ષ તરફ છતાં થંભ્યો હતો. એ

પ્રસંગે એકાન્ત બંગલામાં ફિરોઝશાહ સ્નેહભાવની નમ્ર વાણીથી સત્યેન્દ્રનાથ-ને કહેછે: "સત્યેન્દ્ર! આ શી વાતો બધા કરેછે? Bag and baggage—ગાંસડા પોટલાં—સાથે વિદેશીઓને એકાએક હાંકી કાઢવા એ શક્ય છે? કે ઇષ્ટ કે હિતકર છે?" આજના ગાંધીયુગમાં આ વાત લોકોને ઘૃણા ઉપજાવે તો ભલે; હું તો ઇતિહાસની પદપંક્તિ વાંચવાનું જ કરું છું.—વક્તવ્ય એ છે કે—ફિરોઝશાહના આ વચનમાં અપૂર્વ મધુરતા, મૃદુતા, જોઈને હું આશ્ચર્ય-મૂઢ થયો. આ બે જૂના મિત્રોનો સ્નેહાલાપ સાંભળ્યો, તે હું ધન્યપ્રસંગ ગણવા લાગ્યો. હું આ વાર્તાલાપમાં ઉપેક્ષિત કે નડતરરૂપ પાત્ર હોઉં એમ મ્હને લગાર પણ ન લાગ્યું; ફિરોઝશાહ જોડે ઓળખાણ ટાગોરસાહેબે કરાવ્યું તે પછી મ્હને પણ જાણે બધી વાતમાં ભાગ લેઉં એમ પોતાને ઇષ્ટ હોય હેવી રીતે ફિરોઝશાહ વર્તતા બોલતા હતા; તણાયલા, ઊંચું આકાશ-માં ડોકું રાખતા, મહાપુરુષ જેવા એ નહોતા વર્તતા. પૂરા સુજનની સુજનતાથી વર્તતા હતા. .

થીઇસ્ટિક કૉનફરન્સમાં સત્યેન્દ્રનાથનું પ્રમુખપદનું ભાષણ શરૂ થતા પ્હેલાં બેત્રણ બંગાળી યુવકોએ કેટલાંક બંગાળી ભજનો ગયાં; શું સ્વર્ગીય, આત્મોલ્લાસક, એ ગાન! સત્યેન્દ્રનાથનું ભાષણ પણ ઉચ્ચ ક્રમે જનારા ભાવોથી ભરેલું હતું. અહિં વિસ્તારને માટે સ્થળ નથી. આ પ્રસંગ પછી હમે છૂટા પડ્યા. ફરી મળીશું કે કેમ તે ખબર નહોતી. પણ અણધાર્યો યોગ તે પછી પાંચ છ વર્ષે આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના ઉનાળામાં હું સહકુટુમ્બ દાર્જીલિંગ ગયો, ને વખતે કલકત્તામાં થોડા કલાક જ ગાળવાના હતા ત્હેમાં સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હમે ગયાં. મળ્યા; હું પણ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો હતો. આટલા સમયમાં એ વિશેષ વૃદ્ધ થયા હતા. શોલાપુરમાં આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી કાઢેલું ચિત્ર અને આ પરમોત્તર અવસ્થાનું ચિત્ર આ લેખમાં અન્ય સ્થળે મૂક્યું છે તે સરખાવ્યાથી ભેદ જણાશે. હૃદયમા કાંઈ ભેદ નહોતો. બહુ આર્દ્રતાથી મળ્યા. કલાકેક વાતો થઈ. ઇન્દિરા (હવે મિસિસ ચૌધરી બહુ વર્ષથી બની હતી તે) અને સુરેન્દ્રની વહૂ, મળ્યાં. બીજાં ઘરમાં નહોતાં. ટાગોર મ્હને કહે: "રવિયે બોલપુરમાં

એક ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરીછે તે જોવાને જજો; પાછા આવતે બને તો જજો." (હજી એ હવે બહુ વિકાસ પામેલી સંસ્થાનાં દર્શન કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી). આ છેવટની હમારી મુલાકાત. હાલ એ અનેક સદ્‍ગુણયુક્ત, શાન્ત, મૂર્તિ પરમ શાન્તિસ્થાનમાં, આનન્દધામમાં વિરાજેછે! હું પ્રત્યક્ષવત્ જોઉંછું; છતાં થાયછે, ક્યારે હું વધારે સામીપ્યથી જોઇશ?

કવિ દલપતરામ

[પૃષ્ઠ ૯૭

[લોકો કહેછે—કોક કહેછે—ભોળાનાથને દલપતરામે પિંગળના નિયમો શીખવ્યા હતા. આ વાત મ્હને નવાઈ રૂપે જ શ્રવણે પડીછે. ભોળાનાથ અને દલપતરામની મુલાકાત થઈ તે પૂર્વે જ ભોળાનાથ પિંગળશાસ્ત્ર જાણતા હતા એમ હું જાણુંછું. અને એ પણ હું જાણુંછું. કે પિંગળનો અભ્યાસ સ્કૂલમાં કવિ દલપતરામને હાથે મ્હેં વધાર્યો તે પુર્વે એ વિષયમાં પ્રવેશ મ્હને મ્હારા પિતાએ જ કરાવ્યો હતો. પછી લોકો વધારે જાણતા હોય તો ભલે,—બાકી મ્હારા પિતા મ્હને ઘણીવાર કહેતા કે—"દલપતરામ મ્હને કહેછે, 'તમારી પ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યોમાં તાલ બરાબર બેસાડવાની જરૂર છે તે મ્હારી કને બેસો તો કરી આપું.'" ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યો બહુધા અક્ષરમેળ છન્દોમાં છે, અને તાલ એ તો મુખ્યતઃ માત્રામેળ છંદનું સ્વરૂપસાધક અંગ છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં, દલપતરામ કવિના આ વિચારમાં શું રહસ્ય હશે તે સમઝાતું નથી.]

ચીની માટીનો ખડિયો મેજ ઉપરનો હાથમાં લઈને કવિ દલપતરામે એકવાર કલાસમાં બધાને કહ્યું—'આ ખડિયા વિશે કવિતા ઘેરથી કરી લાવજો.' બધામાંથી કેટલાક કરી લાવ્યા. હું કરી લાવ્યોઃ—

"ચીન દેશમાં નીપજે, ખડિયો નામ પ્રમાણ;
માટી કેરો થાયછે, આવે હિન્દુસ્તાન."

કવિયે આ રચનાને હસી કાઢી નહિં; હું એ રચનાને અદ્દ્ભુત ગણતો હતો. એ જ હસવું આવેછે.

છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પ્રેમાનન્દનું 'નળાખ્યાન', અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિયો-ની રચનાઓ ઉપર મ્હારો પ્રેમ ચ્હડ્યો; અને એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાશે. 'નળાખ્યાન'નું ૧૫મું કડવું ઘણું અઘરું ગણાતું તે કવિકને અર્થ સમઝયા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

"નોટો લાવ્યાછો ? ના લાવ્યા હોય તે છેલ્લા જાય."—એમ દલપતરામ કવિ કલાસમાં આજ્ઞા કરતા ત્હેનો ધ્વનિ અત્યારે મ્હારા

કાનમાં પ્રગટ થાયછે. હમારી નોટબુકો કવિની આગળ મેજ ઉપર મૂકિયે છિયે; કવિ, આંખ્યની ખામીને લીધે, નોટબુકો છેક આંખ્યની પાસે ધરીને તપાસેછે; સુધારેછે; અને અંતે "દલ૦ ડાહ્યા૦" એમ પોતાની અલ્પ સહી કરેછે; હમે ખુશ થતા થતા પાછા બેંચ ઉપર પોતાપોતાને સ્થાને બેશી જઇયે છિયે; આ સુખજીવનનું સ્મરણ દૂર દૂરથી અનિલલહરીએ આણેલા વનકુસુમોના સૌરભની પેઠે અત્યારે મ્હને પ્રફુલ્લ કરેછે.–[આ પ્રસંગવશાત્ એક અપ્રાસંગિક વાત નોંધિવાનું મન થાયછેઃ અમદાવાદની હાઈસ્કૂલ છોડી મુંબાઈમાં કૉલેજના અભ્યાસ માટે હું રહ્યો, તે સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષ પછી, મ્હારી સાથે મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, બીજા બે સંબન્ધીઓ, અને મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ, કૉલેજનો અભ્યાસ કરવાને રહેતા હતાઃ તે વખતમાં ધોબીને ધોવા આપવાનાં લૂગડાંની યાદીની ચોપડી-માં લૂગડાં લખીને વરજભાઈના હાથમાં મૂકીને હમારામાંથી કોઇ કહેતું–સહી કરો (વિનોદાર્થે જ); એટલે વરજભાઈ, એ વિનોદનો આનન્દ ઉંચી કક્ષાએ ચ્હઢાવવાને, પોતાની સહી કરવાને બદલે કોઈવાર ભાસ્કર શાસ્ત્રી એમ હમારા સ્કૂલના સમયના શાસ્ત્રી મહારાજનું નામ લખતા (એ શાસ્ત્રી પણ નોટબુકોમાં એમ સહી કરતા), અને કોઇવાર "દલ૦ ડાહ્યા૦" એમ નામ લખતા.]

કવિ દલપતરામની પછી કોઇ પણ ગુજરાતી કાવ્યોનો શિક્ષક અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ના નીમાયો; એ સંસ્થાનો જ જાણ્યામાં લોપ કરવામાં આવ્યો. હું માનુંછું–પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનુંછું–કે એ લોપની સાથે આપણા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, ઇત્યાદિના અભ્યાસ તરફની રુચિનો નાશ થયો; અને હેનાં માઠાં ફળ આજ સૂધી અનુભવમાં જોઇયે છિયે. દલપત કવિને આશ્રય આપવા માટે હાઇસ્કૂલમાં હેમને સ્થાન આપ્યું હતું એમ કેટલાક લોકો આરોપ મૂકતા હતા. ભલે આશ્રય આપવા માટે હોય; પણ હેનો લાભ મ્હને અને મ્હારા સમકાલીન મિત્રોને થયો તે એટલો તો અમૂલ્ય હતો, દલપતરામની, એ રાજમાર્ગમાંથી ફંટાતી શેરીમાં કરેલી, લઘુ સેવા પણ હેની શુભ પરિણામ-

હાથિની નીવડી હતી, કે એ આરોપમાંથી કટુ અંશ બધો જતો રહેતો મ્હને તો લાગેછે. મ્હારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતા—હાલ પણ 'પ્રત્યક્ષ મંડપ હેઠે' એઓછે, સોરાબજી જમશેદજી લાલકાકા—તે દલપતરામના શિક્ષણને બળે પારસી ગુજરાતીના દૂષણથી અસ્પૃષ્ટ, અને ગુજરાતી કવિતાનો શોક હજી સુધી રાખી રહેલા હેવા, છે.

આ કવિ દલપતરામનો પ્રતાપ; આ ઉદાહરણ એક વ્યક્તિનું અને અલ્પભાસી જણાશે; પણ હેની સૂચકતા નિઃસંશય વ્યાપક અને મ્હોટી છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની આરમ્ભકાળની પ્રવૃત્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન નમૂનાની વ્યક્તિયો સહકારમાં જોડાઈ હતી; રણછોડભાઈ જેવા આરૂઢ મૂર્તિપૂજક, બહેચરદાસ અંબાઇદાસ જેવા દેવીના દૃઢ ભક્ત, ગોપાળરાવ હરિ જેવા મૂર્તિપૂજાની રમત રમનારા,–ઇત્યાદિ જોડાયા હતા. ત્હેમાં કવિ દલપતરામની સહકારિતાનો એક પ્રસંગ મુકુરમાં દેખુંછું: સ્થળ—ગુજરાત ટ્રેનિંગ કૉલેજનો મુખ્ય ખંડ (આરમ્ભમાં પ્રાર્થનાસમાજની બેઠકો ત્હાં જ થતી હતી);—ઉપદેશકને સ્થાને કવિ દલપતરામ મેજની પાછળ, ખુરશીની આગળ, ઊભા છે. વ્યાખ્યાન ગદ્યમાં કરવાને બદલે પોતાનું એક કાવ્ય લલકારેછે:

"છૂટાં મેલીને છોકરાં રે સંતાઈને બેઠા બાપ."

કાવ્ય સમઝાવતા જાયછે; મનુષ્યના જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોનાં લક્ષણ દર્શાવવાને કલ્પના કરીછે કે ઇશ્વિર પોતાનાં બાળકોને વનમાં છૂટાં મૂકીને પોતે સંતાઈ રહ્યોછે; છોકરાં હેની ખોળમાં ફાંફાં મારેછે, 'અહિં હશે,' 'પણે હશે' એમ;—વચમાં એક બાળક (=નાસ્તિકવાદી) કહેછેઃ "નથી બાપ કે કાકો કોઇ;" આ શબ્દોની સાથે શ્રોતામંડળમાં હસાહસ થાયછે, ત્હેની વચ્ચે જ કવિ "છૂટાં મેલીને છોકરાં રે૦" એ ધ્રુવપદ લલકાર્યે જ જાયછે. હેમની ભારેખમ મૂર્તિ, વિશાળ મુખ, ગમ્ભીર, મધુર, મ્હોટો અવાજ; સંગીતકલાના ખેલ વિનાની પણ સૂરભરેલી ગાનરીતિ,–એ સર્વથી આકર્ષક બનેલી મૂર્તિ હું જોઉંછું, ગીતનો લલકાર સાંભળુંછું; અને એ સમયમાં ને એ સ્થળમાં જઈને હું પોતાને બેઠેલો દેખુંછું.

[આ કાવ્યની કલ્પના ઉપરથી એક મિત્રે મ્હને કહેલી 'મસ્નવી'માંની દૃષ્ટાન્તકથા (parable) યાદ આવેછેઃ પ્રભુ પોતાનાં બાળકોને કહેછેઃ હુ ત્હમારે રમવા માટે આ બાગ આપુંછું; હું જઈને ગુફામાં સંતાઉંછું; મ્હને સોધી કાઢનાર સોધી કાઢશે. બાળકો બધાં બાગના આનન્દમાં સપડાઈ જાયછે; પ્રભુને સોધવાનું ભૂલી જાયછે; અમુક ગણતર જણા જ સોધવાને નીકળેછે, ને ગુફામાં પ્રભુને મેળવેછે.—કવિ દલપતરામે 'મસ્નવી'નું નામ પણ નહિં સાંભળ્યું હોય. હેમના કાવ્યની કલ્પનામાં આ કથાનું સામ્ય અલ્પાંશે છે, તે ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાના આત્મિક ઐક્યની સાક્ષી આપેછે, એટલું જ.]

"નળાખ્યાન," પ્રેમાનન્દનું, દલપતરામે કરેલા 'કાવ્યદોહન' નામના પ્રાચીન કાવ્યોના સંગ્રહમાં આવેલું વાંચનારને જણાશે કે નળરાજા બાહુકરૂપે ઋતુપર્ણ રાજાના મહેલમાં સારથિની નોકરી લઈને રહ્યો તે રોજ રાત્રે એક શ્લોક બોલીને સૂતો એમ વર્ણન પ્રેમાનન્દનું છે; તે શ્લોક કાવ્યદોહનમાં આપ્યોછેઃ

आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।
सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥

ત્હેનું ગુજરાતીમાં વસન્તતિલકામાં ભાષાન્તર કાવ્યદોહનમાં આમ છેઃ

જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે
તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે,
રાતે વિયોગથકી ચન્દ્રપ્રકાશ ખૂંચે,
જો હોય દુઃખ દિલમાં કશુંએ ન રૂચે.

આ ભાષાન્તર પ્રેમાનન્દનું કરેલું હશે કે કેમ એ શંકા મ્હને બહુ વખતથી ખૂંચતી હતી; નિયમશુદ્ધ છન્દ, શૈલી, ઇત્યાદિથી લાગતું કે રચના આધુનિક છે; અને 'દિલમાં' શબ્દમાં કવિ દલપતરામે પોતાના નામનો ગુપ્ત ઇશારો પણ કર્તૃત્વ માટે રાખ્યો હશે એમ મ્હને વ્હેમ હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી હું શોલાપુરમાં હતો તે અરસામાં મ્હેં કવિ દલપતરામને પત્ર લખીને આ શંકા પૂછી. હેમણે તરત ઉત્તરમાં લખ્યું કે એ શ્લોક

ગુજરાતીમાં પોતે રચીને મૂકયોછે. આ પત્રમાં ઉમેર્યું હતું કે: ત્હમે નવી અંગ્રેજી ઢબની કવિતા રચીછે તે પુસ્તક મ્હને મોકલશો. મ્હેં 'કુસુમમાળા'ની એક પ્રત મોકલી, ત્હેનો સ્વીકાર કરતાં (કે પ્રથમના પત્રમાં તે અત્યારે યાદ નથી; પરંતુ, સ્વીકાર કરતાં જ ઘણું કરીને) હેમણે કુસુમમાળા શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને એક ગીતિ રચીને મોકલી હતી. અત્યારે એ પત્ર હાથમાં આવતો નથી; નહિં તો એ ગીતિ આ સ્થળે સ્મરણરૂપે ઉતારીને હું મૂકત.

કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે પ્હોળા બાંધાના, પ્રતાપવાન્, પ્હોળા મ્હોંવાળા, થોભિયાથી વિશિષ્ટ, વ્યક્તિત્વ સ્થાપનાર પુરુષ, માથે અસલની કરમજી કે લાલ પાઘડી, ઉત્તરાવસ્થામાં ધોળી પાઘડી, જૂની ઢબની પ્હેરેલા, શરીર ઉપર શાલ ને હાથમાં જૂની ઢબની ખરાદીએ ઉતારેલી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ નયન સમીપ ખડા થાયછે; તે સાથે હેમની ગમ્ભીર મધુર વાણીમાં ગવાતાં પદ્યોના ભણકાર કાન ઉપર પડેછે:

> સરસ નરસ રસ સમજે કવિતારસ તો તહાં અગટ કીજે;
> પણ ઘુઘરો કે ઘંટા બાળક તે તો બજાવતાં રીઝે.

આ ગીતિ ગાતી વખતે 'તહાં'ના 'હાં' ઉપર ભાર મૂકી હાથની આંગળીનો 'પ્રવેશસૂચક' અભિનય, 'જે', 'જા', એ તાલવ્યોનો અર્ધ-તાલવ્ય ઉચ્ચાર, નાકનાં નસકોરાંનો આછો ફુલાવો,—એ સર્વ પ્રત્યક્ષવત્ થાયછે.

> રામલક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં,
> સતી સીતાને આવતાં સાથ,
> કહે રઘુનાથ, પધારો પિહર ભણી.

એ ધોળ પણ હેવા જ ગમ્ભીર અવાજે, હેવા જ અભિનયો સાથે ગાતા, અને 'રા', 'માં', 'તાં,' ઇત્યાદિના વિવૃત ઉચ્ચાર વિલક્ષણ રીતે કરતા દલપતરામ કદી ભૂલાશે નહિં.

કવિ દલપતરામ ઉપર "ભાટાઈ,' 'ગરબીભટપણું,' હેવા આરોપ હેમના વિરોધીવર્ગ તરફથી મૂકાયલા તે કેટલા અઘટિત હતા તે બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. **નર્મદ** કવિ અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા, અથવા તો હેમના પ્રશંસકો વચ્ચે ઊભી થયેલી સ્પર્ધા, તે સમયનાં સ્મરણોમાં કાંઈક રમૂજના પ્રકાર મૂકી ગઇછે. મુંબાઈમાં એક સભામાં દલપતરામે કવિતા પોતાની ગાઈ સંભળાવી અને જે'વા ખુરશી ઉપર બેઠા ત્હેવા જ એક વિચિત્ર સ્વભાવના પારસી ગૃહસ્થ તરફથી સત્કાર પામ્યા: "હાનું નામ તે કવિતા ક્હેવાય—" એમ પ્રશંસાના ભાવથી કવિરાજની પાઘડી ઉપર ધપ્પો માર્યો; એ ધપ્પો મારનાર ગૃહસ્થ તે વખતે મુંબાઈની સ્મૉલકૉઝ કોર્ટના જજ હતા.

નર્મદ કવિ તરફ દલપતરામના હૃદયમાં દ્વેષભાવ તો હતો જ નહિં; પરંતુ,

> શું જોશો તનની છબી, એમાં નથી નવાઈ;
> નિરખો મુજ મનની છબી, ભલા પરીક્ષક ભાઇ.

એ પોતાના 'દલપતકાવ્ય' નામના સંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂકીને, **નર્મદે** પોતાના ગ્રંથના આરમ્ભમાં પોતાની લમણે આંગળી મૂકીને દમ્ભથી બેઠેલા હેવી છબી મૂકીને નીચે "**નર્મદ** આખરે જુદાઈજ, ઉમર વર્ષ ૨૭," એમ શબ્દો છાપેલા તે તરફ કટાક્ષ સબળ રીતે દર્શાવેલો; અને ત્હેના પ્રત્યુત્તર, રૂપે **નર્મદે** પોતાની ઉચ્છૃંખલ ગ્રામ્યતામાં દોહરો રચેલો:

> તનમનની છબિ જોઈને ઉપજે સંશય આમ,
> આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી હજામ. §

§ "સાઠીનું સાહિત્ય," પૃ. ૧૪૬ જોતાં ડાહ્યાભાઈ આ દોહરો કોઇક ઠોળિયાનો રચેલો માનતા જણાયછે.–

રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇયે "સ્વતન્ત્રતા" ઑગસ્ટ ૧૮૭૯ નો અંક બતાવ્યો. ત્હેમાં પૃ. ૨૫૦ મે આ "અમદાવાદી હજામ" વાળો દોહરો છે. (અમદાવાદી × × × એમ). દલપતકાવ્યમાં દલપતરામે ઈશ્વરને હજામનું રૂપક આપ્યુંછે. તે બાબતની ઉપર એ લેખમાં કટાક્ષમય કાવ્ય એક છે. ને તે પછી તરત પ્રસ્તુત દોહરો અસંબદ્ધ રીતે આવ્યોછે. **નર્મદનો** રચેલો નથી એમ કાંઇ જણાતું નથી.

તે સરખાવતાં સૌજન્ય, નાગરિકતા, ઇત્યાદિ કો'નાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરમ્ભભાગમાં પોતાની કવિતાની વિલક્ષણતા બતાવતાં દલપતરામે કહ્યુંછે:

"નથિ ઉચ્ચરિ માશુકઆશકની
નથિ વાત જ નીતિવિનાશકની;
કવિતા કરિ સદ્ગુણ કારણની,
દિલ દુર્ગુણ દોષ વિદારણની."

તે નર્મદ કવિનાં કાવ્યોમાંના નિન્દ્ય શૃંગારાદિકને વેધ્ય કરનારું શરસંધાન દર્શાવેછે; તેમ જ,

"અરે ઓ વ્યસની! નથી વ્યસનીનો વાટવો આ;
એમાં તો અધીક ગુલબાસ ને ગુલાબ છે;
ચંપા ને ચંબેલીતણા હશે ગજરા ને હાર;
બીજા પણ એમાં એવા બહુ બહુ બાબ છે;
× × ×
ગાંજો નથી, ભાંગ્ય નથી, બાળી પીવા બીડી નથી;
પત્રપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળીતણી છાબ છે.
× × ×
× × ×
સાકર ઇલાઇચિ સહીત જે સુગંધીદાર
પ્રેમથી પીઓ તો પીવા જોગ્ય પયપાન છે;
પીવી હોય મદીરા ને ખોવી હોય અકકલ તો
તેવા જનો જાઓ જ્યાં કલાલની દુકાન છે."

એ સમર્થ પ્રહારોના ઘણ મારનારાં વચનો

"ચલો ચલો શું વાર લગાડો ચલો પીવા માંડો,
ચાંદની આ તો ખૂબ ખીલી રહી 'મસ્ત બની' લાડો."

એ ઉદ્ધત લાવણીના ઉદ્ગાર કાઢનાર, અથવા

"નર્મદ કવિ નિત્ય ઊડતો રે જ્યારે નિશામાં ચૂર,
કહું બલિહારી નિશાતણી, ભક્તિ ને ભરપૂર."

એમ નિશાનાં સ્તુતિગાન ગાનાર નર્મદ કવિની તરફ નિશાન માંડી સફળ વિજય મેળવનારા દલપતરામને ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેસાડેછે.

આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની વાત; એક જીવનવૃત્તાન્તની વાત નોંધું: નર્મદ કવિના એક મિત્ર અમદાવાદમાં આવ્યા તે પ્રસંગે દલપતરામ કવિને મળવાને ગયા; સાથે હેમના એક બે મિત્રો હતા; ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી વગેરે. ડાહ્યાભાઇયે અંધ કવિ દલપતને કહ્યું: "કવિરાજ! આ રા.——; કવિ નર્મદાશંકરના અંગત મિત્ર છે." તે ગૃહસ્થે દલપતરામને વિનંતી કરી કે કાંઇ આપની કવિતા સંભળાવો. દલપતરામે તરત શરૂ કર્યું:

"દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી,
થશે સારી કે નઠારી ગતિ ત્હારી;"

ઇત્યાદિ પંક્તિયો ગાતા જાય અને લાંબા હાથ કરી એ મિત્ર તરફ જ જાણે નિર્દેશ કરતા હોય, હેને જ સંબોધતા હોય, તેમ હસ્તનો અભિનય કરવા લાગ્યા† આ બનાવમાં નર્મદ કવિ ઉપર, મિત્રદ્વારા, પ્રહારવર્ષણ હતું કે કેમ તે હું નથી જાણતો; પણ ડાહ્યાભાઇયે આ વૃત્તાન્ત કહીને જે રમૂજ ઊપજાવી તે સ્મરણમાં આવતાં હું પણ રમૂજ જ ગણું તો બસ છે.

નર્મદાશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા. મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલો; તેટલો નોંધુંછું: મ્હારા પિતાની સાથે મુંબાઇમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે કેટલાક ગયા હતા; આ નર્મદનો ઉત્તરકાળનો, "ધર્મવિચાર"ની રચના

† આ હકીકત 'સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' નામના પોતાના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫-૧૪૬ મે રા. ડાહ્યાભાઇયે આપી છે; નર્મદના મિત્રનું નામ પણ આપ્યું છે; માત્ર એ મિત્ર તરફ હસ્તનિર્દેશ કર્યાની વાત અનુક્ત રાખી છે.

તે સરખાવતાં સૌજન્ય, નાગરિકતા, ઇત્યાદિ કો'
રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરમ્ભભાગર
વિલક્ષણતા બતાવતાં દલપતરામે કહ્યું છેઃ

"નથિ ઉચ્ચરિ માશુકચ
નથિ વાત જ નીતિવિન
કવિતા કરિ સદ્‌ગુણ
દિલ દુર્ગુણ દોષ ?

ઠાકર મંછારામ

[પૃષ્ઠ ૧૦૭

પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, ઉચ્છૃંખલ, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કલંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ ભૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી ભૂતાવળ સૂર્યોદય થતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ બુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો; હેમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાયછે કે એ ગુર્જરમાતા અને સરસ્વતીના અનન્યભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડ્યો જ નહિં.

દુર્ગાશંકર મંછારામ

[પૃષ્ઠ ૧૦૭

નન્દશંકર તુળજાશંકર

સૌ. નન્દગવરી (યુવાવસ્થાની છબિ)

[પૃષ્ઠ ૧૦૭

(૧૨)

સ્વ. નન્દશંકર તુળજાશંકર

તથા

સ્વ. દુર્ગારામ મંછારામ

નન્દશંકર માસ્તર એ નામ મ્હારા સૂરત શહેરના બાલ્યકાળના પ્રસંગોના સંસ્કાર જગાડેછે. આજ લોકો એઓને 'કરણ ઘેલો' નામના વાર્તાગ્રન્થના રચનાર તરીકે ઓળખેછે. મ્હારે એ સ્વરૂપે ઓળખાણ બહુ મોડું થયેલું; 'માસ્તરસાહેબ' તરીકે મ્હારા પિતાને ઘેર નિત્ય આવનાર એ મિત્રને મ્હેં બાળપણથી ઓળખેલા. રોજ સાંઝે પાંચ દસ મિત્રોની બેઠક થાય ત્હેમાં નન્દશંકર માસ્તર ગાંદી તકિયે બેઠેલા, તપખીરની ડબ્બીમાંથી વારંવાર તપખીર સૂંઘતા, થોડું બોલતા પણ રમૂજના પ્રસંગે માથાના છૂટા મૂકેલા વાળ સાથે ડોકું બે બાજૂ ધૂણાવીને ખૂબ હસતા, બોલવામાં તેમ જ હસવામાં પણ અનુનાસિક, હેવા માસ્તરસાહેબની, નિખાલસ સ્વભાવનાં ચિહ્નો મુખમુદ્રામાંથી ઝરતી, મૂર્તિ સ્મરણમાં પ્રગટ થવાની સાથે સંમાન, સ્નેહ, અને સદ્ભાવની ઊર્મિયો હૃદયમાં ઝરેછે. અને મ્હારા બાલ્યકાળમાં આલિશતાથી જ હેમનું નામ કોણ જાણે શા માટે મ્હેં પાડીશંકર પાડેલું તે વાતનું સ્મરણ થતાં લજ્જા સાથે હાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

નન્દશંકરે પોતાના જીવનના ઉત્તરભાગમાં મુલ્કી, તથા પોલિટિકલ ખાતામાં કામ કરેલું અને ભુજમાં દીવાનની પદવી ભોગવેલી; છતાં હેમણે

આરમ્ભ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગાથી કરેલો તેથી 'માસ્તર', 'માસ્તર-સાહેબ'એ નામ હેમને છેવટ સૂધી હમારા મંડળમાં તો વળગી રહ્યું હતું. મિ. ગ્રીન નામના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરના એ તેજસ્વી શિષ્ય હતા એમ સાંભળેલું મ્હને યાદ છે. એ સમયના શિક્ષણની ખૂબીને પ્રતાપે, એ ગુરુના વ્યક્તિત્વને પ્રતાપે, અને એ શિષ્યની બુદ્ધિશક્તિને પ્રભાવે, 'માસ્તર' અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે સર્વત્ર દીપી નીકળ્યા હતા. માસ્તરની પદવીમાં હતા ત્હેવામાં મ્હારા પિતાની પાસે મળનારા મંડળમાં એક પ્રસંગે માસ્તરસાહેબે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાંના લેખનું ગુજરાતી-માં તત્કાળ ભાષાન્તર હેવું તો સુગમતાથી, સરળતાથી, અને વિશદતાથી કર્યું હતું કે બધા પ્રશંસાવૃત્તિથી છક થયા હતા. નાંદોદમાં એડમિનિસ્ટ્રેટરની જગાએ હતા તે સમયમાં, એમ કહેવાયછે કે, એક લાંબો તુમાર ખોવાઈ ગયેલો તે પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિને બળે સર્વાઙ્ગસંપૂર્ણ પુનરપિ લખાવી આપ્યો.

'કુરણ ઘેલો' એ વાર્તાગ્રન્થ પ્રગટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો, મ્હારા પિતા સહિત, આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, થોડાબોલા, માસ્તરે આ ઉત્તમ ગ્રન્થ કય્હારે, શી રીતે, છાનામાના, લખ્યો ! આ ભાવ દર્શાવનારા ઉદ્ગાર માસ્તરની સમક્ષ મ્હારા પિતાએ કાઢ્યા, તે સાંભળી માસ્તરસાહેબે ઉત્તરમાં માત્ર અનુનાસિક હાસ પોતાનું કરીને બસ કર્યું. આટલો વાર્તાગ્રન્થ લખીને પછી માસ્તર બંધ જ પડ્યા તે અજબ જેવું લાગેછે. અને કેટલાક અનુદાર પુરુષો એટલે સૂધી જાયછે કે એ ગ્રન્થ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહિં એમ કહેછે! માસ્તરસાહેબના નિકટ પરિચયમાં આવેલા હમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દુષ્ટતા ભણિયે છિયે.

સૂરતના મિત્રમંડળમાં મ્હારા પિતાના સાચા મિત્રો બે જ હતાઃ મહીપતરામ અને નન્દશંકર. બીજા મિત્રો તો સાંઝને પ્હોર એકઠા થઈ તડાકા મારવા ઉપરાંત હૃદયમાં સ્થાન પામે હેવા ન્હોતા. માસ્તરસાહેબની એ મંડળમાં હાજરી વડે અપૂર્વ મીઠાશ પૂરાતી હતી. બહુ બોલવું નહિં,

છતાં હેમના સૌજન્યયુક્ત સહવાસમાં જ હેવું માધુર્ય હતું કે अकिंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति એમ મ્હારા પિતાને એ મિત્રના સમાગમથી લાગતું હતું. માસ્તરસાહેબની મિત્રતાને અંગે બીજી એક સુભગ ઘટના હેવી થઈ હતી કે એ મિત્રમંડળમાંના બીજાઓને સંબન્ધે તે ઘટનાયોગ થયો જ નહોતો. મહીપતરામ બાદ કરતાં, બીજા મિત્રોના કુટુમ્બમંડળ સાથે હમારે કાંઈ પરિચયસંપર્ક થયેલો નહિં; માસ્તરસાહેબનાં પત્ની નંદગવરી (જે ઈશ્વરકૃપાથી અત્યારે હયાત છે, અને મ્હોટીબા નામથી જે'ને હમે માનવૃત્તિ અને સ્નેહવૃત્તિથી ઓળખિયે છિયે તે) હેમના એ યુવાવસ્થાના કાળમાં અનુપમ સૌન્દર્યના નમૂનારૂપ હતાં; ઘરેણાં આછામાં આછાં, વેસ સાદામાં સાદો પ્હેરે, છતાં સૌન્દર્ય તે જ અલંકારરૂપ થઈ હેમને દીપાવતું. અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ સૌન્દર્યની ભૂતકાળની દીપ્તિ પ્રગટ છે.—આ કાંઈક અપ્રાસંગિક વાત લાગશે. પરંતુ વક્તવ્ય એ છે કે એ સૌન્દર્યની સાથે જ નંદગવરીમાં હૃદયના ગુણો, સ્નેહ, સૌજન્ય, ઇત્યાદિ હેવા જોડાયા હતા કે માસ્તરસાહેબ અને નંદગવરી એ એક આદર્શ દંપતી તરીકે હમે જોતા હતા. અને એ દંપતીનો હમારા કુટુમ્બ જોડે લાંબા કાળ સુધી સંબન્ધ જારી રહી સુન્દર સ્મરણો જ જીવનમાં વેરતો ચાલ્યો હતો.

માસ્તરસાહેબનો પોતાનો સ્વભાવ, મ્હારા પિતાના બીજા મિત્રમંડળમાંની વ્યક્તિયોથી અત્યન્ત ભિન્ન હતો; પોતાનામાં નિખાલસપણું, સૂરતના લોકો જેવી મસ્તી તોફાનનો અભાવ, ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણો હતા; છતાં બીજા મિત્રોની ગમ્મતોમાં પોતે કાંઈક તટસ્થરૂપે, કાંઈક ઉદારતાયુક્ત સ્વભાવથી, ભાગ લેતા હતા. દુર્ગારામ મહેતાજીને આ મંડળે એક બાબતમાં પ્રયોજિત પરિહાસનો ભોગ બનાવ્યા હતા,—એ વિશે એ ગૃહસ્થનાં સ્મરણોમાં હમણાં થોડી વાર પછી જ ઉલ્લેખ આવશે;—એ પરિહાસમાં માસ્તરસાહેબે એક નાટકપાત્રનું સ્થાન ભોગવેલું ખરું, પણ હેમાં કશો સક્રિય ભાગ ના લીધેલો; છતાં પોતે મૌનવૃત્તિ, સ્મિતયુક્ત મૌનવૃત્તિ, હેવી રાખેલી કે દુર્ગારામ મહેતાજી છેક સુધી એ મશ્કરીને સાચી માનીને ઠગાયા. એ કથા પછીથી કહીશું.

માસ્તરનામાં સત્યનિષ્ઠા, સ્વતંત્રતા, ઇત્યાદિ વીરનરનાં લક્ષણો હતાં તે થોડાક જ જાણતા હશે. ધોળકા તાલુકાના મામલતદાર એઓ હતા તે વખતે હાલના ઇનકમટૅક્સનું પૂર્વાશ્રમનું રૂપ લાઇસેન્સટૅક્સ હતો, તે કરની આકારણી માસ્તરે કરેલી તે કલેક્ટરને ઓછી લાગી અને માસ્તરને હુકમ કર્યો કે વધારે આકારનું પત્રક બનાવી લાવો. માસ્તરે તરત ગૂંઝામાંથી નોકરીનું રાજીનામું લખી રાખેલું કાઢીને મૂક્યું; ને કહ્યું: મ્હારાથી ગેર-વાજબી આકારણી નહિં થાય. કલેક્ટર સાહેબ આ હિમ્મતનું વર્તન જોઈ અપ્રસન્ન ના થયો.

બીજાં સ્મરણો યાદ આવતાં નથી. એક બે સ્ફુરી આવેછે તે નોંધું: ઈ. સ. ૧૮૮૫ આખરના ક્રિસ્ટમસના દિવસોમાં હું મુંબાઈ હતો. માસ્તર-સાહેબ ભીમાશેટની વાડીમાં પોતાના પુત્રો માંજુભાઈ તથા મનુભાઈને ઘેર ઊતર્યા હતા. હું તે વખતે હેમને મળવા ગયેલો. મ્હને કહે ત્હમે ક્ય્હાં ઊતર્યાછો? (હું શોલાપુરથી તે વખતે આવેલો હતો). મ્હેં કહ્યું: “——ને ઘેર.” માસ્તર કહે:—“એ તો wild છોકરો હતો.” મ્હેં કહ્યું: “હજી પણ એ wild જ છે.”

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં હું ડુમસ ગયેલો. માસ્તરસાહેબ તે વખતે ત્ય્હાં હતા. પોતાના બંગલામાં રહેતા હતા. હું હેમને મળવા ગયો. સ્લેટ ઉપર ગણિતના હિસાબ ગણીગણીને ભૂસી નાંખવા, અને બીજા ગણવા, એ હેમની કાલવિનોદની ક્રિયા હતી, તે ચાલતી હતી. તે બંધ રાખી. પ્રેમથી વાતોચીતો કરી—આ મ્હારી હેમની સાથે છેલ્લી મુલાકાત. કેમકે તા. ૧૬ મી જૂન ૧૯૦૫ ને દિવસે માથેરાનથી ડુમસ જતે સૂરતમાં હેમની માંદગીની વાત સાંભળીને હું પત્ની સાથે હેમને ઘેર ગયો તે વખતે પક્ષાઘાતના ત્રીજા હુમલાથી એ અસહાય અવસ્થામાં હતા તેથી હેમનાં પત્ની તથા માંજુભાઈ-ને જ બ્હારથી મળી સમાચાર પૂછીને હમે ગયાં. તે પછી બરોબર એક મહિને, ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫ ને દિવસે હું ડુમસથી અમદાવાદ જતે સૂરતમાં હેમને ઘેર ગયો, તો તે વખતે તો જીવન અને મરણ વચ્ચેના દિવ્ય પ્રદેશમાં હેમનો આત્મા ભ્રમણ કરતો હતો. હું ગમ્ભીર, પૂજ્ય, વાતાવરણને

ઘટિત માન આપી ચાલ્યો આવ્યો. એ વિશુદ્ધ આત્માને શ્રવણે પડતાં દિવ્ય ગાનો સાંભળી સકાતાં હોય તો તે માટે શું મૂલ્ય હું ના આપું?

દુર્ગારામ મંછારામ

આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા, દઢાગ્રહી, પુરૂષને આજ ઘણા જણ ભૂલી ગયા હશે. સૂરતના એ વૈદિક નાગરબ્રાહ્મણ આપબળે જીવનમાં વિજય-માર્ગે ચઢ્યા હતા. જેમ નંદશંકર અંગ્રેજી શિક્ષક હોઈ 'માસ્તર' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ હતા. તેમ દુર્ગારામ અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ટ ગુજરાતી શિક્ષક હોઈ 'મહેતાજી'ના ઉપનામથી જાણીતા થયા હતા. કાઠિયાવાડમાં કેટલોક સમય એ રહેલા તે વખતમાં એ પ્રાન્તના લોકોએ હેમનું નામ "ખાખરો" પાડ્યું હતું, તે હેમના સૂકા ખાખરા જેવા શરીરના દેખાવને લીધે પાડેલું, અથવા રાત્રે ખાખરો ખાઈને એ સૂતા એમ વાર્તા ચાલતી હતી તેથી એ નામ આપેલું કે કેમ તે, ખબર નથી; પણ એ નામ કાઠિયાવાડથી ગુજરાતમાં અને સૂરતમાં ચાલ્યૂં આવ્યું હતું.

મ્હારા પિતાના સૂરતના મિત્રમંડળમાં દુર્ગારામ એ બીજા સર્વથી તદ્દન છૂટી પડે હેવી વ્યક્તિ હતી. હાસ્યરસની કદર હેમના સ્વભાવના બંધારણમાં પ્રવેશ પામે એ અશક્ય હતું. અને કાંઈક એ શક્તિની ઊનતાને લીધે જરા-જરામાં ઉશ્કેરાઈ જવાની હેમની પ્રકૃતિ ઘડાઈ ગઈ હતી. દુર્ગારામ મંડળમાં આવે એટલે બીજા મિત્રો ચૂપ રહી જાય; કારણ એ હતું કે મહેતાજીનું પેટ આછકલું ગણાતું; તેથી એ વ્હેમાતા કે કાંઈ મ્હારી વિરુદ્ધ વાતો થતી હશે; તેથી એ એક સૂત્ર વારે વારે આગળ કરતાઃ "છાનું એટલી ચોરી." પરંતુ આ જીવનમાં સર્વ વાત સર્વ સમક્ષ પ્રગટ કરાય નહિં માટે પાપરૂપ જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપી સકાય નહિં એ વાતનું એ વિસ્મરણ કરતા હતા; તે ઉપરાંત, માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારમાં કેટલાક હેવા નાજૂક પ્રસંગો, પરિચયો, અને મૃદુભાવના વિનિમયો ઉત્પન્ન થાયછે, કે જે ઉદાત્તભાવના—romance——ની રસિકવૃત્તિનાં એ સ્થૂલ દર્શનો બનેછે,—તે દિવ્ય દીપ્તિનો ચમકભરેલા આશ્ચર્યભાવથી ઘડાયલી ભાવનાનાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં

મૂકાતાં સ્વરૂપોને બાહ્ય જગતના અપવિત્ર સ્પર્શથી દૂર રાખી સુરક્ષિત કરવાની ઇષ્ટતા સર્વ રસભક્તો જાણેછે; એ વાત તો મ્હેતાજીની કલ્પનામાં પણ પ્રવિષ્ટ થાય એમ નહોતું. મ્હેતાજીના પેટમાં વાત રહેતી નહિં, હેનું એક કારણ એ સંભવે કે એ પોતે સીધા, પ્રમાણિક હતા; પોતાને કશું ગોપ્ય નહિં, તેથી બીજાને પણ ના હોવું જોઇયે એમ એ માનતા હશે; આટલું હેમને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઇયે.

દુર્ગારામ મ્હેતાજી એટલે રસિકતાના અમીઝરણા વિનાની શુષ્ક ભૂમિમાંનું સૂકું ઘાસ ચરનાર પ્રાણી હેવો જ ભાસ ઘણાને થતો હતો; હેમના અન્ય ગુણો બાજૂએ જ રહી જતા. આ કારણથી, મ્હારા બાલક જીવન જોડે કશો પણ સમભાવ એ ઋષિના હૃદયમાંથી ઝરવો અશકય હતો, એટલે એ વ્યક્તિમાં મ્હારું બાલકહૃદય કશું આકર્ષણ દેખી સકતું નહિં; અને સૂકો "ખાખરો" હેમના રસહીન સ્વભાવનું પરમયોગ્ય પ્રતિબિમ્બ-દર્શક ઉપનામ સાંભળીને, બોલીને, હું આનન્દ પામતો હતો. સાંસારિક સુધારામાં હેમના સમયના વ્હેમી વિચારો સાથે હિમ્મતથી યુદ્ધ કરનારા આ વિરલ પુરુષના ગુણોની કદર તે વખ્તમાં મ્હને ક્ય્હાંથી હોય ?

ગુજરાતી વાચનમાળાના આદિ અધિષ્ઠાતા, શાળાઓ માટે ઉપયોગી વ્યાકરણના પ્રથમ રચનાર, હોપ સાહેબના નામથી બધા જાણીતા છે. દુર્ગારામ મ્હેતાજી ઉપર હોપ સાહેબનો સદ્‌ભાવ વિશેષ હતો; વાચન-માળામાં કેટલીક કવિતાઓ નીચેની 'આજમ દુર્ગારામ મંછારામ' એ નામમુદ્રા હજી ઘણાના સ્મરણમાં હશે. એ હોપ સાહેબને મળવા માટે 'મ્હેતાજી' એક વાર ગયેલા તે વખતે પટાવાળાએ હેમને રોકયા; મ્હેતાજી ધૂંધવાયા; ચૂપ બેઠા; સાહેબે અંદર બોલાવ્યા કે તરત જ પટા-વાળાના વર્તન માટે ધુંવાપૂંવા થતા મ્હેતાજી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. હોપ સાહેબે મ્હેતાજીને ઠંડા પાડતે કહ્યું: "મ્હેતાજી ! એ પટાવાળાને શો પગાર મળેછે ?" મ્હેતાજી:—"આઠ દસ રૂપૈયા હશે." હોપ સાહેબ:—"તો વિચાર કરો, મ્હેતાજી સાહેબ ! કે હેનામાં તે કેટલીક અક્કલ હોય ?" દુર્ગારામ ચૂપ થયા, શાન્ત થયા, નિરુત્તર થયા.

દુર્ગારામ મ્હેતાજી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળમાં અમદાવાદ એકવાર આવેલા; પ્રાર્થના ચાલતી હતી; પ્રાર્થનામાળાના એક અંકમાંનો લલિતછંદ બધા ભક્તો ભેગા થઈને બોલતા હતા; એક પંક્તિ ઉચ્ચારાઈ: विकट व्याल छे विश्वमां घणी; સ્થળકાળ, આચારમર્યાદા, બધું ભૂલી જઈને મ્હેતાજી વચમાં બોલી ઊઠ્યા: 'व्याल શબ્દના જોઈયે व्याल એટલે તો સર્પ." "પરત ભજનમેં ભંગ" એ હેમને ભાન ના રહ્યું. મ્હારા પિતાએ સભ્યતાથી ભૂલ્ય સ્વીક:રી. આગળ ભજન ચાલવા દીધું. બીજી આવૃત્તિમાં મ્હારા પિતાએ व्याल ફેરવીને जाल શબ્દ મૂક્યો.

આ પ્રસંગે જ જાણ્યામાં મ્હેતાજી સહકુટુમ્બ મ્હારા પિતાના અતિથિ થયા હતા. હેમના બે પુત્રો હેમના મંડળમાં હતા; એક મ્હારી ઉમરનો, બીજો ન્હાનો. સૂરતના લોકો ગુજરાતતળના લોકો વિશે કહેછે કે ગુજરાતમાં "વર્ર, વીંછી, ને વાંદરું"—તે વીંછી અને વાંદરાની બાબતમાં તો સત્ય વાત છે, વર્ર માટે એ વચનની સત્યતા સ્વીકારવાને હું તૈયાર નથી. અસ્તુ, અમદાવાદમાં વાંદરાં જોઈને મ્હેતાજીનો ન્હાનો પુત્ર ખૂબ આનન્દ પામતો હતો, અને મ્હેતાજીને એ પ્રાણી બતાવી ને કહેતો; "બાપાજી! વાંદરું!". હમે આ વચનમાં સંબોધન લુપ્ત ગણીને માંહિં માંહિં બાલકવર્ગમાં હસતા હતા.

આ વખતે મ્હેતાજીનો મ્હોટો પુત્ર મ્હારી ઉમરનો હતો, તે મ્હને અંગ્રેજી અંકગણિતના દાખલાઓ નવીન રીતે પૂછીને છક કરતો હતો: દાખલા શી રીતે ગણી બતાવવા—ને પૂછવાને બદલે દાખલાનાં અંગ્રેજી વાક્યો પોતે ગોખી કાઢેલાં તે વાક્યોનાં વાક્યો પટ પટ પટ પટ બોલી જઈ મ્હને પોતાની હુશિયારીથી દાબી નાંખવાનું કરતો હતો. હું બિચારો ચૂપ રહેતો હતો; પણ એ પદ્ધતિમાં ગણિતનું જ્ઞાન સમાય નહિં એટલું મ્હને ભાન હતું. મ્હેતાજીને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ન હોવાથી પોતાના પુત્રના શિક્ષણમાં આ બાબતમાં પોતે નિયામક થઈ સક્યા નહિં હોય એમ હું ધારું છું.

મ્હેતાજીને વિશે સૂરતનું મિત્રમંડળ અનેકાનેક નિર્દોષ રમૂજો ઘડતું હતું. હેમની પુત્રીઓનાં નામ જસગવરી, વિદ્યાગવરી, ધનગવરી, લાભ-

ગવરી—એમ હતાં તે વિશે મ્હેતાજીએ પોતે નામશૃંખલા ઘડેલી હતી કે કેમ તે ખબર નથી; પણ હેમણે શૃંખલા રચેલી ઠરાવીને બધા કહેતા— "જસવિદ્યાધનલાભ જ ગવરી" વળી "અષ્ટકમળદળપદ્મપ્રકાશબાઈ", અને "ચરણકમળરજધૂણીદાસિયા" હેવાં પુત્રી પુત્રનાં કૃત્રિમ નામ મ્હેતાજીને નામે, કોણ જાણે શા માટે, એ મિત્રોએ ચઢાવ્યાં હતાં. આ તો નિર્દોષ રમૂજ હતી. પણ એક પ્રયોજિત પરિહાસ એ મિત્રમંડળે ઘડી કાઢેલો તે તો કાંઈક ક્રૂર જેવો હતો. વડનગરા નાગરોમાં 'ગૃહસ્થ' અને 'ભિક્ષુક' એમ બે વિભાગ છે; એ બે વચ્ચે ભોજનવ્યવહાર છે, પણ કન્યાવ્યવહાર નથી. મ્હેતાજી 'ભિક્ષુક' વર્ગના હતા; બીજા મિત્રો 'ગૃહસ્થ' વિભાગના હતા. એ મિત્રોએ મ્હેતાજીને ભમાવ્યા કે ત્હમને હમારામાંથી માસ્તર સાહેબની પુત્રી જોડે ત્હમારા પુત્રનો વિવાહ કરાવીશું. આ કેવળ જૂઠાણું જ હતું. પણ સાધારણ રીતે મ્હેતાજી ચતુર છતાં આ બાબતમાં લોભાઈને છેતરાયા; છેતરાયા તે છેક લાંબો વખત સૂધી. સૂરતના બ્રાહ્મણો દક્ષણી ઘાટની ચકરી પાઘડી પ્હેરેછે તે પાઘડી મ્હેતાજી પહેરતા હતા: પેલા મિત્રમંડળે કહ્યું: ગૃહસ્થની કન્યા લેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણિયા પાઘડી બદલીને હમારા જેવી મ્હેતાશાહી પાઘડી પ્હેરવી પડશે;—એટલે મ્હેતાજીએ ચકરી પાઘડી કાઢી નાંખી અને સૂરતી નાગરગૃહસ્થ અને કાયસ્થો પ્હેરેછે ત્હેવી પાઘડી પ્હેરવા માંડી.—આખર હેમને, ક્ય્હારે તે ખબર નથી, પણ, જણાયું કે આ ખોટી આશામાં બધા ભમાવેછે. આ પરિહાસથી મ્હેતાજીને ક્રોધ ચઢયો કે કેમ તે મ્હને સ્મરણ નથી.

મ્હેતાજીમાં હાસ્યરસેન્દ્રિયની ખામીનું એક ઉદાહરણ આપીને સમાપ્ત કરું. કહેછે કે કાઠિયાવાડમાં હેમને એક વાર ચોરોએ લૂંટયા; તે વખતે ક્ષત્રિયોચિત શૂરચરિત તો ના જ સંભવે; પણ છાનેમાને તાબે થવાને બદલે, બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; ચોરી કરવી એ બહુ પાપનું કામ છે ઇત્યાદિ વચનો એ પોતાના ચોરીરૂપ કુલધર્મમાં રીઢા થયેલા લૂંટારાને વિશે તો પથ્થર ઉપર પાણી જેવાં થયાં; અને આપતા હો તો આપીને જાઓ કહીને લૂંટીને હેમને વદાય કર્યા. આ કથાની સત્યાસત્યતા વિશે હું જોખમ જવાબદારી રાખવાને તત્પર નથી.

ગવરી—એમ હતાં તે વિશે મ્હેતાજી
તે ખબર નથી; પણ હેમણે શૃંખલ
"જસવિદ્યાધનલાભ જ ગવરી"
અને "ચરણકમળરજધૂણીદાસિયા"
નામે, કોણ જાણે શા માટે, એ
રમૂજ હતી. પણ એક પ્રયોજિત પ
કાંઈક ક્રૂર જેવો હતો. વડનગરા ન
બે વિભાગ છે; એ બે વચ્ચે ભોજ
મ્હેતાજી 'ભિક્ષુક' વર્ગના હતા;
એ મિત્રોએ મ્હેતાજીને ભમાવ્યા
પુત્રી જોડે ત્હમારા પુત્રનો વિવાહ
સાધારણ રીતે મ્હેતાજી ચતુર
છેતરાયા તે છેક. લાંબો વખત
ચકરી પાઘડી પ્હેરેછે તે પાઘડી
કહ્યું: ગૃહસ્થની કન્યા લેવાની
હમારા જેવી મ્હેતાશાહી પા
ચકરી પાઘડી કાઢી નાંખી
પ્હેરેછે ત્હેવી પાઘડી પ્હેરવા
નથી, પણ, જણાયું કે આ ખો
મ્હેતાજીને ક્રોધ ચઢયો કે કેમ

મ્હેતાજીમાં હાસ્યરસેન્દ્રિય
કરું. કહેછે કે કાઠિયાવાડમાં હે
ક્ષત્રિયોચિત શૂરચરિત તો ના
બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા
ઇત્યાદિ વચનો એ પોતાના ચો
તો પથ્થર ઉપર પાણી જેવાં
કહીને લૂંટીને હેમને વદાય
જવાબદારી રાખવાને તત્પર

સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામ

મ્હારી દસ વરસની ઉમ્મરથી સોળ સત્તરની ઉમ્મર સૂધીમાં હાથમાં આવે એટલાં ગુજરાતી પુસ્તકો, સમઝું ના સમઝું તોપણ, હું વાંચી જતો હતો, ત્હેમાંનું એક પુસ્તક "શેક્સપીઅરકથાસમાજ" નામનું મ્હેં બહુ રસથી વાંચ્યુ હતું. "Lamb's Tales from Shakespeare"નું એ ભાષાન્તર હતું એમ હું તે વખતે જાણતો ન્હોતો. એ ભાષાન્તરના કર્તાઓ મનસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, છોટાલાલ સેવકરામ, મણિભાઈ જસભાઈ અને હરિદાસ વિહારીદાસ હતા એમ મ્હને સ્મરણ છે. "સાઠીનું સાહિત્ય"ના રચનાર પ્રથમનાં ત્રણ નામ જ કર્ત્તા તરીકે આપેછે. પુસ્તક મ્હારી પાસે અત્યારે નથી તેથી વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય થતો નથી. અત્યારે તે વાત સાથે કામ નથી. પરન્તુ વકતવ્ય એટલું જ છે કે આજના લેખના નાયકનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ એ પુસ્તકદ્વારા મ્હને થયો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં છેવટ સૂધી વિચરનાર મનસુખરામ અને રણછોડભાઈ એ એની જોડી લાંબા કાળ સૂધી પ્રસિદ્ધિમાં રહી.

મનસુખરામભાઈનો પ્રથમ સાક્ષાત્ પરિચય મ્હને થયો તે પૂર્વે એઓની સંસ્કૃતમય શૈલીનો ઉપહાસ મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ કરતા હતા તે વખતથી હેમનું "અસ્તોદય" નામનું પુસ્તક વાંચ્યાથી એ ચિત્ર વિશેષ દૃઢ છપાયું. એ પંડિતનું પ્રથમ દર્શન ઈ. સ. ૧૮૭૪ના શુમારમાં અમદાવાદમાં જગાભાઈના બંગલામાં મ્હારા પિતા રહેતા હતા ત્યાં થયેલું સ્મરણમાં આવેછે. પૂર્ણ ખાત્રી નથી. પરન્તુ તે પ્રસંગે એક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ તે

મનસુખરામ સૂર્યરામ

[પૃષ્ઠ ૧૧૫

સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામ

મ્હારી દસ વરસની ઉમ્મરથી સોળ સત્તરની ઉમ્મર સૂધીમાં હાથમાં આવે એટલાં ગુજરાતી પુસ્તકો, સમઝું ના સમઝું તોપણ, હું વાંચી જતો હતો, ત્હેમાંનું એક પુસ્તક "શેકસપીઅરકથાસમાજ" નામનું મ્હેં બહુ રસથી વાંચ્યુ હતું. "Lamb's Tales from Shakespeare"નું એ ભાષાન્તર હતું એમ હું તે વખતે જાણતો ન્હોતો. એ ભાષાન્તરના કર્તાઓ મનસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, છોટાલાલ સેવકરામ, મણિભાઈ જસભાઈ અને હરિદાસ વિહારીદાસ હતા એમ મ્હને સ્મરણ છે. "સાઠીનું સાહિત્ય" ના રચનાર પ્રથમનાં ત્રણ નામ જ કર્ત્તા તરીકે આપેછે. પુસ્તક મ્હારી પાસે અત્યારે નથી તેથી વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય થતો નથી. અત્યારે તે વાત સાથે કામ નથી. પરન્તુ વકતવ્ય એટલું જ છે કે આજના લેખના નાયકનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ એ પુસ્તકદ્વારા મ્હને થયો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં છેવટ સૂધી વિચરનાર મનસુખરામ અને રણછોડભાઈ એ બેની જોડી લાંબા કાળ સૂધી પ્રસિદ્ધિમાં રહી.

મનસુખરામભાઈનો પ્રથમ સાક્ષાત્ પરિચય મ્હને થયો તે પૂર્વે એઓની સંસ્કૃતમય શૈલીનો ઉપહાસ મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ કરતા હતા તે વખતથી હેમનું "અસ્તોદય" નામનું પુસ્તક વાંચ્યાથી એ ચિત્ર વિશેષ દૃઢ છપાયું. એ પંડિતનું પ્રથમ દર્શન ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના શુમારમાં અમદાવાદમાં જગાભાઈના બંગલામાં મ્હારા પિતા રહેતા હતા ત્હાં થયેલું સ્મરણમાં આવેછે. પૂર્ણ ખાત્રી નથી. પરન્તુ તે પ્રસંગે એક ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ તે

વિશે તો ખાત્રી જ છેઃ લૅટિન ભાષામાં સંસ્કૃતની પેઠે દ્વિવચન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે મનસુખરામભાઇયે અસ્તિપક્ષમાં અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. મ્હારા પિતા, વડીલ બન્ધુ તથા કેટલાક પિતાના મિત્રોની હાજરી હોવાથી હું ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો, પણ આખર મ્હારાથી બોલી જવાયું. "લૅટિનમાં દ્વિવચન સાંભળ્યું નથી, બાબારાવ (મ્હારા વડીલ બન્ધુ) મોતીલાલભાઈ વગેરેને પૂછી જુઓ. એઓ સ્કૂલમાં લેટિન શીખ્યા હતા;" એમ કહી radius નું બહુવચન radii અને focus નું બે સંખ્યા છતાં પણ foci એમ સરખાં રૂપ છે તે ઉદાહરણ આપ્યું. આ મ્હારી પ્રથમ ધૃષ્ટતા. એ ધૃષ્ટતાનું બીજ અધિકાર બ્હારના ક્ષેત્રમાં ધસવાના પ્રકાર તરફ તથા પાણ્ડિત્યદમ્ભ તરફ અસહિષ્ણુતા હશે એમ લાગેછે. કાંઈક આ બીજનું ફળ બીજે એક પ્રસંગે (ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં "ગુજરાતી ભાષાની હાલની જોડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર" એ મથાળાનો લઘુ નિબન્ધ લખ્યો ત્હેમાં—પૃ. ૬ ઠ્ઠાની ફુટનોટમાં) મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના જ એઓના 'પસંદ' ને બદલે 'પ્રસન્ન' શબ્દના પ્રયોગની ભૂલ્ય બતાવવામાં પ્રગટ થયું હતું; એ શબ્દોમાં પ્રીતિના વિષય અને વિષયીની વચ્ચેના ભેદનું અજ્ઞાન જણાઈ આવેછે, વગેરે ટીકા મ્હેં કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ના નૉવ્હેમ્બરમાં હું મુંબાઈ આવ્યો તે વખતના એડવર્ડ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના આગમનને પ્રસંગે મ્હારા પિતા સરકારના નિમંત્રણથી અગાઉથી આવેલા હતા અને મોરારજી ગોકળદાસના ચીનાબાગમાં ઉતારો રાખ્યો હતો ત્યહાં હું પણ આવ્યો. આ અરસામાં મનસુખરામભાઈનાં દર્શન રોજ થતાં હતાં અને મ્હારા પિતા સાથેના વાર્તાલાપ સાંભળવાનો લાભ મળતો હતો કેમકે મનસુખરામભાઈ પણ એ જ કૉમ્પાઉન્ડમાં રહેતા હતા. એ વખતે મનસુખરામભાઈની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી ચસ્માં અને એકંદર પ્રતાપી દેખાવ સર્વના ઉપર છાપ પાડતાં હતાં. અનેક દેશી રાજ્યો જોડે એજન્ટ તરીકે એઓનો સમ્બન્ધ હતો અને કેટલાંક રાજ્યોમાં દિવાનગિરી ઉપર એઓના મિત્રો ગોઠવાયલા હતા. "મ્હારા ગૂંઝામાં ચાર ચાર દિવાનગિરીઓ છે." એમ મનસુખરામભાઈ

ગવવચન બોલતા હતા એમ કહેવાયછે. સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતના બેકન મનસુખરામભાઈ અને શેકસપિયર રણછોડભાઈ હેવી માન્યતા એ જુગલ-જોડીની હતી અને બ્હાર પ્રચરાવી હતી એમ પણ કહેવાયછે.

એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થવા માટે ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના જાન્યુઆરીમાં હું મુંબાઈ આવ્યો. સાથે કુટુમ્બના મુનીમ લક્ષ્મણ (બન્ધુ-સમાજવાળા ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણના પિતા) તથા ઘરનો એક જૂનો બ્રાહ્મણ મ્હારા પિતાએ મોકલ્યા હતા. સ્વતંત્ર મકાન મળતા સુધી મનસુખરામભાઈને ત્ય્હાં હમારો ઉતારો રખાવ્યો હતો. પરન્તુ તે થોડા દહાડા માટે જ હતો. લક્ષ્મણને પારકે ઘેર રહેવાનો કંટાળો હેવો આવ્યો કે ગમે હેવી પણ એક ન્હાની ઓરડી સોધી કાઢી ત્ય્હાં મ્હને સ્થાપ્યો. કંટાળાનું કારણ ક્ષુલ્લક હતું: હમને ખબર નહિં કે મનસુખભાઈના વતન નડિયાદમાં સર્વત્ર હેવો રિવાજ હશે કે રાત્રે ફક્ત દાળ્ય અને ભાત ખાવાનાં હોય; મનસુખરામ-ભાઈને ત્ય્હાં રોજ રાત્રે પ્રસાદમાં થાળીમાં ભાત અને તે ઉપર રેડેલી પાતળી દાળ્ય શિવાય બીજું કાંઈ હમને મળતું ન્હોતું. એઓ પોતે શું જમતા હતા તે હમને ખબર નથી, શાથી કે હમારી સાથે બેસતા ન્હોતા. કંટાળાનું કારણ આટલુંજ હતું. આ પદ્ધતિ પાછળથી બદલાઈ હતી. મ્હારા નકરીના દિવસોમાં શોલાપૂરથી અમદાવાદ આવતે જતે મનસુખરાભાઈને ત્ય્હાં હું ઊતરતો ત્ય્હારે તો રાત્રે પણ દાળ્ય ભાત, શાક, ચોપડાં, દૂધ, બધી સામગ્રી પીરસાતી હતી.

સાહિત્યની રંગભૂમિ ઉપર મનસુખરામભાઈ જોડે મ્હારે પ્રથમ સંઘર્ષણ ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં થયું. સંવત્ ૧૯૩૫–૩૬ ના "સ્વદેશવત્સલ" ના અંકોમાં ભીમરાવકૃત "મેઘદૂત" કાવ્યના ભાષાન્તરનું અવલોકન અત્યન્ત કટુતા અને અન્યાય ભરેલું કોઈક શાસ્ત્રીનું લખેલું નામ વિના આવ્યું હતું. તે શાસ્ત્રીના મરણને લીધે અધૂરું રહ્યું. અને તે પછી મનસુખરામભાઈયે અવલોકન વગર નામે જુદા જ રૂપે ચાલૂ રાખ્યું. પૂર્વોક્ત અવલોકનમાં સબળ પ્રેરણા મનસુખરામભાઈની હતી અને પછીનો લેખ પણ એઓનો હતો એ વિશે મ્હારી પાસે સબળ પ્રમાણ હતાં. આ ઉપરથી "બુદ્ધિ

પ્રકાશ" માં એ મેઘદૂતના ભાષાન્તર વિશે મ્હેં લંબાણથી ચર્ચા કરી. ત્હેના આરમ્ભમાં મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના આ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ તથા વર્તન વિશે મ્હેં સબળ અને કાંઈક અપ્રિય વચનો કહ્યાં હતાં. "સ્વદેશ-વત્સલ" ના પ્રથમ અવલોકનમાં ગૂઢ સૂત્રધારપણું પોતાનું જ હતું છતાં ઉત્તરભાગના લેખમાં હેવો ડૉળ પોતે કર્યો હતો કે દોષપક્ષની દલીલો અત્યાર સૂધી રજૂ થઈ, હવે ગુણપક્ષ રજૂ કરીશું; આમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં ગુણપક્ષ તો અણુમાત્ર દર્શાવ્યો ન્હોતો અને કાવ્ય, ત્હેના વિભાગ, રસ, ત્હેના વિભાગ, કાલિદાસના મેઘદૂતની પ્રશંસા વગેરે અસંબદ્ધ વાતો કરીને, લેખક અદ્વૈત-માં ઊતર્યા હતા, કાવ્યમાં ચઢ્યા હતા અને એમ કરતાં કરતાં "પ્રેમની પોથી" ઊકેલીને અંતે પછી "દૃઢતાની નૌકા" માં બેશી ક્યહાં ચાલ્યા ગયા તે ખબર પણ પડતી ન્હોતી.

આ યુદ્ધ જરા કટુતા ભરેલું થયું હતું એ હું સ્વીકારુંછું. પરન્તુ એ વાતને સમ્બન્ધે મનસુખરામભાઇએ લાંબા સમય પછી ગોવર્ધનભાઈ જોડે મ્હને એક સંદેશો મોકલ્યો હતો ત્હેમાંની વાત તો મ્હારે ગળે ઊતરી ન્હોતી. "ભીમભાઈના મેઘદૂત વિશે વિરુદ્ધ ટીકામ હાથ હોવાનો મ્હારા ઉપર નન્નુભાઈ સંશય આણેછે તે નિરાધાર છે" એમ એઓએ કહાવ્યું હતું. મ્હેં ગોવર્ધનભાઈને મ્હારા સંશય માટે સબળ આધાર અને પ્રમાણ તે જ વખતે કહી બતાવ્યાં હતાં અને ગોવર્ધનભાઈ ચૂપ થયા હતા.

ખેડા જિલ્લામાં હું પ્રથમ નીમાયો તે સમયમાં એકવાર હું અમદાવાદ-થી આણન્દ તરફ જતો હતો. નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને મળવા માટે મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ આવ્યા હતા. વરજભાઈ તરફથી ખબર મળ્યાથી ગોવર્ધનભાઈ પગ કરમોડાયલો છતાં ઘેરથી હીંડતા સ્ટેશન ઉપર હેમની સાથે આવ્યા, અને મનસુખરામભાઈનો સંદેશો કહ્યો: "ભાણા-કાકાએ ખાસ મ્હને મોકલ્યોછે, અને હેમને ત્યહાં ઊતરીને પછી જ જવાશે." "જમાડનાર આગળ જમનાર લાચાર" એ ન્યાય પ્રબળ થયો. હું ઊતર્યો અને મનસુખભાઈને ઘેર આતિથ્યલાભ લીધો. રંગભૂમિ ઉપર ગમે એટલાં યુદ્ધ થયાં છતાં હૃદયભેદ ન્હોતો એ આ ઉપરથી જણાશે.

આ માટે વિશેષ પ્રમાણ જોઈતું હોય તો એક બીજો પ્રસંગ નોંધું. નડિયાદમાં સરકારી બંગલામાં મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે મનસુખરામભાઈનાં પત્ની ડાહીલક્ષ્મી કુટુમ્બમંડળને લઈને મ્હારી પત્નીને મળવા આવ્યાં હતાં. જૂનો સમ્બન્ધ, ઉમ્મરમાં ઘણાં વડીલ છતાં, એ સુશીલ બાઈયે જાળવી રાખ્યો હતો.

હું કહી ગયો છું કે શોલાપૂરથી અમદાવાદ જતે મુંબાઈમાં થોભતાં અનેકવાર મનસુખરામભાઈનો અતિથિ હું થતો હતો. તે પ્રસંગોએ હેમનું તથા હેમનાં પત્ની ડાહીલક્ષ્મીનું આતિથ્ય પૂર્ણભાવભર્યું થતું હતું. હેવા એક પ્રસંગે એક સમયે ભોજન વેળા બે નવાં જ્ઞાન મ્હને મળ્યાં. કેરીનો રસ અને અડદની ધારી (વડાં) જમણમાં હતાં. રસમાં બોળીને ધારી હું ખાતો હતો ત્ય્હારે મનસુખરામભાઈયે મ્હને બતાવ્યું કે ધારી ઘીમાં બોળીને લ્યો તો સરસ લાગશે. મ્હેં તેમ કર્યું અને સરસ લાગ્યું. આ એક નવું જ્ઞાન. બીજું નવું જ્ઞાનઃ મ્હેં રસનો સ્વાદ વખાણી કહ્યું "રસ સરસ ખટમધુરો છે." મનસુખરામભાઈ પાણ્ડિત્યવાળી મુખચર્યા કરીને બોલ્યાઃ "મૂળ સંસ્કૃતમાં 'મધુર' શબ્દનો અર્થ ખાટો અને મીઠો એમ જ છે." મ્હારાથી ના રહેવાયું. હું બોલ્યો, "કેરિયો વેચનારા વગેરે હેવા અજ્ઞાન લોકો ખટમધુરાને બદલે ટૂંકામાં 'મધુરો સ્વાદ' એમ બોલેછે. તે કારણ હશે. બાકી સંસ્કૃતમાં 'મધુર' શબ્દનો અર્થ તો હેવો જાણ્યો નથી."

રણછોડભાઈ ઉદયરામ મનસુખરામભાઈને વિશે મશ્કરીમાં કહેતા કે—"મનસુખરામ તો દહાડાની રાત્ય બનાવેછે!" રોજ બપોરે ઓરડીમાં બંધબારણાંથી અંધારું કરીને કલાકેક નિદ્રા લેવાની મનસુખરામની નિયમિત ટેવ ઉપર એ મિત્રના સ્નેહોપહાસનો કટાક્ષ હતો. આ નિયમિતતાની પરાકાષ્ઠા મ્હેં એક વાર મુસાફરીમાં જોઈઃ હું મુંબાઈથી શોલાપુર જતો હતો, મનસુખરામભાઈ મહાબળેશ્વર જવા માટે પૂને જતા હતા; ટ્રેન ઊપડી અને થોડીવારે ઉપરના 'બર્થ'માં બિસ્રો પાથરી દઈને મનસુખરામ લાંબા થઈને ઊંઘવાને સૂતા. જોડેના એક અંગ્રેજ મુસાફરે સ્મિત સાથે પૂછ્યું: "Going to bed?" એ જ પ્રસંગે એઓના ઊંઘતા

પ્હેલાં એક બીજો તમાશો મ્હેં દીઠો: બે મહિનાનો તાપ, આગગાડીના ડબ્બા તપેલા, આસપાસ કોકણપટ્ટીના ડુંગરોથી તપેલું વાતાવરણ,—આ પરિસ્થિતિમાં કંઠે સોસ કે'વો પડે તે કલ્પી સકાશે. પણ આગગાડીમાં પાણી શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી કેમ પીવાય ? આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે, અને રાજદરબારી માર્ગનો આદર કરીને, મનસુખરામે વચલો તોડ કાઢ્યો; પોતાની પાસે કાશંડીમાં પાણી હતું—હૂનું તો થઈજ ગયેલું—તે વખતોવખત મ્હોમાં લઈને કોગળા પોતે કર્યે જતા હતા. પાળે ત્હેનો ધર્મ ! મ્હારી કનેના કૂજામાંનું ઠંડુ પાણી હેમને પાવાનું મ્હને મન તો થતું હતું, પણ હેમના તપનો ભંગ કરવાનું પાપ મ્હેં ના આદર્યું.

એક વાર મનસુખરામભાઈને મળવા હું ગયો ત્યારે પોતાના રામાયણ-ના ભાષાન્તરની વાત પોતે કાઢી. મ્હારા પિતાને મ્હોયે હેમણે કહેલું હતું કે એક દહાડો રામનો ને એક દહાડો કામનો એમ વ્હેંચણી મ્હેં રાખી છે. મતલબ કે એક દિવસ મૂળ રામાયણમાંથી ભાગ વાંચવો અને બીજે દહાડે ત્હેનું ભાષાન્તર કરવું. આ ભાષાન્તરની વાનગી "સતી સીતાનું ઉત્તર" એ મથાળાથી હેમણે કોઇક માસિકમાં પ્રગટ કરી હતી. આ ભાષાન્તર વિશે હકીકત કહેતાં મનસુખરામભાઈ મ્હને કહેછે: "ભાષાન્તર આ હું કરુંછું ત્હેમાં બીજું બધું તો ઠીક, પણ એક નડતર બહુ આવેછે. ચરણોને અન્તે શબ્દો સ્હામ સ્હામા બરોબર મેળવવા તે સાધવું બહુ કઠણ પડેછે." હું ચૂપ રહ્યો. પદ્યરચનાની કલામાં મૂળાક્ષરનું સ્થાન ભોગવનારી અન્ત્યયમક (rhyme)ની યોજના, જે સિદ્ધ કવિને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ નિસર્ગસાધ્ય હોય તે યોજના, જેને અસાધ્ય લાગે ત્હેની આગળ મૌન શિવાય બીજું શું ઘટે ? કારણકે એ ગમે ત્હેવા પણ વડીલ રહ્યા.

બીજી એક મુલાકાતને પ્રસંગે વેદાન્તનો વિષય ઉપસ્થિત કરીને મનસુખરામભાઈ બોલ્યા: "જગત્ મિથ્યા, અસત્ય કહેવાયછે ત્હેનો ખરો અર્થ ઘણા લોકો સમઝતા નથી. જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં હોય તેજ સત્ય ગણાય. જગત્ ભૂતકાળમાં ન્હોતું, અને નાશ પામવાનું છે તેથી ભવિષ્યકાળમાં નથી રહેવાનું, માટે તે અસત્ય. એ ખરો અર્થ છે." માયાવાદનો આ અપૂર્વ

અર્થ મ્હારા જેવા અનધિકારીને ગળે તો ઊતર્યો નહિં. પરન્તુ એ વિશે વેદાન્તના પ્રવીણ એક મિત્રને ઘણાં વર્ષ પછી પૂછતાં એ અર્થગ્રહણ દૂષિત છે એમ ખાત્રી થઈ.

બીજા એક પ્રસંગે **મનસુખરામભાઈની** હાસ્યરસની **ગૂઢ** પરીક્ષકશક્તિ પ્રગટ થઈ હતી. કોક સાધારણ રજવાડાના ગરાશિયા **ગૃહસ્થો** હેમની કને આવ્યા હતા, હેમને કેટલાંક ચિત્ર ખરીદવાં હતાં તે આવ્યાં હતાં તે **મનસુખ-રામભાઇયે** બતાવ્યાં ને કહ્યું: "હામાંથી પસંદ પડે તે રાખો." રપૂજતભાઈ બોલ્યા: "આપ જ પસંદ કરો. આપ પસંદ કરશો તે ખોટું નહિં કરો." જાણે કે મીઠાઈ કે કાપડ લેવાનું હોય ત્હેમાં છેતરાવાનું હોય નહિં ? વાત એ હતી કે પોતે સમજતા ન્હોતા. ગૂઢ રમૂજ પામી મન્દ સ્મિત કરી **મનસુખરામભાઇયે** એ લોકોને જેમ તેમ સમઝાવ્યા.

કેટલાંક વર્ષ પછી કોણ જાણે શા કારણથી **મનસુખરામભાઈને** ત્ય્હાં ઊતરવાનું હમે બંધ કર્યું અને **માધવદાસ રૂગનાથદાસ** વગેરે મિત્રોને ત્ય્હાં ઊતરવાનો ક્રમ રાખ્યો. પરન્તુ દરેક પ્રસંગે હેમને મળવા તો હું જતો જ. પ્હેલાં પ્હેલાં તો એ પૂછતા: "ક્ય્હાં ઊતર્યાછો ?" ને હું કહેતો "**માધવદાસને** ઘેર." જ્ઞાતિશુદ્ધિની હેમની લાગણી આથી દુખાતી હશે કે કેમ તે ખબર નથી. હાવી એક સુલાકાત વખત હું મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ સાથે ગયો. હું કારવારથી તે વખતે આવ્યો હતો. (ઈ. સ. ૧૮૯૫–૯૬ માં). **મનસુખરામભાઇયે** હેમનો હમ્મેશનો રૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો. "હમણાં ત્હમે શું કરોછો ?"–આમ મુરબ્બીપણાનો પ્રશ્ન પૂછવાની પદ્ધતિ મનસુખરામ-ભાઈમાંથી ગોવર્ધનભાઈમાં, અને ગોવર્ધનભાઈમાંથી **ચન્દ્રશંકર** પંડ્યાના નાયકપણાવાળા તરુણ **નડિયાદી** મંડળીમાં ઉતરી આવી છે. એ તરુણ મંડળને તો હું એટલોજ ઉત્તર દઉંછું કે મ્હેં કશું કર્યું એ નથી ને કરતો એ નથી—(શું કરોછો–એટલે ખેતીવાડી મજૂરી નહિં, વણજ વ્હેપાર નહિં, શસ્ત્રયુદ્ધ નહિં, પણ લેખનીપ્રયોગ, એમ સમઝવાનું.) **મનસુખરામભાઈના** પ્રશ્નનો ઉત્તર મ્હેં આપ્યો, "કવિતા લખું છું." કૃષ્ણરાવને પૂછ્યું: "ત્હમે શું કરોછો ?" હેમણે ઉત્તર આપ્યો:

"એ કવિતા કરેછે ને હું ગાઉંછું." આ ઉત્તરનું રહસ્ય અને ગૂઢ મૂલ્ય મનસુખરામભાઈ ભાગ્યે જ કળી સક્યા હશે.

મ્હારી કવિતામાં સંગીતરૂપી આત્મા રેડવાની કૃષ્ણરાવની સહાયતાનું દર્શન મ્હારી 'હૃદયવીણા'ના અર્પણમાં મ્હેં કરાવ્યુંછે, તે અર્પણ આ પ્રસંગે રચાયું ન્હોતું, પરંતુ મ્હારા મનમાં બીજદશામાં હતું. અને તેથી જ હું બોલ્યો: "અને એ કામ કાંઈ ઓછું નથી."

"અને મુજ કવિતપદો શબરૂપ
તજી જ સજીવ થયાં રસરૂપ,
ફૂંકીને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડી ત્હેં મોંઘી અમીની ધાર;
લહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યાં રમ્ય;"

એ સ્થિતિ અર્પણમાં વર્ણવેલી ત્હેનું આદિ બીજ મ્હારા એ ટૂંકા ઉત્તરની પૂરવણીમાં આજ હું જોઉંછું.

મ્હારા બાલ્યકાળમાં રણછોડભાઈનું કરેલું અથેલ્લિડનું ભાષાન્તર વાંચીને રણછોડભાઈ નામદ્વારા પ્રથમ પરિચિત થયા. એ પુસ્તકમાં "ફાર્દિતી ધી મેરી એન્ડુ" એ નામનો છેલ્લો અક્ષર હું "ન્ડુ" એમ વાંચતો હતો. મ્હારું અજ્ઞાન જ હતું; અને રણછોડભાઈની સાથે, હું પણ ન્હોતો જ જાણતો કે "મેરી એન્ડ્રુ" એટલે "મશ્કરો" (સામાન્ય નામ).

મુંબાઈમાં જ્યહારે જ્યહારે હું આવતો ત્યહારે ચીનાબાગમાં રણછોડભાઈની મુલાકાત આકસ્મિક પ્રસંગથી થતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના સમય ની આસપાસ, જે વખતે હું મુંબાઈમાં કૉલેજનો વિદ્યાર્થી હતો તે સમયે, રણછોડભાઇયે એક નાટકમંડળી ઊભી કરી હતી. કેખુશરૂ ન. કાબરાજીએ તે પૂર્વે પારસી નાટકમંડળી ઊભી કરેલી ત્હેની સ્પર્ધામાં નહિં પરન્તુ તેથી કાંઇક અંશે પ્રેરાઈને, પારસી ગુજરાતીની અશુદ્ધિ ટાળવાના હેતુથી પણ, એ મંડળી હેમણે કાઢી હશે એમ મ્હને યાદ છે. એ મંડળીમાં ઘણે ભાગે ગુજરાતી શાળાઓના મ્હેતાજીઓમાંથી નટવર્ગ ઊભો કર્યો હતો. રંગભૂમિ ઉપર અભિનયમાં એ લોકોનું મ્હેતાજીપણું વખતોવખત ફૂટી નીકળતું હતું તે સૂક્ષ્મ જોનારને જ જણાય એમ હતું. મ્હારા મિત્ર સ્વ. વરજભાઈ મ્હારી જોડે એ નાટકો જોવા આવતા ત્યહારે જે જે પ્રસંગે એ મ્હેતાજીપણું પ્રગટ થતું તે તે પ્રસંગે વરજભાઈ બોલી ઊઠતા. "જો, એ પેલો મ્હેતાજી!" આ મંડળી કને ભજવાયલાં ઘણાં ખરાં નાટકો મ્હેં જોયેલાં ત્હેમાંનું એક "મદાલસા અને ઋતધ્વજ" એ હતું. પ્રેમાનન્દના "મદાલસા આખ્યાન" ઉપરથી રણછોડભાઇયે હેને નાટકરૂપમાં મૂક્યું હતું. તે વખત સૂધી "મૃદાલશા આખ્યાન" હેવું અશુદ્ધ નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચલિત હતું. રણછોડભાઈને તે વખતમાં નવું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જણાતું હતું કે ખરો શબ્દ 'મદાલસા' છે, અને તેથી હમને બધાને વારંવાર નવા પ્રકારના જોસથી એઓ કહેતા 'મૃદાલશા' ખોટું છે, ખરું 'મદાલસા' છે. કૉલેજમાં સંસ્કૃત શીખનારા હમને આ વાત અજાણી ન્હોતી તેથી એ વચન સાંભળીને હમે છાના છાના હસતા. આ નાટકમંડળી ઊભી કરી તે પ્હેલાં જ અનેક નાટકોના રચનાર તરીકે રણછોડભાઈનું લોકસંઘમાં

ઉપનામ " નાટકી " એમ રૂઢ થયું હતું. એ પોતે જાણતા પણ હશે, પણ એથી અપમાન હેમણે માન્યું હોય એમ જાણ્યામાં નથી.

મનસુખરામભાઈ રણછોડભાઈની એક વિલક્ષણતાને માટે હેમને બહુ બનાવતા. એક વાર વર્તમાનપત્રમાં રણછોડભાઇયે કાંઇ વાંચ્યું કે વગર છોલેલા બટાટા ખાતે છોલ્ય ગળામાં અટકવાથી એક હોરો મરી ગયો. આ વાંચ્યા પછી રણછોડભાઈ બટાટાનું શાક જ ખાતા ન્હોતા, પછી તે છોલેલા બટાટાનું હોય કે વગર છોલેલાનું. આ વિલક્ષણતા કેટલો વખત ટકી રહી તે હું જાણતો નથી.

હવે, સ્મરણમુકુરમાં બહુ વર્ષોનો અંધકારનો ગાળો આવેછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં માથેરાનની ટેકરી ઉપર રણછોડભાઈનું પાછું દર્શન થાયછે. "પિન્ટો હોટેલ"ના "ધાસલેટ વિહલા" નામની છૂટી બંગલીમાં મ્હને કુટુમ્બ સહિત સ્થાન મળ્યું હતું. (અસલ ધાસલેટના ડબ્બાની વખાર એ હતી, પણ મ્હારા પુત્ર નલિને હેનું નામ ભપકામાં Gazelle Villa, ગેઝેલ વિહલા પાડ્યું હતું). એક દહાડો સ્હવારે એ મકાનના વરંડામાં મ્હારું કુટુમ્બમંડળ બેઠું હતું તે વખતે સડક ઉપરથી બૂમ પડી "ભાઈ છે કે?"; શુદ્ધ ચરોતરી ઉચ્ચાર અને નિખાલસ ગામડિયા ધ્વનિવાળી બૂમ પડી—"ભાઈ છે કે?" હું બ્હાર ગયેલો હતો તેથી હું ક્યહારે આવીશ એ પૂછીને રણછોડભાઈ ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી હું આવ્યો અને એ પણ આવ્યા. પરચૂરણ વાતોચીતો થઈ. એ ગોવિન્દજી વસનજીની હોટેલમાં ઊતર્યા હતા. આ પછી અનેક વાર અરસપરસ હેમની હોટેલમાં, રસ્તામાં, વગેરે ઠેકાણે મુલાકાત થતી હતી. એક વાર રસ્તામાં સ્હામા મળ્યા, મ્હને ઊભો રાખ્યો અને એકદમ પૂછ્યું: "પણ ત્હમે 'વચ્ચે'માં બે 'ચચ્ચા' કેમ લખોછો?" હું બોલ્યો: "ત્ય્હારે શું લખું?" રણછોડભાઈ બોલ્યા: "ચને ય જોડવો જોઇયે." મ્હેં મ્હારાં કારણ દર્શાવ્યાં. અપભ્રંશમાં સંસ્કૃત વર્ત્મનિનું વિચ્ચિ થાયછે તે તો હું તે વખત જાણતો ન્હોતો. પરન્તુ બેવડા 'ચ'માં 'ચ' કારનો શુદ્ધ તાલવ્યનો ઉચ્ચાર થવાને લીધે ચ ને ય ના સંયોગ જેવી

ઉચ્ચારભ્રાન્તિ થાયછે એટલું મ્હેં કહ્યું. રણછોડભાઈને ગળે વાત ઊતરી ના જણાઈ. હમે પોત પોતાને રસ્તે ગયા.

હેમની હોટેલમાં એક દિવસ હું મળવા ગયો. તરત જ બ્હારથી ફરીને એ આવ્યા હતા. કપડાં બદલી, પરશેવો મારી નાંખવા માટે શરીરે ધાબળી ધાબળી હેમણે વીંટી લીધી. આ પ્રકારની સંભાળ એ હેમના લાંબા આયુષ્ય અને એકંદર તનદુરસ્ત શરીરની એક ઝીણી કૂંચી હતી. આ સમયે માથેરાનનાં જુદાં જુદાં 'પૉઇન્ટો' તરફ એઓ ફરવા જતા ત્ય્હારે હેમના કેટલાક તરુણ મિત્રોને સાથે લઈને જતા હતા. હું હજી મજબૂત છું—એમ હેમને કાંઈક ગર્વ હતો. તેથી જવાનિયા મંડળ જોડે તણાતે તણાતે કાંઈક ગજા ઉપરાન્ત એઓ ચાલતા હતા. તરુણ મંડળ હેમની પાછળ બોલતું "આજ ડોસાને ખૂબ ચલાવ્યા!"—છોકરા તે છોકરા જ!

માથેરાનના સ્ટેશન ઉપર એક દહાડો સ્હવારે રણછોડભાઈ મ્હને મળ્યા. જાણ્યામાં એઓ મુંબાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા. ભુજના કેટલાક હોરાઓ પણ તે વખતે હાજર હતા. ભુજમાં પોતે દિવાનગિરી ઉપર હતા તે વખતની વાતો પોતે શરૂ કરી, અને ખૂબ રસથી પારદર્શક આત્મોત્કર્ષનાં વચનો વાપરીને પોતાના વહીવટનો ખ્યાલ મ્હને આપ્યો. આ બધું હું આદરયુક્ત મૌનથી સાંભળી રહ્યો. હેમને એથી વધારે જોઈતું પણ ન્હોતું. પોતાના રસાસ્વાદમાં જ એ એટલા તલ્લીન હતા. આ વર્ણનમાં પોતાના પછીની કારકિર્દીને વિશે કેટલાંક દોષદાયક વચનો પણ એઓ વેર્યે જતા હતા તે કાંઈક સુરુચિનો ભંગ કરનારું લાગતું હતું. અને એ દોષદર્શનમાં હોરાજી કને ટાપશી પણ પૂરાવવાનું કરતા હતા. હોરાજી હશી હશીને "હાં જી, હાં જી" કરતા હતા.

હવે દૃશ્ય બદલાઈને વડોદરામાં સાહિત્યપરિષદ્‌ના મંડપમાં જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં એ પરિષદ્ ભરાઈ. પ્રમુખપદ સમ્બન્ધે કેટલાક માસ પૂર્વેથી રસાકશી ચાલી રહી હતી. અનેક નામોમાં રાવબહાદુર હરગોવિન્દદાસનું નામ પણ હતું. હેમના પક્ષ તરફથી અરુચિકર વિરોધ ઉદ્ભવશે એ ભયથી રા. મનુભાઈ નન્દશંકરે મ્હને ખાનગી પત્રમાં સૂચવ્યું કે હમે આ

સ્પર્ધામાંથી ખશી જાઓ તો કામ સરળતાથી ચાલશે. હું સ્પર્ધામાં પડયોજ ન્હોતો એટલે નીકળવું એ મુશ્કેલ હતુંજ નહિં. મ્હેં રણછોડભાઈનું નામ સૂચવ્યું. અને આખર હેમની પસંદગી થઈ. પરિષદ્‌ના મંડપમાં હમ્મેશાંની ટટાર ચાલવાની રીત્યે પ્રમુખની ખુરશીએ આવીને રોજ એ બિરાજતા હતા. આસન પર બેસતા પ્હેલાં ક્ષણ બે ક્ષણ ખુરશીના ડાંડા પકડીને પ્રફુલ્લ વદનથી આજૂબાજૂ નજર નાંખીને પછી બેસતા હતા. આ ચિત્ર તરફ મ્હારું ધ્યાન મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે દોર્યું હતું અને હેના રમૂજી સ્વભાવ પ્રમાણે એ કહેતો "'હું કે'વો પ્રમુખ થઈ ગયોછું! રખેને કોઇ બીજો આવીને બેશી જાય.' જાણે હેવી રીત્યે રણછોડભાઈ આવેછે ને બેસેછે." આ કેવળ નિર્દોષ વિનોદવચનજ હતાં.

પરિષદ્‌ની પૂર્ણાહુતિને અંગે મહારાજાએ આપેલી 'ગાર્ડન પાર્ટી'માં સંધ્યાકાળને શાન્ત સમયે એક ખુલ્લી જગામાં 'રિફ્રેશમેન્ટસ'ના ટેબલની આસપાસ દસબાર ખુરશિયો મંડાઈછેઃ સયાજીરાવ મહારાજની પાસે રણછોડભાઈને બેસાડયાછે. બીજી બાજૂએ મ્હારી ખુરશી છે. બીજા અનેક પરિષદ્‌ના મેમ્બરો બેઠાછે. જ્ઞાતિબન્ધનને આદર આપીને રા. આણન્દશંકર તથા હેમના ત્હેવા જ એક બે મિત્રો નજીક જ આંટા મારેછે. આ પ્રસંગે રણછોડભાઈએ બન્ધનનો હિમ્મતથી અનાદર કરીને સાથે બેશીને બધી વાનિયો લેવા લાગ્યાછે. આ દશ્યનો ફોટોગ્રાફ પરિષદ્‌ના રિપોર્ટમાં આવ્યો જણાતો નથી. માટે આ ન્હાનું ચિત્ર રજૂ કરુંછું. આ સમયે અનેક વાર્તાલાપમાં એક વિષય દેવનાગરી લિપિનો સયાજીરાવ મહારાજે કાઢયો. રણછોડભાઈ દેવનાગરી પક્ષના આગ્રહી ભક્ત હતા અને મહારાજને એ સમ્બન્ધે વલણ બદલાય હેવી ઇચ્છાથી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. મ્હેં હેમને વાર્યાઃ "એમ નહિં ચાલે. મહારાજાને પ્હેલેથી prejudice કરી દેશો નહિં." રણછોડભાઈ કહેઃ "હું મ્હારો પક્ષ બતાવુંછું ત્હેમાં prejudice શેનું?" સયાજી મહારાજાએ આ ખેલ જોઈને હસ્યા કર્યું.

ઉત્તરકાળમાં મુંબાઈમાં રણછોડભાઇને ચાપાટી ઉપરને ઘેર હેમની મુલાકાતે બે ચાર વાર ગયાનું મ્હને સ્મરણ છે. એકાદ વાર તો મ્હારો ફેરો

વ્યર્થ ગયો હતો. કારણ કે પોતે સિનેમા જોવાને ગયા હતા. મ્હને ખબર નહિં કે એ નિયમસર સિનેમામાં જવાના શૉકી હશે. તે પૂર્વેની એક મુલાકાત વખતે મ્હને એઓ આગ્રહ કરીને ગેઈટિ થિએટરમાં ગુજરાતી નાટક મંડળીનું એક નાટક ભજવાતું જોવાને લઈ ગયા હતા. વચમાં પડદો પડતે રંગભૂમિના અંતર ભાગમાં લઈ જઈને મ્હને મુખ્ય નટો બાપુલાલ તથા જેશંકરનાં ઓળખાણ કરાવ્યાં. એ લોકો રણછોડભાઈને ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના આદ્ય પિતા તરીકે માન આપતા જોઈને મ્હારા હૃદયને એક પ્રકારનો સંતોષ થયો હતો.

આ નાટક ભજવાતી વખતે રણછોડભાઇયે હાલની ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવર્તતી અમર્યાદ શૃંગારચેષ્ટાઓ તરફ અરુચિ અને તિરસ્કાર મ્હારી આગળ દર્શાવ્યાં હતાં, અને આગળ વધીને કહેલું કે આ લોકોનું ચાલે તો મર્યાદાનો પૂરો ત્યાગ કરે (હેમના શબ્દો ઊતારવાની ઇચ્છા નથી થતી). છતાં એ જ રણછોડભાઇયે આજથી ચારેક વર્ષ ઉપર મ્હને હમામ સ્ટ્રીટમાં પોતાની મોટર ઊભી રાખીને હું ચાલતો જતો હ્તેને બોલાવીને એક પુસ્તક પોતે નવું રચેલું બહુ ઉત્સાહથી આપ્યું; નામ "નિંદાશૃંગાર દર્શક નાટક." પોતે પુસ્તકનાં બહુ વખાણ કર્યાં. ઘેર જઈને ઉપરટપકે જોતાં એ નાટકમાં અનેક પ્રસંગો મ્હને એટલા અશ્લીલ જણાયા કે અંતે મ્હેં એ પુસ્તક બાળી નંખાવ્યું. રણછોડભાઈની તો બહુ બહુ ઉત્સાહભરી ઉમેદો હતી—તે જ વખતે જણાવી હતી—કે આ નાટક ઉપરથી માડન કને સિનેમા માટે 'ફિલ્મ' તૈયાર કરાવવી, વગેરે. એ સિદ્ધિ થઈ હોત તો તો જુલમ જ થાત. અશ્લીલતા જીવનમાં, વાર્તામાં, રંગભૂમિ ઉપર એમ ક્રમે ક્રમે વધતા પ્રમાણમાં શા કારણથી સુરુચિને આઘાત કરેછે તે મ્હેં "પ્રેમાનન્દનાં નાટકો" વિશેના નિબન્ધમાં પૃથક્કરણથી દર્શાવ્યુંછે તે વિચારતાં કહુંછું કે આ સિદ્ધિ ના થઈ તે જ સારું થયું.

ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં રણછોડભાઈને દિવાન બહાદુરનો ઇલ્કાબ મળ્યો તે પ્રસંગે મુંબાઈની "ગુર્જર સભા" તરફથી આનન્દપ્રદર્શન કરાવવા તથા રણછોડભાઈને અભિનન્દન આપવા માટે મેળાવડો કરાવવાની સૂચના

ખાનગી રીત્યે એ સભાના સ્થાપક તથા ચાલક રા. ચન્દ્રશંકરને મ્હેં કરી. હેમણે એ ખુશીથી ઉપાડી લીધી. પરન્તુ થોડા દિવસ પછી લાચારી જણાવીને હેમણે કહ્યું કે "કમિટિના બીજા મેમ્બરોને આ વાત ઇષ્ટ લાગતી નથી." ગુજરાતના આદિ લખકોમાંના એક અગ્રગણ્ય લેખક અને સાહિત્ય-ના ઇતિહાસમાં ભૂત અને વતમાનને શૃંખલિત કરનાર એક વિરલ અંકોડા-રૂપ વ્યક્તિને વિશે "ગુર્જર સભા"ની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મ્હને ખેદ થયો. બાહ્ય જગતની જીવન્ત દશામાં મરણ પામેલી, અને એ જીવતા જગતમાંની વ્યક્તિયો મરણ પામે ત્હારે જીવન્ત થતી એ સભા હમણાં જ દેવલોક પામેલા રણછોડભાઈના માનાર્થે કાંઈ પણ કરશે તો પેલા પાછલા દોષનું પ્રાંયશ્ચિત્ત કાંઈક અંશે વળશે એમ હું માનુંછું.

સ્વ. મણિભાઈ જસભાઈ

અસલનાં વર્ષોમાં સરકારી નોકરીમાં તલાટી, કારકુન વગેરેની પદવીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સારું અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષા લેવાને પરીક્ષકોની કમિટી નીમાતી હતી. "કામેટી" અને "પરીક્ષા" એ શબ્દો અર્ધશિક્ષિત વર્ગમાં પર્યાયરૂપ હતા. ખેડામાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે સમયમાં આ કમિટીમાં એ પણ એક મેમ્બર હતા. એક વર્ષે પરીક્ષામાં કમિટી આગળ અનેક આવેલા 'છોકરા'ઓમાંના એક-ને ભોળાનાથે દીઠો, અને પરીક્ષા આપતી વખતે હેની ચાલાકી, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, વગેરેથી હેમના મન ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. એ યુવકના પિતાને પછીથી ખાનગીમાં ભોળાનાથે કહ્યું: "જસભાઈ! આ ત્હમારા છોકરાને તલાટી, કારકૂન, હેવી સાધારણ પદવી કરતાં વધારે ચઢાવવો નથી? હેનામાં મ્હોટી પદવી મેળવવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. માટે અમદાવાદમાં મ્હારે ઘેર હેને મૂકો અને અંગ્રેજી ભણવા ઘો". જસભાઇયે કબૂલ કર્યું; મણિ-ભાઈ હમારા કુટુમ્બમાં રહ્યા. કુટુમ્બના એક અંગભૂત જ થઈ ગયા; મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ બાબારાવ અને આપારાવ સાથે મિત્રતા—બન્ધુતા—ના સંબન્ધથી જોડાઈ ગયા. આગળ જતાં ક્રમે ક્રમે ઉંચી ઉંચી પદવીએ ચઢતાં છેક વડોદરાના દીવાનનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું, છતાં છેવટ સુધી ભોળાનાથના કુટુમ્બ સાથેનો આ આદ્ય સંબન્ધ અને હેનું ઋણ મણિભાઇ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને આનન્દયુક્ત ગર્વથી સ્વીકારતા હતા. આ આરમ્ભકાળમાં મ્હારા બન્ધુઓ જોડે કુટુમ્બમંડળમાં ભળી ગયા તે સમયમાં

મણિભાઈ જસભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૩૦

મણિભાઈનું ઉપનામ "ઘી" પડ્યું હતું; હેમને ભાતમાં ઘી વિના ચાલતું નહિં અને મ્હારા બન્ધુ બાબારાવને ભાતમાં ઘી ભાવતું નહિં, તે ઉપરથી આ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

[આ સ્મરણમુકુરના પ્રથમ લેખમાં મ્હેં કહેલી વાતનું સ્મરણ કરાવું :

"જ્યમ દર્પણ મૂકીએ સહાંમસહાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં,
તે અન્યો અન્યે અનંત થાએ ને દ્દષ્ટ પોહોચે છેકમાં."

આ યોજના મ્હેં કહી હતી. તેથી મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બો કેટલાંક સાક્ષાત્, કેટલાંક અન્ય મુકુરદ્વારા પડેલાં, એમ "અનન્ત દીસે રૂપની સંસૃસ" હેવી સ્થિતિ છે. તેથી ઉપર કહેલા પ્રતિબિમ્બનું સ્વરૂપ અન્ય મુકુર દ્વારા પ્રગટ થયેલું હોવાથી, કેટલીક રેખાઓ અસ્પષ્ટ હશે. હમણાં કહેલી તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ એક અસ્પષ્ટ રેખાનું ચિત્ર નોંધું: કમિટી આગળ ઊભા રહેલા યુવક મણિભાઈના હાથમાં સૂનાનાં કલ્લાં, વગેરે અલંકારો હતા; તે ભોળાનાથે એ અમદાવાદ ભણવા આવતા પ્હેલાં તજાવ્યા હતા,—એ ચરોતરી શોભા અમદાવાદમાં, અને ખાસ સ્કૂલમાં ભણનારને, અનુચિત લાગે તેથી. આ અસ્પષ્ટરેખ ચિત્ર છે. દોષ મુકુરનો છે.]

છતાં આ અલંકારનું સ્થાન અન્ય પ્રકારોએ મણિભાઈના જવાની પછીના સમયમાં લીધું હતું. સૂનેરી ચાંલ્લા ચાંલ્લાવાળી પાઘડી મણિભાઈને માથે ઘણાં વર્ષ સૂધી જોયેલી એ સ્મરણ હજી સ્પષ્ટ છે. (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટીયાના પિતા, રતનલાલ) મ્હારા એક મશિયાઈ ભાઈ હમારા કુટુમ્બમાં જ ઊછરેલા અને મણિભાઈના સહાધ્યાયી પણ હતા. કાળ જતે રતનલાલે આશા રાખેલી કે મણિભાઈ ઊંચી પદવીએ ચઢયાનો લાભ રતનલાલ વગેરે મિત્રોને પોતાના તન્ત્રમાં સારી નોકરીઓમાં ગોઠવીને આપશે. મણિભાઈયે, અમુક વાજબી કારણસર, તેમ કરવું અનિષ્ટ ધારેલું; તેથી રતનલાલ વારંવાર મણિભાઈને મ્હોએ જ મ્હેણાં, મિત્રભાવે અને વિનોદમાં, મારતા, અને મણિભાઈ ખોટું લગાડ્યા વિના માત્ર હશીને વાત પતવી દેતા.

મણિભાઈ વડોદરામાં રેસિડેન્સીમાં હતા ત્હેવામાં વખતો વખત પ્રસંગપરત્વે હમારે ઘેર આવતા. હેવા એક પ્રસંગે એક રમૂજી બનાવ બનેલો મુકુરમાં આલેખાયછેઃ મણિભાઈ નાહીને સોળાની પાટલી ચીપતા પડાળી ઉપર ઊભા છે; એટલામાં મ્હારા ન્હાના બન્ધુ મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) ચકિમાં આવીને ઊભા. મણિભાઈ ન્હાનાં મ્હોટાં સર્વ જોડે સ્નેહભાવથી બોલતા તે પ્રમાણે બોલ્યાઃ "Well, Manubhai! How are you?" "ખાઓ તુરિયું!" આમ શબ્દો બાલક મનુભાઈના મુખમાંથી, વિચાર કરવાને થોભ્યા વિના જ, નીકળ્યા. સ્કૂલમાં બરોબરિયા છોકરાઓ જોડે બોલાતું આ વચન મનુભાઈના મુખમાંથી નીકળવાની સાથે જ, પશ્ચાત્તાપથી જીભ કાઢીને મનુભાઈ ખશિયાણા પડી ગયા. મ્હારા પિતા, બીજા બન્ધુઓ, હું વગેરે હસવા મંડી ગયા; મણિભાઈ પણ ઉલ્લાસવૃત્તિથી હસવામાં શામિલ થયા; અને પોતાની અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવ હદબ્હાર હતી તે સ્મરણમાં આણીને પોતાની જ ભૂલ સ્વીકારવા લાગ્યા. ન્હાના બાળક તરફથી અનિષ્ટ ટેવ માટે નિર્દોષ ઉપાલમ્ભ મળ્યો, ત્હેની ખરી કદર હેમણે કરી.

એક બીજું સ્મરણચિત્રઃ મણિભાઈ ગાયકવાડ મહારાજાના દીવાન હતા તે સમયઃ સયાજીરાવ ગાયકવાડને મ્હારા પિતાને ઘેર મુલાકાતે લાવવાની યોજના મણિભાઈયે સ્વેચ્છાથી જ કરી, તે વખતનો પ્રસંગઃ સ્થળ મ્હારા પિતાનું અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળમાંનું ઘરઃ સયાજીરાવ મહારાજ દીવાનખાનામાં પેસે તે પૂર્વે જીનો ચઢયા પછી અગાશી જેવા માર્ગમાં થઈને જ જઈ સકે એમ હતું; તે માર્ગની લંબાઈ બાર ચૌદ ફુટથી વધારે નહિં હોય; ત્હાં મ્હારા બંધુઓનાં અને બ્હેનોનાં છોકરાંને હારબંધ ઊભાં રાખ્યાં; દરેકના હાથમાં ફૂલ ભરેલી તાસકો આપી; સયાજીરાવના પગ આગળ ફૂલ ઢલવાતાં ગયાં, અને મણિભાઈ દરેક બાળકનું ઓળખાણ કરાવતા ગયા, જેથી ટૂંકા પલ્લામાં જવાની ક્રિયામાં, ફૂલ વેરવા-ની ક્રિયામાં, વગેરેમાં ગડબડ ગૂંચવણ ના થઈ. આ રસિક યોજના મણિભાઈના મગજમાંથી નીકળેલી તાત્કાલિક જ હતી.

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि

એ સૂક્ષ્મ રસતત્ત્વનો આ યોજનામાં અનાદર થયો કે કેમ એ અત્યારે તપાસવા નહિં બેશિયે. "શેરડિયો વાળીરે ફુલડાં વેર્યાંછે" એ પંક્તિ પણ બચાવમાં નહિં લાવિયે: એ તો ઈશ્વરના સ્વરૂપપરત્વે ઉચ્ચારાયલી છે. હું માત્ર બનેલા બનાવનું પ્રતિબિમ્બ ઉપસ્થિત કરું છું.

ઉપરના પ્રસંગમાંથી એક બે બાબતો મણિભાઈને સંબન્ધે પ્રગટ થાયછેઃ હમારા કુટુમ્બનાં ન્હાનાં બાળક સુદ્ધાન્તને એ કુટુમ્બના અંગભૂત હોય તેમ ઓળખી રાખતા હતા; અને આ હમારા કુટુમ્બ સાથેના સંબન્ધની આડકતરી રીતે સયાજીરાવના મન ઉપર છાપ પાડવાની ચતુર યુક્તિ.

આ રસિક યોજનાના પડછામાં એ પ્રસંગે જ મણિભાઈયે કહેલો એક રમૂજી બનાવ મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. વડોદરાના એક શેઠિયાને ઘેર સયાજી-રાવની પધરામણી થઈ હતી; મણિભાઈ સાથે મંડળમાં હતા જ. સયાજી-મહારાજ આવીને બેઠા, બધું મંડળ યોગ્ય 'મિસલ' સાચવી, પ્રસંગને ઉચિત ગમ્ભીરતામાં ગોઠવાયું. એટલામાં બીજા ખંડમાંથી શેઠનો નવ દસ વરસનો છોકરો દોડતો દોડતો ઠેઠ મહારાજા હતા ત્હાં સૂધી આવ્યો:— આવ્યો તે ભલે, પણ શરીર ઉપર સમ ખાવાને એક પણ વસ્ત્ર ન્હોતું!— (સૂનાના દાગીના હતા કે નહિં તે ચિત્ર મુકુરમાંથી ભૂસાઈ ગયુંછે). બધા ચૂપ જ બેઠા. શેઠ ગાજી ઉઠયાઃ "અલ્યા! અહિં કેમ આવ્યો? જતો રહે." સુપુત્રે આજ્ઞા માની, અને વિશેષ ચમત્કાર કર્યો: બે હાથ ને બે પગનાં ઢીંચણ ઉપર, ઘોડો થઈને ચાલતો ચાલતો પાછો ધીમે ધીમે ગયો! (હું ધારુંછું આ રૂપાન્તર યોગ્ય જ હતું. ઘોડા કાંઈ લૂગડાં પ્હેરેછે?— અમદાવાદ પ્રાર્થનામન્દિરમાં એક જણે વ્યાખ્યાન આપતે મનુષ્યપ્રાણી અને ઘોડા વચ્ચે ભેદ બતાવ્યો હતો, કે ઘોડા માણસની પેઠે દાતણ નથી કરતા; તે કરતાં આ બાળકે કૃતિના નિદર્શનમાં સૂચવેલો ભેદ વધારે બંધ બેસે-હેવો છે.)

મણિભાઈની હાસ્યરસની સૂક્ષ્મ કદરનો આ એકજ નમૂનો બસ છે. બાકી હેમની કનેથી રમૂજી વાતો અનેક સાંભળેલી તે બધી ઊતારવા માટે સ્થળ નથી. હેમની હાસ્યરસની વૃત્તિમાં એક ગુણ એ હતો કે એ વૃત્તિ genuine, ખરા દિલની હતી; હાસ્યરસમાં હમે સમઝિયે છિયે એમ બતાવવા માટે હાસ્યરસ દર્શાવવા જનારાઓ ઘણા છે, તે લોકોના જેવી ન્હોતી. તેમજ મનસુખરામના હાસ્યરસથી મણિભાઈનો હાસ્યરસ જુદો પડી આવતો. "હું કે'વો જગતને રમાડું છું?" હેવો ભાવ સૂચવતો, માત્ર હોઠ ઉપર રમતો, હાસ્યરસ મનસુખરામનો; "હું કે'વો જગત્ સાથે રમું છું?" એમ જાત્યને પણ અપ્રગટ અનુભવ કરાવતો, હૃદયમાં રમતો ને હૃદયમાંથી વહી નીકળતો મણિભાઈનો હાસ્યરસ.

મણિભાઈ ભુજ તરફ દીવાનની પદવીએ જવાના હતા તે વખતે મુંબાઈમાં કચ્છના ભાટિયાવર્ગ તરફથી હેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો હતો. મેળાવડામાં જતાં પ્હેલાં એક વૈદ્યરાજે મણિભાઈને ખાનગીમાં સૂચના કરી: "મ્હારા 'જીવન' વિશે ભાષણમાં બે બોલ કહેજો." ('જીવન' નામનું ઓષધ બનાવીને એ વૈદ્ય વેચતા હતા.) આ વાતમાં મણિભાઈ રમૂજ મેળવીને હમને રમૂજ ઊપજાવીને એ વાત કહેતા હતા.

મણિભાઈ ભુજમાં બે વાર દીવાનપદે ચઢ્યા હતા. એક વાર દીવાનગિરી, કાંઈક અનિષ્ટ સંસ્થિતિમાં, છોડવી પડેલી. (ત્હેમાં મણિભાઈને લગાર પણ દૂષણ કે લાઞ્છન વળગે એમ સ્થિતિ ન્હોતી. રજવાડાના મામલા જ માત્ર હેવા). છતાં બીજીવાર એ પદ પ્રાપ્ત હેમણે કર્યું ત્યહારે જ સંતોષ પામ્યા. હમને કેટલાકને તે પ્રસંગે એમ લાગેલું કે આ મોહ શા માટે રાખતા હશે?—પરંતુ પાછળથી હમને પણ લાગ્યું કે મોહનો અંશ હેમાં નહોતો. હેમનો આગ્રહી સ્વભાવ મુખ્ય અંશે આ બનાવમાં પ્રેરક બળ તરીકે પ્રવર્ત્યો હતો.

મણિભાઈની પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ સવથા યોગ્ય હતી. રાજારજવાડા પોલિટિકલ ખાતું, એ વાતાવરણ પ્રમાણિકપણાને પોષક નથી; છતાં એ ગુણ છેવટ સૂધી મણિભાઈ નિષ્કલંક રીતે સાચવી સક્યા હતા.

વડોદરામાં રેસિડંટના આસિસ્ટંટની જગા ઉપર હતા તે વખતમાં, કે ગાયકવાડના દીવાન હતા તે વખતમાં,—બરોબર યાદ નથી, પણ એ બેમાંથી એક વખતમાં, મણિભાઈના બાપ બહુ અસંતોષ બતાવતા હતા કે—"મ્હોટી નોકરી મેળવી તે શા કામની? આડો અવળો હાથ કર્યો નહિં, પછી મ્હોટી નોકરીની શી મઝા?"

મણિભાઈ મનસુખરામના મિત્રમંડળમાં હતા, છતાં નહોતા. હેમનામાં પોતાનું સ્વતન્ત્ર ચારિત્ર્યબળ હેવું હતું કે એ મંડળની કેટલીક અનિષ્ટ લક્ષણરેખાઓએ હેમને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. ઉદાહરણ એક બસ થશે. જૂનાગઢ ભાવનગરના મનસુખરામભાઈના મિત્રો કનેથી મનસુખરામભાઈ એક અપૂર્વ વાણીવિલાસ શીખ્યા હતા, તે હેવો કે મૂળની બરોબર તદ્રૂપ રણકારો પોતાના વચનમાં આણી સકતા હતા. કોઇ મળવાને જાય કે તરત જ, હોઠ ઉપર સ્મિત રાખી (એ સ્મિત તે હોઠથી વધારે ઊંડાણમાં જનારું નહિં; હેવું સ્મિત રાખી), "પધારો! પધારો!" એ શબ્દો હેવા તો અજબ રણકારભર્યા ઉચ્ચારતા કે જાણે મળવાથી અપૂર્વ આનન્દ થયો હોય, "ત્હમારું જ સ્મરણ હું કરતો'તો" હેવો ભાવ દર્શાવવો હોય, એમ અંતઃકરણના મધ્યબિન્દુમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળતો બતાવવો હોય (ને હોય ત્હેમાંનું કાંઇ નહિં),—એ મન અને વાણીનો વિરોધ ઢાંકનારી, ને જાણે ત્હેનાથી તો ગૂઢ ના રહી સકે હેવી, રીતે સંપાદન કરી હતી. આ રીતિના આદરસત્કારનો મ્હને જાતે અનુભવ અનેક વાર થયોછે. એ "પધારો! પધારો!" નો અજબ રણકાર—બ્હાર શુદ્ધ, અંદર પોલો, હેવો રણકાર, કાગળ કલમ અને શાહીનાં સાધનથી પ્રગટ થવો અશકય છે. આ શબ્દોનો રણકાર તો શું? પણ એ શબ્દો પણ મણિભાઇયે ઉપયોગમાં આણ્યાનું સ્મરણ મ્હને નથી. હેમનો તો સીધો જ માર્ગ હતો, "કેમ નનુભાઈ! આવ્યા?" "કેમ નનુભાઇ! કેમ છે?"—હેવાં સરળ વચનોથી જ મ્હને દરેક મુલાકાત વખતે મણિભાઇયે સંબોધ્યોછે. અલબત, રાજદરબારી જીવનને અંગે કેવળ ભોળો સ્વભાવ તો ના જ પરવડે; પરંતુ એ જીવન માટે જોઇયે તેથી વધારે અંતઃકરણગોપન હેમણે કર્યું જાણ્યું નથી.

મણિભાઈ કાંઈ માનવ ખામીઓથી મુક્ત હતા એમ કહેવાનો આશય મ્હારો નથી. હેમની નજીવી ખામીમાંની એક વિશે મોતીલાલ લાલભાઈ, મણિભાઈના મિત્ર, રમૂજ કરતા હતા. મોતીલાલનો એક ભત્રીજો પાંચ છ વર્ષની ઉમરનો બધા લોકોની નકલો કરતો હતો તે દેખાડવાને એક વાર મોતીલાલ હેને હમારે ઘેર લાવ્યા. અનેક નકલો કરી, પછી મણિભાઈ કાકાની નકલ કરી: જમી રહીને મછન દેવાને પાટલા ઉપર બેશી હાથ મ્હો ધોવાની નકલ કરતે "છાબુ!" કરીને સાબૂ માગવાને હાથ લાંબો કર્યો (કલ્પિત નોકર તરફ).–આ જોઈને મોતીલાલ ખડખડ હસ્યા, અને મણિભાઈ સાબૂ વડે હાથ ધોતા તે માટે કારણ બતાવતા તે કહ્યું: "સાહેબ લોકો જોડે હાથ મેળવવો પડે તે વખતે દાળ્યની વાસ આવે તે માટે સાબૂ લઉંછું" એ હેમનો બચાવ હતો. સુઘડતા માટે જ આ સાબૂનો ઉપયોગ બસ હતો. પણ સાહેબ લોકો જોડે મળવા બાબતની ન્હાની સરખી vanity, ફૂલાશ, એ લક્ષણ પ્રગટ થતું હતું–તે ઉપર મોતીલાલ મિત્રભાવે હસતા હતા.

હું શોલાપુરમાં નોકરી ઉપર હતો ત્હેવામાં એકવાર મુંબાઈમાં (જાણ્યામાં) દરિયામહેલવાળે બંગલે મણિભાઈ ઊતરેલા ત્હાં હેમને મળવાને હું ગયો. અનેક વાતોચીતોમાં મ્હારી નોકરીની સ્થિતિ વિશે વાત હેમણે કાઢી. "સરકાર સુધી તો ત્હમારું કામ કદર થાય એમ શી રીતે પ્હોંચતું હશે? તો પણ કોક રીતે પ્હોંચે ખરું. ભોજનસામગ્રી બધી થઈ હોય, ને જમતી વખત મિષ્ટાન્ન વગેરેનાં વખાણ થાય. તેમ ચટણી પણ વખાણ મેળવે ખરી; 'આ ચટણી સરસ વટાઈ છે, કો'ણે વાટીછે?' એમ પ્રશ્ન થાય ખરો." આમ મણિભાઇયે દાખલો મૂક્યો. હું કશો ઉત્તર દીધા વિના બેશી રહ્યો. પણ સત્ય સ્થિતિ એ નહોતી. ચટણી વાટનારનું નામ કહેલું હોય તોપણ એ રામા ઘાટીને તરત જ બધા ભૂલી જાય; તેમ જ કલેકટર, કમિશનર, એ ભારે દિવાલોની પાર થઈને સેક્રેટરિયેટ સૂધી કામની કદર થાય તે જવલ્લે જ; નહોતી થઈ એમ નહોતું, પણ હેનું સાફલ્ય નહોતું.

મણિભાઈની મૂર્તિ કદી આંખ્ય આગળથી ખસે હેવી નહોતી. શરીરે 'નનાંગડા'; તે નનાંગડાપણું ઢાંકવાને માટે જાણે ના હોય એમ, માથે પાઘડી નહિં પણ પાઘડીમાં માથું, હેવી પ્રમાણમાં મ્હોટી પાઘડી; કપાળે આડા ટીલામાં વચ્ચે કંકુનો ચાંલ્લો, અસાધારણ બુદ્ધિબળ ઝરતી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખ્યો, એ જ બુદ્ધિશક્તિની દીપ્તિમય પતાકા બનેલું વિશાળ તેજસ્વી કપાળ; કમાનદાર, કસો બાંધવાનો, મુસલમાની વારાથી પ્રવિષ્ટ થયેલી રીત્યનો ડગલો, કાથિયા રંગનો, અથવા સફેદ અંગરખું;–આ બધાં બાહ્ય અને આન્તર લક્ષણથી બનેલું હેમનું પ્રગટ શરીર અને લક્ષણશરીર અત્યારે હું પ્રત્યક્ષ જોઉંછું.

અને તે સાથે હેમને હું છેલછેલ્લો મળ્યો તે અત્યારે મુકુરમાં આલેખાયછેઃ પ્રકૃતિ શિથિલ હોવાથી સાંટાક્રુઝમાં રહેવા આવેલા, તે વખતમાં મનસુખરામભાઈના ઘરમાં આગલી પોર્ટિકો ઉપરની અગાશીમાં એ તથા મનસુખરામભાઈ બેઠેલા, અને હું મળવા ગયો. સમય સન્ધ્યાકાળનો હતો; હું તે વખતે ન્હોતો જાણતો કે મણિભાઈને વિશે આ જીવનસન્ધ્યાનો જ સમય હતો. એ મુલાકાત વખત થોડીક જ વાતચીત થઈ. હું તે પછી હેમને મળી શક્યો નહિં. જીવનની સન્ધ્યા અને સૂર્યાસ્ત થયો. એ વડીલબન્ધુવત્ પુરુષનું સ્મરણ આ હૃદયમાં કાયમનું કોતરાયલું રહ્યુંછે, અને રહેશે, અને એ કોતરણીની રેખાઓમાં મૃદુતા અને મધુરતા જ વસેછે.

(૧૬

સ્વ. છોટાલાલ સેવકરામ,
સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ,
સ્વ. મોતીલાલ લાલભાઈ,
સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

સુજ્ઞ વાચકને એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની વિનંતિઃ આજના લેખમાં ચાર વ્યક્તિયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યોછે ત્હેનું મુખ્ય કારણ એ કે પ્રત્યેક વિશે જુદો લેખ લખાય એટલાં પ્રતિબિમ્બ, મ્હારા સ્મરણમુકુરમાં પડેલાં નથી. આ સ્મરણમુકુરની લેખાવલી આત્મલક્ષી નહિં પણ પરલક્ષી છે એ ભૂલવાનું નથી. આત્મલક્ષી તો અલ્પાંશે જ, અને તે બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ લેનાર લેખકનો સંપર્ક હોવાથી સંભવે જ.

છોટાલાલ સેવકરામ

મ્હારા બન્ધુ આપારાવ તરુણ વયે મરણ પામ્યા તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને એક ગીત પ્રગટ થયું હતું; કરુણરસનાં કાવ્યોને અનુકૂળ પડતી દેશીમાં— "બેડો બાઈ બુડતો તારો રે, અંબે આઈ પાર ઊતારો." એ ચાલની દેશીમાં—એ ગીત રચેલું હતું. ત્યારે પ્રથમ જ મ્હારા પિતાને ખબર પડી કે છોટાલાલ આપારાવને પોતાના મિત્ર તરીકે માનતા હતા. હમારા કુટુમ્બમાં તે સમયમાં છોટાલાલની આવજા નહોતી. છોટાલાલનો પ્રથમ પરિચય આટલો જ, અને પરોક્ષ રીતે જ. કાલક્રમે, ઘણાં વર્ષો પછી,

છોટાલાલ સેવકરામ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

હરિદાસ વિહારીદાસ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

મુંબાઈમાં સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી છૂટીને, ભુજમાં રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો. અને સોની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી ભાલ, સર્વાંશે સુન્દર મુખાકૃતિવાળી એ મૂર્તિ, એ બાહ્ય સૌન્દર્યથી તેમ જ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી મ્હારા મનમાં અને હૃદયમાં બિમ્બિત થઈ ગઈ. અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેલા, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં ખાસ જાણવા નોંધવા જેવું યાદ નથી આવતું. માત્ર એક પ્રસંગ પ્રગટ થાય-છેઃ હાલના ભુજના દીવાન રા. ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતું તે વખતે અમદાવાદમાં છોટાલાલ મ્હને મળવા આવેલા; કેટલાક મિત્રો હાજર હતા તેથી મ્હને એકાન્તમાં લઈ જઈને પૂછ્યુંઃ "ભુજની દીવાનની જગા માટે ત્હમારું નામ સૂચવિયે ?" હું શો ઉત્તર દઉં ? ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઉં; હા કહું તો લોભી ગણાઉં. અને હું જાણતો હતો કે સરકારમાંથી મ્હારી નોકરી ત્હાં સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરીનો સંભવ પણ અલ્પાલ્પ હતો. છતાં છોટાલાલના સદ્ભાવને માન આપીને મ્હેં હા કહી, પણ અસંભવનો પક્ષ પણ બતાવ્યો.

છોટાલાલ મનસુખરામભાઈના અંતરંગ મંડળમાં અંગભૂત હતા, છતાં કાંઈક બહિઃસ્થિત પણ હતા. સાહિત્યમાં છોટાલાલે આપેલો ફાળો સુવિદિત છે; હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસંગ મ્હારે કદી આવેલો નહિં એટલે અહિં એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉલ્લેખ અપ્રાસંગિક જ છે. માટે બસ.

હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર દેસાઈ કુટુમ્બના કુલદીપક ખરેખરા જ હતા. હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મ્હારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઉંછું. દેસાઈ કુટુમ્બ જોડે મ્હારા પિતાને લાંબા વખતની ઘરવટ હતી. પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત્

હરિદાસ વિહારીદાસ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

મુંબાઈમાં સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી છૂટીને, ભુજમાં રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો. અને સોની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી ભાલ, સર્વાંશે સુન્દર મુખાકૃતિવાળી એ મૂર્તિ, એ બાહ્ય સૌન્દર્યથી તેમ જ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી મ્હારા મનમાં અને હૃદયમાં બિમ્બિત થઈ ગઈ. અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેલા, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં ખાસ જાણવા નોંધવા જેવું યાદ નથી આવતું. માત્ર એક પ્રસંગ પ્રગટ થાય-છેઃ હાલના ભુજના દીવાન રા. ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતું તે વખતે અમદાવાદમાં છોટાલાલ મ્હને મળવા આવેલા; કેટલાક મિત્રો હાજર હતા તેથી મ્હને એકાન્તમાં લઈ જઈને પૂછ્યું: "ભુજની દીવાનની જગા માટે ત્‍હમારું નામ સૂચવિયે ?" હું શો ઉત્તર દઉં ? ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઉં; હા કહું તો લોભી ગણાઉં. અને હું જાણતો હતો કે સરકારમાંથી મ્હારી નોકરી ત્‍હાં સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરીનો સંભવ પણ અલ્પાલ્પ હતો. છતાં છોટાલાલના સદ્‌ભાવને માન આપીને મ્હેં હા કહી, પણ અસંભવનો પક્ષ પણ બતાવ્યો.

છોટાલાલ મનસુખરામભાઈના અંતરંગ મંડળમાં અંગભૂત હતા, છતાં કાંઈક બહિઃસ્થિત પણ હતા. સાહિત્યમાં છોટાલાલે આપેલો ફાળો સુવિદિત છે; હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસંગ મ્હારે કદી આવેલો નહિં એટલે અહિં એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉલ્લેખ અપ્રાસંગિક જ છે. માટે બસ.

હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર દેસાઈ કુટુમ્બના કુલદીપક ખરેખરા જ હતા. હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મ્હારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઉં છું. દેસાઈ કુટુમ્બ મ્હારા પિતાને લાંબા વખતની ઘરવટ હતી. પરંતુ હરિદાસના

હરિદાસ વિહારીદાસ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

મુંબાઈમાં સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયોથી છૂટીને, ભુજમાં રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો. અને સોની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદૃષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી ભાલ, સર્વાંશે સુન્દર મુખાકૃતિવાળી એ મૂર્તિ, એ બાહ્ય સૌન્દર્યથી તેમ જ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી મ્હારા મનમાં અને હૃદયમાં બિમ્બિત થઈ ગઈ. અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેલા, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં ખાસ જાણવા નોંધવા જેવું યાદ નથી આવતું. માત્ર એક પ્રસંગ પ્રગટ થાય-છેઃ હાલના ભુજના દીવાન રા. ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતું તે વખતે અમદાવાદમાં છોટાલાલ મ્હને મળવા આવેલા; કેટલાક મિત્રો હાજર હતા તેથી મ્હને એકાન્તમાં લઈ જઈને પૂછ્યું: "ભુજની દીવાનની જગા માટે ત્હમારું નામ સૂચવિયે?" હું શો ઉત્તર દઉં? ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઉં; હા કહું તો લોભી ગણાઉં. અને હું જાણતો હતો કે સરકારમાંથી મ્હારી નોકરી ત્હાં સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરીનો સંભવ પણ અલ્પાલ્પ હતો. છતાં છોટાલાલના સદ્ભાવને માન આપીને મ્હેં હા કહી, પણ અસંભવનો પક્ષ પણ બતાવ્યો.

છોટાલાલ મનસુખરામભાઈના અંતરંગ મંડળમાં અંગભૂત હતા, છતાં કાંઈક બહિઃસ્થિત પણ હતા. સાહિત્યમાં છોટાલાલે આપેલો ફાળો સુવિદિત છે; હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસંગ મ્હારે કદી આવેલો નહિં એટલે અહિં એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉલ્લેખ અપ્રાસંગિક જ છે. માટે બસ.

હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પાટીદાર દેસાઈ કુટુમ્બના કુલદીપક ખરેખરા જ હતા. હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મ્હારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઉંછું. દેસાઈ કુટુમ્બ જોડે મ્હારા પિતાને લાંબા વખતની ઘરવટ હતી. પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત્

સંપર્કમાં મ્હારે આવવાના પ્રસંગો બહુ અલ્પ જ અને વિશેષ જાણવા જેવા ન્હોતા. પરોક્ષ રીતે આ મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલો એક પ્રસંગ નોંધું: **હરિદાસ** જૂનાગઢમાં દીવાનની પદવીએ હતા તે સમયમાં **નારાયણ** હેમચન્દ્ર હેમનો અતિથિ હતો. એ વખતમાં બ્હારવટિયાનું ભારે તોફાન ચાલેલું હતું. **નારાયણ** ખાનગી વાતચીતમાં વર્ણન કરતો હતો: “મહાશય ! રાવસાહેબ (હરિદાસનું ખાનગી નામ રાવસાહેબ હતું; રાવસાહેબ) અને હું ફેટનમાં સાથે બેશીને ફરવા નીકળતા ત્હારે રાવસાહેબ બે ગૂંઝામાં બે રિવોલ્વરો રાખતા અને હાથ અંદર એ રિવોલ્વરના ઘોડા ઉપરજ રાખી મૂકતા અને રસ્તાની બંને બાજૂએ આમ ડોકું ફેરવતા અને આમ ડોકું ફેરવતા;—બ્હારવટિયાઓના ઉપદ્રવને લીધે.”—આ ફકીરે ચીતરેલું ચિત્ર ‘સેકંડહૅન્ડ’ છે—પણ મુકુરમાં પડેલું જ મૂકું છું.—એક મુકુરમાંથી બીજામાં પડેલું.

બીજો એક સાધારણ પ્રસંગ: **અમદાવાદમાં** એક દિવસ **મોતીલાલ લાલભાઈ** મ્હારા પિતાની પાસે હરિદાસને લાવ્યા અને હેમનો એક ખેલ જોવાને હમારા બધા કુટુમ્બમંડળને એકઠું કરાવ્યું. હરિદાસે એક હથોડી અને ટાંકણી માગ્યાં. આણ્યાં. ખુરશી ઉપર એ બેઠા અને એક જાંઘના ઉપલ્યા ભાગમાં એ ટાંકણીની અણી ધરીને હથોડી વડે ઠોકતે ઠોકતે આખી ટાંકણી પગમાં ઉતારી દીધી; લોહી ના નીકળે એમ સ્થળ સાધ્યું હતું. છતાં એ ખેલ કરવાની હિમ્મત હમારામાં, મ્હારામાં કે, રસ્તે જનારા સર્વમાં નહિં દેખિયે. આટલું ચિત્ર પ્રગટ થઈને હવે વિલુપ્ત થાયછે.

હરિદાસભાઈ પણ **મનસુખરામભાઈના** અંતરંગ મંડળના છતાં બહિ:સ્થિત હતા. સાહિત્યમાં હેમનો ફાળો જાણ્યો નથી. “શેક્સપીઅર-કથાસમાજ” માં હેમનો હાથ હતો એમ કાંઈક યાદ છે. તેટલું બાદ.

મોતીલાલ લાલભાઈ

“**મોતીલાલ લાલભાઈ** કોણ?” હાલના તરુણ વર્ગમાંથી પ્રશ્ન પૂછાય-છે. સાહિત્યમાં સેવા અર્પેલા પુરુષોથી જ પરિચિત તરુણો આમ પૂછેછે. અને હેમને મ્હારે કહેવું પડેછે કે એ અપરાધ **મોતીલાલે** કદી કર્યો

મોતીલાલ લાલભાઈ

[પૃષ્ઠ ૧૬૮

હેમણે નિમંત્રણ કરી બોલાવેલા. જમીને એક વાર બપોરે મ્હારા પિતાને મોતીલાલ કહેઃ "મ્હોટાભાઈ! મ્હારો એક સિપાઈ ઘણો ગમતી છે. જુઓ."–કહીને હેને બોલાવ્યો. હેને કહેઃ "ત્હારી પેલી ચોપડીમાંથી વાંચી સંભળાવ્ય. જવાન છોકરો સિપાઈ બેઠો; ઉર્દુ કવિતારૂપ કથા કાઢીને વાંચવા મંડયો—રાગડા તાણીને. "હય હય સિકંદર ઝુલ કરન" એમ વારંવાર ધ્રુવ પંક્તિમાં આવતા શબ્દો હજી મ્હારા કાનમાં વાગ્યા કરેછે. આખ્યાનથી બધા કંટાળ્યા. મોતીલાલ પણ કંટાળ્યા. "ચાલ્ય, ચાલ્ય, ગાંડિયા! બસ થયું, હવે જા." કહીને સિપાઈને કાઢી મૂકયો.

એકવાર અમદાવાદમાં લાલા વસાની પોળ્યમાં સાઠોદરા નાગરોની નાત્ય જમતી હતી. મોતીલાલ પીરસવામાં હતા. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલનું ઘર એ પોળ્યમાં હતું. પોળ્યના દરવાજામાં રતનલાલ ઊભા. નાત્ય જમતી હતી. ઘરમાં જવાનો રસ્તો મળે એમ નહોતું. મોતીલાલ પાસે આવીને રતનલાલને કહેઃ "અડધી રાત્ય સૂધી પત્તો નહિં ખાય; જાણોછો? હમે તો 'સાહેબાજી ચપ્પણ!' સૌ હજામ મારીને એક સાઠોદરો પરમેશ્વરે ઘડયોછે!"

પોતાનાં પત્ની ઉપર મોતીલાલનો અસાધારણ પ્રેમ હતો. કંકુભાભી પણ સ્વભાવે અતીવ માયાળુ, નિખાલસ, સાદાં હતાં. હેમને પોતે અંગ્રેજી શીખવતા વગેરે વાતો મોતીલાલ મ્હારા પિતાની આગળ કરતા હતા–સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય સંપર્ક, ખેડામાં, અમદાવાદમાં, મ્હારા પિતા જોડે થતો તેથી. આ જોઈને મ્હારા વડીલ બન્ધુ કાંઈક હસતા કે–મ્હોટાભાઈને પોતાના બરોબરિયા ગણીને ખાનગી વાતો કરેછે.

મોતીલાલનો એક માનીતો નોકર તળશિયો કંકુભાભીને ગાંઠતો નહિં તે વાત મોતીલાલ કરતા તે પણ હેમાંથી રમૂજ સોધી કાઢીને. એક રમૂજનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. અમદાવાદમાં એક વાર હમારે ઘેર જમવાને મિત્રમંડળ આવેલું. બધા અતિથિયોના ઠામ–રંગોળીથી અંકાયલા ખાનામાં–મંડાયા હતા. પૂરીઓ ઉપર રંગથી નામાક્ષરો લખવાની (તળતે જ લખાય ને તળાતે તે અક્ષરો ઊઘડે એમ લખવાની) કળા મ્હારા વડીલ બન્ધુ બાબા-

રાવને આવડતી હતી. મોતીલાલના ઠામમાં પુરીઓ પીરસાઈ ત્હેમાં એક પૂરી ઉપર મોતીલાલનું નામ, બીજી ઉપર કિં,ા (=કુંકુ કાઢી) એમ આખું નામ એકાક્ષરી ઘટનામાં ઊંધડેલું હતું. આ જોઈને મોતીલાલ કાંઈક ચીઢાયા —નામનું જ—અને કહેવા લાગ્યાઃ "આ બાબારાવનો ટીખળી સ્વભાવ જવાનો જ નહિં."

× × × ×

અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. મ્હારા પિતા, મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ અવસાન પામી ગયા. મોતીલાલ કચ્છની દીવાનગિરી ભોગવી અસાધ્ય રોગથી અમદાવાદમાં પોતાના મકાનમાં રહ્યા. હું અને મ્હારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ એ માંદગીના વખતમાં છેવટની મુલાકાતે ગયા. મોતીલાલને ભાન હતું; પણ પથારીવશ હતા. આટલી માંદગી છતાં હેમનો પ્રફુલ્લ સ્વભાવ પ્રગટ થઇ આવતો હતો. આ છેવટનું હેમનું દર્શન. નિઃસંશય, એ આનન્દધામના અધિકારીનું સ્મરણ શાન્ત સુખલહરી જ ઉત્પન્ન કરેછે.

ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર

નડિયાદે અનેક નરરત્ન પેદા કર્યાછે. ત્હેમાં ઝવેરીલાલ અનુપમ રત્ન હતા. મ્હારા પિતાની દ્વારા જ એ સત્પુરુષ જોડે મ્હારો સંપર્ક હતો. મુંબાઈમાં દૈનિક પત્રમાં અનેક સુરેખ અગ્રલેખો લખનારા, એ પત્રના તંત્રીના સંમાનિત મિત્ર, ઝવેરીલાલ હતા, એ વાત હેમના સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ હતી. વિદ્યાસંપત્તિ અસાધારણ છતાં નિરભિમાનપણું, ધનની સંપત્તિ ચલવિચલ થઈ છતાં શાન્તિની એકરૂપતા, જીવનનું, વસ્ત્રાદિકનું, સદાનું સાદાપણું, હળભળિયો સ્વભાવ, દમ્ભહીન વાર્તાલાપ—ન્હાના મ્હોટા સર્વની સાથે,—આ ગુણોથી ઝવેરીલાલે મ્હારા મન ઉપર પ્રેમયુક્ત માનની છાપ પાડી હતી. હું જ્યહારે જ્યહારે મળવા જતો ત્યહારે ભલમનસાઈનું જ ચિત્ર હું ચીતરાયલું દેખતો. મુરબ્બી થવાનો ડોળ કદી હેમણે કરેલો યાદ નથી.

રાધનપુર સંસ્થાનના કાંઈક કામ માટે આવેલા ઝવેરીલાલ અમદાવાદમાં હમારા અતિથિ થયા હતા. તે સમય સંભારુંછું. પાસાબંડી પ્હેરેલું

ભવ્ય શરીર, સૌન્દર્યનો દાવો ના કરનારી મુખઘટના, રગેરગમાં નિખાલસપણું વ્હેતું જણાઈ જાય હેવી મૂર્તિ—આ ચિત્ર સ્થિર બિમ્બિત થયેલું જોઉંછું. જમવા સાથે બેઠા હતા. બધું જમી રહ્યા પછી, કશું છાંડવું નહિં એમ ટેવ હશે તેથી, વાડકામાંથી દાળ પણ ઝવેરીલાલ પી ગયા, તે જોઈને હમે મૂર્ખ બાળકો સંતાઈને હસવા લાગ્યાં. હેમણે એ જાણ્યું નહોતું.— ઝવેરીલાલનો સાદો સ્વભાવ એક બીજા બનાવમાં દીઠો હતો. હેમનો એક રસોઈયો ન...ઠા...રી રસોઈ કરતો હતો; છતાં તે રસોઈ પણ વખાણી વખાણીને પોતે ખાતા હતા. ને રસોઇયાને શાબાશી આપતા હતા.

મનસુખરામભાઈ અને ઝવેરીલાલભાઈ વચ્ચે કોઇક અજ્ઞાત, અજ્ઞેય, કારણથી ઊંડો વિરોધ હતો; એક બીજાની સાથે બોલવાનો પણ વ્યવહાર ન્હોતો. આ સબળ વિરોધ છતાં ઝવેરીલાલભાઇએ કદી પણ મનસુખરામ વિશે નિન્દાવચન કાઢેલું જાણ્યું નથી. મનસુખરામભાઈના મુખમાંથી પણ હેવો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો નહોતો. માત્ર એક પ્રસંગે અપવાદરૂપનો સ્મરણમાં આવેછે; વડોદરામાં સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ બેઠા તે પ્રસંગ જાણ્યામાં હતો; મણિભાઈ જસભાઈના સદરબજારના મકાનમાં મણિભાઈ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઝવેરીલાલ, મ્હારા પિતા વગેરે એકઠા થયા હતા. જાણ્યામાં આ સમારમ્ભને અંગે મુંબાઈના દૈનિક પત્રને તાર મોકલવાની ચર્ચા ચાલતી હતી. તારનો મુસદ્દો ઘડવાનું કામ મોતીલાલ, ઝવેરીલાલ, વગેરે કરતા હતા. કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ. મોતીલાલ કહેઃ "ચાલો, આપણે મનસુખરામ કને મુસદ્દો કરાવિયે; એ સારો કરશે." (જાણી જોઈને જ આમ બોલ્યા હતા). ઝવેરીલાલ જોસમાં આવીને, પરંતુ હેમનો જોસ કેટલો? જરાક જ જણાય એટલો; એટલા જોસમાં આવીને કહેછેઃ "એ શું મુસદ્દો કરતી'તી?" કહીને તરત લખવા બેશી ગયા, ને મુસદ્દો ઘડી કાઢયો. બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ વચ્ચેનાં ઊંચાં મનનું દર્શન આટલું જ, અને આટલી ક્ષમ્ય મર્યાદામાં, પ્રગટ થયું દીઠું.

આ સ્પર્ધાનું પરોક્ષ દર્શન બીજી રીતે થયેલું યાદ આવેછે. હું કૉલેજમાં હતો. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા મ્હારા સહાધ્યાયી હતા. કાદમ્બરી—

બાણકૃત–હમે સાથે શીખ્યા હતા. કૉલેજ છોડ્યા પછી છગનલાલે એ કાદમ્બરીનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર, અતિ સુન્દર ભાષાન્તર, પ્રગટ કર્યું. ત્હેને સંબન્ધે હો, કે કોઇ બીજા સંસ્કૃતમય લખાણને અંગે હો—પણ સંસ્કૃતમય શૈલી કાંઇક જોઈને ઝવેરીલાલના પુત્ર **માધવલાલે** મ્હને કહ્યું: Chhaganlal is carried away by China Bag breezes"—("છગનલાલ **ચા**ઇના બાગ (**ચી**ના બાગ)ના પવનોથી ધસડાયા જણાયછે.")

ઝવેરીલાલની શૈલી **મનસુખરામ** જેવી સંસ્કૃતમય તો નહોતી જ. માત્ર આરમ્ભકાળમાં પોતાનાં નામોને પણ સંસ્કૃત વેસ પ્હેરાવવાનો મોહ ફેલાયો હતો અને **મનસુખરામ સૂરજરામ** મટીને **મનસુખરામ સૂર્યરામ** થયા હતા, તે સમયમાં પોતાના **શાકુન્તલ** નાટકના ભાષાન્તરના મુખપૃષ્ઠ ઉપર 'જવાહીરલાલ ઉમાશંકર **યાજ્ઞિક**' એમ નામ મૂક્યું હતું એમ યાદ આવેછે. એ પુસ્તક અત્યારે મ્હારી સમીપ નથી, તેથી સંદિગ્ધ શબ્દો વાપરુંછું. એ **શાકુન્તલ**ના ભાષાન્તરમાં જેમ ભાષા સંસ્કારી છતાં આડમ્બરી નથી, તેમ છન્દની રચના પણ એકંદર સુઘટિત છે. **મનસુખરામ**ને રામાયણના ભાષાન્તરમાં સાદા છન્દમાં અન્ત્યયમકની સાધના દુર્ઘટ થઈ પડતી તેમ ઝવેરીલાલને નડતર નડ્યાં નહોતાં. **મનસુખરામ**નામાં છન્દની યોજના જે લયબંધ (rhythm) માગી લેછે તે લયબંધ માટે શ્રવણ કે વાણીના ઉચ્ચારણની શક્તિ નહોતાં,—એ ખામી ઝવેરીલાલમાં જાણી નથી. **મનસુખ-રામ**ની આ ખામી હું નિરાધાર આક્ષેપરૂપે નથી કહેતો. પ્રસંગ એક હેવો મ્હારા સ્મરણમાં દૃઢ છપાયો છે કે તે ઉપરથી આ ગુણપરીક્ષા ખરી બને એમ છે. **ભીમરાવ**નું રચેલું **મેઘદૂત**નું ભાષાન્તર પ્રગટ થતાં એક પ્રત લઈને **મનસુખરામભાઈ**ને હું મળવા ગયો; ભેટ આપી; પ્રથમ પૃષ્ઠ હેમણે ઉઘાડ્યું; "બાગે પોતે ધનપતિ વડે યક્ષ ક.મે નીમેલો" એ આરમ્ભની પંક્તિ મન્દાક્રાન્તાના લયબંધવાળી વાંચવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતાં **મનસુખરામે** વાંચ્યું: "બાગે–પોતે ધનપતિ–વડે;–યક્ષ;–કામે નીમેલો" એમ શબ્દો લયની ગૂંથણીમાંથી તોડી છોડીને વાંચ્યું. હું અજબ થયો: શું આટલી પંક્તિ ખરા

લયમાં વાંચી નથી સકતા? મ્હેં આદરયુક્ત મૌન રાખ્યું. પંડિતની આગળ અપંડિતને મૌન જ ઉચિત. એ સમયે મ્હારામાં ભાવિદર્શનની, દૂર ભાવિ-દર્શનની, શક્તિ હોત, હું ક્રાન્તદર્શી હોત (ભાવિ તે પણ સામાન્ય માનવની મનોદૃષ્ટિથી પાર, અતિક્રાન્ત, જ માટે ક્રાન્તદર્શી હોત), તો એક અજબ ચિત્ર આ વખતના દૃશ્યને અંગે પ્રગટ થાત; હું મ્હારી કલ્પનાને બળે ક્ષણ-ભર તે સમયનો ક્રાન્તદર્શી બનીને દૃશ્ય રજૂ કરું: એક વિશાળ મૂર્તિ મ્હારી અને મનસુખરામભાઈની પાસે ઊભી છે; હમારા બંનેનાં નયનોમાં એ મૂર્તિ કાંઈક નીચું માથું નમાવીને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિશરવડે હમને વીંધી નાંખેછે; પછી બોલેછે: "ભાઈયો,—મનસુખરામભાઈ, આપનો હું બહુ આભાર માનુંછું; બેટ્સ્વર્થ નામના પુરુષને વિશે નિન્દાકાવ્ય રચતાં સ્વિફ્ટને એ ગૃહસ્થના નામ માટે યમક શબ્દ જડતો ન્હોતો; એક મજૂરને મજૂરીના પૈસા ઓછા પડ્યાથી સ્વિફ્ટને કહ્યું: "This is not even my sweat's worth." એકદમ યમક જડ્યો; આનન્દ થયો; મજૂરને બક્ષીસ આપી. આજ આપને સંબન્ધે મ્હારી હેવી જ સ્થિતિ થઈ છે. આપને મજૂર જેવું ઈનામ ના અપાય; માટે માત્ર આભાર, અમૂલ્ય આભાર, જ અર્પું છું. આપે જે મેઘદૂતની પ્રથમ પંક્તિનું વાચન કર્યું, જે રીતે વાચન કર્યું, ત્હેમાં મ્હારી એક વિલક્ષણ કૃતિનું ગૂઢ બીજ હું અત્યારે જોઉંછું. આપના વાચનમાં કાંઈક દોષ તો જોઉંછું જ. આપે પદ્યના લયનો ભંગ જોઈયે તે રીતે કર્યો નહિં. "બાગે—પોતે ધનપતિ—વડે—યક્ષ—કામે નીમેલો." એમ કાંઈક ગદ્યની ધાટીએ જ બોલવું જોઈતું હતું; તે ઉપરાંત, અન્ત્ય યમકનો લોપ સાધવો જોઈયે; એટલે પદ્યનું પદ્યત્વ હેમાં છૂપાઈ જાત, અને શુદ્ધ ગદ્યપદ્યમ્ બનત. મ્હારી એક નવીન કૃતિ જુઓ; હેમાંનું અર્પણ ગદ્યપદ્યમ્ નામની અપૂર્વ રચનામાં ગોઠવ્યુંછે. હેનું લક્ષણ ટિપ્પણીમાં આપ વાંચી લેજો. હરિગીતિયા, લેભાગુ, કહેવાતા કવિયો એ સમઝી નહિં શકે તો હું લાચાર છું."

આમ ભાષણ પૂરું થવાની સાથે પ્રજાના એક સાચા બન્ધુએ અધિકાર-માં નિયુક્ત કરેલો એક ચતુર ડિટેક્ટિવ* આવીને ઊભો છે; હેના

* તા. ૨૯ મી જુલાઈ ૧૯૨૩ નું "પ્રજાબન્ધુ"; "સાહિત્યનું સૂક્ષ્માવલોકન" જુવો.

એક હાથમાં microscope (સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્ર) છે, બીજા હાથમાં દૂરબીન છે. એ બોલવા માંડે છેઃ "ભાઈ સાહેબ! આપ પ્રોફેસર ખરા છો, જાદૂના ખેલાડીને પ્રોફેસરની સંજ્ઞા લોકો આપેછે; તે રીત્યના પ્રોફેસર છો. પણ આપનો જાદૂખેલ મ્હેં પકડી કાઢ્યોછે. આપનું ગદ્યપદ્યમ્ તે પ્રચ્છન્ન પદ્ય જ છે." આમ કહીને એ કૃતિ એ ડિટેક્ટિવે પદ્યના લયમાં વાંચી સંભળાવી; અને પૂર્ણાહુતિરૂપે આ વચન બોલ્યો. "આ ગદ્ય છે જ નહિં; માત્ર શબ્દો ગદ્યાભાસી રચનામાં ગોઠવ્યાછે; એ પ્રચ્છન્ન હરિગીત છે, અને આપ પ્રચ્છન્ન હરિગીતિયા છો."

ચિત્રવિલોપન. પડદો પડ્યો.

વિષયાન્તર લાગશે; પણ ઝવેરીલાલભાઈ ને વિશે પદ્યરચનાના પરિચય વિશે વાત હતી. હેમની કને હું જાત, તો આ પ્રકારની રમૂજ, હાવું કાન્તદર્શનનું દશ્ય કદી ના મળત

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

'સ્મરણમુકુર'ની લેખમાળામાં ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉંછું. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઉપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિયે છિયે, તો વાચક બન્ધુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે. મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્ઠુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યુંછે. મણિશંકર—જે'ને આપણે "કાન્ત"ના તખલ્લુસથી પરિચિતરૂપે ઓળખતા હતા તે મણિશંકર—કરુણ સંજોગોમાં અચાનક ઊપડી ગયા. મ્હારા સ્મરણમુકુરને, ત્હારે, આજથી છત્રીસ વર્ષ પૂર્વના સમયનાં પ્રતિબિમ્બો પ્રગટાવવાને ગોઠવું છું.

સ્થળ—એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ (વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સની સ્હામેનું મકાન.)

કાળ—ઈ. સ. ૧૮૮૭ નું બીજું ટર્મ.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (પ્રવેશ કરીને):—

સાંપ્રત રસમય ઋતુની કદર અરે! જાણતા નથી કોઇ,
તે મુજ ખેદ શમેછે જલદ રસિક નીલકંઠને જોઇ.

રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ (પ્રવેશ કરીને):—

રે! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે?
પાડયાં જ આંસુ ખુશીમાં કરી નાદ ઊંચે!
એ મેઘના જલ થકી મણિ થાય સીપે,
જેથી જણાય ગુરુ મેઘની શક્તિ સર્વે.

બસ દૃશ્ય ઉપર પડદો પડેછે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

[પૃષ્ઠ ૧૪]

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

'સ્મરણમુકુર'ની લેખમાળામાં ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉંછું. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઉપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિયે છિયે, તો વાચક બન્ધુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે. મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્ઠુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યુંછે. મણિશંકર—જે'ને આપણે "કાન્ત"ના તખલ્લુસથી પરિચિતરૂપે ઓળખતા હતા તે મણિશંકર–કરુણ સંજોગોમાં અચાનક ઊપડી ગયા. મ્હારા સ્મરણમુકુરને, ત્હારે, આજથી છત્રીસ વર્ષ પૂર્વના સમયનાં પ્રતિબિમ્બો પ્રગટાવવાને ગોઠવું છું.

સ્થળ—એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ (વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સની સ્હામેનું મકાન.)

કાળ—ઈ. સ. ૧૮૮૭ નું બીજું ટર્મ.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (પ્રવેશ કરીને):—

સાંપ્રત રસમય ઋતુની કદર અરે! જાણતા નથી કોઇ,
તે મુજ ખેદ શમેછે જલદ રસિક નીલકંઠને જોઇ.

રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ (પ્રવેશ કરીને):—

રે! જાણીને કદર શું કર્યું નીલકંઠે?
પાડયાં જ આંસુ ખુશીમાં કરી નાદ ઊંચે!
એ મેઘના જલ થકી મણિ થાય સીપે,
જેથી જણાય ગુરુ મેઘની શક્તિ સર્વે.

બસ દશ્ય ઉપર પડદો પડેછે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ

[પૃષ્ઠ ૧૪૮

દૃશ્ય સમઝાવવું પડશે? નવીન કવિતાનો યુગ શરૂ થતાં, નવીન રસ-પરીક્ષણની વૃત્તિ પણ જાગૃત થઈ તે સમયમાં રમણભાઈયે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં 'કવિતાની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ' એ વિષય ઉપર 'ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા' સમક્ષ ચર્ચા કરી. તેથી પ્રગટ થયેલી ઊર્મિ દર્શાવનારી ગીતિ મણિશંકરે રમણભાઈને મોકલી. એ ગીતિમાં વર્ષાકાળની રસમય-જલમય-ઋતુ અને ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી રસમય વૃત્તિ એ એનો વ્યંજક વ્યંગ્ય સંબન્ધ સર્વે જોઈ સકશે. નીલકંઠમાં સમાયલો શ્લેષ પણ સુવાચ્ય છે. રમણભાઈયે ઉત્તરમાં વસન્તતિલકા રચી મોકલતાં મણિ શબ્દમાં પણ રસિક શ્લેષ સમાવ્યો. આ પ્રસંગથી બે રસિક તરુણો વચ્ચે મૈત્રી શરૂ થઈ.

કાલિદાસ કવિનાં નાટકોમાં અંકને આરમ્ભે બહુધા ગીતિ ગાતો નાયક પ્રવેશ કરતો જોઈયે છિયે, તેમ આ પ્રસંગના નાયક મણિશંકરનો પ્રવેશ પણ થાયછે. એ દૃશ્ય આટલામાં જ બંધ થાયછે. હું નાટક લખવા બેઠો નથી.

હવે ૧૮૯૦ ની સાલમાં મણિશંકરનું, 'વસંતવિજય' નામના અપૂર્વ સૌન્દર્ય અને કલાવિધાનયુક્ત કાવ્યની દ્વારા, દર્શન કરું છું. ખરે! નીલકંઠનું ભાવિદર્શન સાચું; મેઘના રસમય જલવડે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ગુજરાતની સીપમાં અપૂર્વ મણિ (મૌક્તિકમણિ) પાક્યો હતો. મણિશંકર-નું એ પ્રથમ જ કવિત્વફળ હતું, છતાં પરિપક્વ કવિત્વનાં લક્ષણ હેમાં પ્રગટ હતાં. ઝીયુસના મસ્તિષ્કમાંથી એથીના પૂર્ણવિકાસવાળી-સંપૂર્ણ, સુસજ્જ-નીકળી ને પ્રગટ થઈ એ કલ્પિત કથાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યમાં જોઈ સકાય. એ કાવ્ય ઉપર રમણભાઈની સમર્થ ટીકા કાવ્ય સાથે જ પ્રગટ થઈ હતી. મ્હને એ કાવ્યની રસિકતા બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યાથી મ્હેં એ વિશે એક ચર્ચા લખીને મણિલાલ દ્વિવેદીના "પ્રિયંવદા" નામના માસિક-ના ૧૮૯૦ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ કાવ્યમાંની

"બેસીને કોણ જાણે ક્યહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય."

એ અદ્‌ભુત પંક્તિની ચારુતા બતાવતાં—"કોયલડી રહી છુપી ઝાડના ઝુંડમાં રે" એ પંક્તિ જોડે 'મકરન્દે' સરખાવવાનું સૂચવેલું તે વિશે મ્હેં લખેલું

કે મણિશંકરની પંક્તિ કવિત્વગુણમાં ચઢિયાતી છે; 'ઝાડના ઝુંડમાં છુપી' એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી કોયલનું અને હેનાં ગાનનું નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાયછે; અને "કોણ જાણે કયહિં" એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દો ગૂઢતાને સુંદર રીતે સ્થાપેછે.

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાયછે."

એ પંક્તિમાં માદ્રીના ગાનની અસરનું વર્ણન આ પ્રકારનાં વર્ણનોમાં સર્વોત્તમ છે તે પણ મ્હેં કહેલું યાદ આવેછે.

'કાન્ત'ના આ કાવ્યમાં તત્ત્વદર્શનનું બીજ એ છે કે માનવજનમાં માત્ર સદાચરણજ્ઞાનથી સદાચરણબળ આવતું નથી. આ કાવ્યના સમાપનમાં એ તત્ત્વને કાંઈક ધસારો પ્હોંચે હેવી યોજના મ્હને જણાઈ, તેથી "કંપમાના પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિં" બદલીને "કંપમાના લીધી માદ્રી નરેન્દ્રે ભુજની મહિં" અથવા "કંપમાના ઊભી...ભુજની મહિં" એમ વિકલ્પ સૂચવ્યા હતા.

"વસન્તવિજય"માં ભાવ, સ્થિતિ, કવિત્વનો પ્રવાહ એ અંશોના પલટાની સાથેજ છન્દની યોજનામાં ફેરફાર કરવાની શૈલી સુન્દર અને અપૂર્વ પ્રથમજ જોવામાં આવી. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૮૮૬ થી હતી, પરંતુ આ શૈલીનો ઉપયોગ મ્હેં 'વસન્તવિજય' ઉપરથી પ્રેરણા લઈનેજ પાછલા વખતમાં કરેલોછે.

આ પછી થોડાક સમયના ગાળામાં મણિશંકરની બે રચનાઓ હસ્તલેખરૂપમાં રમણભાઈની મારફત મ્હને જોવાનો લાભ મળ્યો: એક "કુચ અને દેવયાની" (અપૂર્ણ દશામાં) અને બીજું "ચક્રવાકમિથુન". એ આ બંને અનુપમ કાવ્યો વિશે મ્હેં તે સમયે પત્રદ્વારા ઉદ્‌ગાર શા કાઢ્યા હતા તે સ્મરણમાં નથી ને પત્રોની નકલો નથી.

આ જ સમયમાં ૧૮૯૦–૯૧ ના Age of Consent Bill (સંમતિવયના કાયદા) ને અંગે મચેલા ભારે કોલાહલયુદ્ધમાં મણિશંકરે જાતે તો ભાગ જાણ્યામાં લીધો નહોતો. પણ મણિલાલ દ્વિવેદીના "સિદ્ધાન્ત

સારનું અવલોકન” જ્ઞાનસુધામાં મણિશંકરે કડકે કડકે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પ્રસંગે અથવા તો પૂર્વોક્ત યુદ્ધને પ્રસંગે રમણભાઈ ઉપર મણિશંકરે એક પત્રમાં પ્રોત્સાહન લખેલું યાદ છે; હેમાં મણિશંકરના સ્પષ્ટ વચનનો નમૂનો હતો:–“ We must try to baffle his Satanic activities”; આ મતલબનું વચન હતું.

અત્યાર સુધી મણિશંકરનાં મ્હેં કરેલાં દર્શનો દૂર પ્રેક્ષકમંડળમાં ઊભેલો માણસ રંગભૂમિ ઉપરના નટને જુવે તે પ્રકારનાં હતાં; નેપથ્યમાં જઈને એ નટનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરનારનો અનુભવ મ્હને થયો નહતો. તે ૧૮૯૨ ના આરમ્ભમાં થયો. કારવાર મ્હારી બદલી થઈ તે વખતે લાંબી રજા ઉપરથી અમદાવાદથી મુંબાઈ જતે હું વડોદરે રાજમહેલમાંના રવિવર્માનાં પ્રખ્યાત ચિત્રો જોવા માટે ઊતર્યો. તે વખતે મણિશંકર “કલાભવન” માં શિક્ષક હતા. રમણભાઈ પણ મ્હારી સાથે આવ્યા હતા. આ વખતે મણિશંકર જોડે રમણભાઈ મારફત પ્રથમ સંપર્ક થયો. મ્હારી ડાયરીમાંથી ઊતારો જ આપું:

“આજ (તા. ૯–૧–૯૨) મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને મળ્યો. હું પ્હેલાં આવ્યો હતો (મણિભાઈ જસભાઈને હેમનાં વહૂનું દુઃખ કરવાને) ત્હારે મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ મણિશંકર વડોદરામાં ન્હોતા. રાજમહેલ જોવા જતે સહેજ રસ્તામાં મળ્યા. પછી સાંઝે હેમને ઘેર મળવાનું રમણભાઇયે તથા મનુભાઇયે નક્કી કર્યું. તે પ્રમાણે મળ્યા. બે એક કલાક ઉત્તમ કવિતાવિવેચનાદિકની વાતોમાં ગયા. આજ જ હું હેમને પ્રથમ મળ્યો. હેમનાં કાવ્યો વિશે રમણભાઈની મારફત ચર્ચા વગેરે કાગળોમાં કરેલી; પણ હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ન્હોતો. કુસમમાળા હેમણે ગજ્જરના ‘કલાભવન’માં text book તરીકે દાખલ કરીછે અને પોતે શીખવેછે. હેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો વિશે ચર્ચા હમારે થઈ.

× × × ×

× × × ×

“મણિશંકર પુસ્તકો વાંચનારા જબરા જણાયછે. હેમણે વાંચેલાંનો પચાસમો ભાગ પણ મ્હેં નથી વાંચ્યો. મુખમુદ્રા મણિશંકરની ઘણી તેજસ્વી અને intellectual લાગેછે.”

'કુસુમમાળા' માંનાં કાવ્યો વિશે મણિશંકરે કાઢેલી શંકાઓનું હાર્દ આમ હતું: પ્રકૃતિનાં દશ્યવિશેષનાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા તે માત્ર થયા એમ જ કહ્યું છે તે ન્યૂનતા છે, શી રીતે થયા તે બતાવવું જોઈતું હતું. ઉદા૦ 'દિવ્ય કાવ્ય' માં ધૂમકેતુના દર્શનથી 'અનન્તપણાની વીથી' શી રીતે ઊઘડે તે બતાવ્યું નથી. અથવા બીજા એક કાવ્યમાં મેઘકકડો જોઈ ને ઉપર કવિ કૂદીને ચઢેછે ને 'આનન્દ–ઑવારા' જુવેછે તે પણ સાધારણ વાચકને સમઝાય એમ નથી કે શી રીતે એ ભાવ ઉત્પન્ન થયો. વળી 'પ્રેમ,' 'અનન્તત્વસિન્ધુ' વગેરે કાવ્યોમાં mysticismઘણું છે. ઉદા૦ બધા અહિંના પ્રેમને મહાન્ પ્રેમસિન્ધુ આલિંગી લેછે એટલે શું ? અતિગૂઢ જ એ લાગેછે. તેમ જ 'બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે' તે પણ mystical છે. પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિદ્વયનો સંબન્ધકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યનાં રૂપોમાં આવિર્ભૂત થાયછે એટલે શું ?

આ શંકાઓના ઉત્તર રમણભાઇયે તે પ્રસંગે જ આપ્યા હતા, કે કવિત્વરીતિ એક જ તરેહની જોઇયે એમ મર્યાદા ના બંધાય. મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ઉમેર્યું: "એ રીતે તો સહૃદયતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્ય–જગત્‌માંથી જતું રહેશે." એ ખરું કે તે માટે–' આહા ! આ દેખાવ મ્હને સારો લાગ્યો !' એટલું કહ્યું એટલે કવિતા ના થઈ. પરંતુ તેમ આ કાવ્યોમાં છે ? ઊંડું તપાસશો તો કાંઈક કાંઈક અંશ જણાઈ આવશે કે જેથી એ ભાવ અને સૂચનાઓ શી રીતે થઈ તે જણાય. ઉદા૦ ધૂમકેતુની 'જ્યોતિનદી', 'ભવ્ય' અને 'સમુજ્જ્વલ', એ અંશથી કાંઈક એ સૂચનાઓનાં કારણ જણાયછે. આ ઉપરાંત મ્હેં નોંધ્યુંછે:

"મણિશંકરની કસોટી પ્રમાણે તો

> "The Voice Mysterious which whoso hears
> Must think on what will be and what has been."

એ કીટસની સમુદ્ર વિશેની ઉત્તમ પંક્તિયો (જેને વિશે શેર્પ પ્રશંસા અત્યંત કરેછે તે)માં પણ આ દોષ આવશે. સમુદ્રનો ધ્વનિ સાંભળીને ભૂત અને ભાવિના

ધ્વનિ કીટસને કેમ થવા લાગ્યા? એ હેણે કાંઇ જ કહ્યું નથી. છતાં સહૃદયગમ્ય તત્ત્વ એ છે જ.”

વાર્તાલાપમાં મણિશંકરે એમ પણ મત દર્શાવ્યો કે subjective (આત્મલક્ષી) અને objective (પરલક્ષી) કવિતા એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. મ્હેં કહ્યું: “બેનાં બીજ તત્ત્વતઃ એક છે, તથાપિ કાવ્યરૂપમાં તો ભેદ છે જ, તે કેમ અણગણકારાય?”

આ સર્વ ચર્ચામાં મણિશંકરની આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તરફની વૃત્તિ પ્રવર્તમાન હતી. મ્હારી ડાયરી કહેછે:

“ખરી વાત એ છે કે—રમણભાઈ કહેછે તેમ—મણિશંકરના આધ્યાત્મિક ધર્મમત (spiritual creed) હેવી રીત્યના છે Agnostic જેવા નહિં, પણ આધ્યાત્મિક તત્ત્વો વિશે sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જેથી આ રીત્યની સૂચનાઓનું સ્વરૂપ હેમને પૂર્ણરૂપે ઊઘડેલું લાગે નહિં. મણિશંકર પણ મુખમુદ્રા ઉપરથી અને કાંઇક વચનથી આ વાત કબૂલ કરતા જણાયા.”

મણિશંકરની આ દૃષ્ટિથી થયેલી નોંધોને આધારે એક યુવકે રમણભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરેના કાવ્યમતો ને કૃતિઓ ઉપર આક્ષેપો વર્ષાવ્યા હતા ત્હેનું કારણ સમઝાય એમ છે. પણ મ્હારી ડાયરી મણિશંકરને હજી જુદા જ ગુણજ્ઞ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરેછે:

“કાંઇ દોષદૃષ્ટિથી હેમની ટીકા ન્હોતી. માત્ર ઉત્તમતા, પૂર્ણ ઉત્તમતા—જોવાની ઇચ્છાથી જ હતી. ‘કુસુમપાત્રની ભેટ’વાળી કવિતા, તથા ‘હુનાળાના પ્હેરોડનું સ્મરણ’ વગેરે કાવ્યો મણિશંકરને ઘણાં રસિક લાગેછે; કુસુમપાત્રવાળું કાવ્ય તો વિશેષ, શાં વિશેષણ કહ્યાં તે યાદ નથી; પણ graceful, tender, noble હેવાં હતાં.”

આ જરાક લંબાણ થયું. પરંતુ મણિશંકરના હૃદયની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ આ પ્રસંગથી પડેછે. હેમના ધાર્મિક વિકાસનો ક્રમઃ અજ્ઞાતવાદ (agnostic) ની સમીપ, પછી સહસા theistic (એકેશ્વરવાદ), પછી સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ક્રિશ્ચન ધર્મ, પછી વળી આર્યસમાજ, અને છતાં અન્ત સૂધી અન્તર્ગત ક્રિશ્ચાનિટી;—આ

ક્રમોમાં હેમના હૃદયે સંચરણ કર્યું છે. એ ઇતિહાસ જોઈશું તો રસતત્ત્વોને અંગે પણ હેમની માન્યતાઓનાં રૂપાન્તરોનું બીજ સમઝાશે. હેમની કાવ્યકૃતિયો પણ આ ક્રમોનાં વધતે ઓછે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. છતાં, અજ્ઞાતવાદ જેવાં વલણોની દશામાં પણ, 'વસન્તવિજય,' 'કચ અને દેવયાની', અને 'ચક્રવાકમિથુન' એ કવિત્વનાં ઉચ્ચ શિખરત્રય—એ ઉચ્ચકવિત્વની ત્રિશૃંગી—માં અદ્ભુત કલા અને કવિત્વ રગે રગે વ્હેતાં જોઇયે છિયે, ત્હેનું કારણ રસતત્ત્વના જુદા જ બીજમાં જડે એમ છે; તથાપિ 'ચક્રવાકમિથુન'માં આધ્યાત્મિક વિકાસની આગાહી ગૂઢ-અગૂઢ જોઈ સકાયછે. લાંબી રસતત્ત્વ-પરીક્ષાનું આ સ્થળ નથી.

માનવજીવનના સ્નેહસંબન્ધો **મણિશંકરના** હૃદયને વિશેષ બળથી છાપ પાડતા હતા; તેથી જ 'કુસુમમાળા' માં ના એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંના ઉપર કહેલાં બે કાવ્યો હેમને બહુ ગમ્યાં હશે; તેથી જ હેમના 'પૂર્વાલાપ'માં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં હૃદય બહુ જોસથી ઊછળતું જણાયછે. છતાં રસતત્ત્વનાં ઊંડાં સ્વરૂપો સ્પર્શનારાં કાવ્યો **મણિશંકરનાં** બહુ ચઢિયાતાં છે તે વાતની ઉપર કહેલી ત્રિશૃંગી સાક્ષી પૂરેછે.

મણિશંકરનું 'કચ અને દેવયાની' એ કાવ્ય અધૂરું હતું તે વાત વડોદરાની, ઉપર નોંધેલી, મુલાકાત થતાં **મણિશંકર** કહેઃ "કોણ જાણે એ કાવ્ય હું પૂરું કરીશ કે નહિં." મ્હારી ડાયરીમાં આમ છેઃ

"પુરું કરે તો સારું. સુન્દર અને લલિત કાવ્યછે. હાલમાં હેમની વહૂ ગુજરી જવાને લીધે કાંઇક ઊંડી ગ્લાનિ હશે. (બ્હાર દેખાડતા નહોતા, પણ અંદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિં કહ્યું હોય? આ delicate વાત છેડાઈ જ નથી. પરંતુ આ તરુણ અવસ્થામાં અને (કાંઇંક અનુમાન હેમનાં કાવ્યાદિકથી તથા પરભાર્યું સાંભળ્યા પ્રમાણે) હાવાં પ્રેમથી જોડાયલાં દંપતીમાં મરણથી વિયોગ થવો એ ખેદજનક છે."

મણિશંકરનું એક ઋણ સ્વીકારવું રહી જવું ના જોઇયેઃ "ઉત્તરા અને અભિમન્યુ" એ મ્હારું કાવ્ય **મણિશંકરે** (રમણભાઈ મારફત) વાંચ્યું;

અને છેવટના બે શ્લોક કાઢી નાંખવાનું હેમણે સૂચવ્યું. પ્રથમ સ્થિતિ આમ હતી:

દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદ્મદીપ ગયો ડૂબી;
ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી ૨૩

બીજે દહાડે ઉમેરેલા શ્લોક:

× × ×

દીર્ઘ એ દિન જો! વીત્યો ધૂંધળો મેઘવૃન્દથી;
વાટચ જોતી રહી મુગ્ધા અબોલા ચિત્ત મન્દથી. ૨૪

રાત્રિયે લાવિયા વાર્તા દૂત દુઃખકરા ઘણી,–
'અભિમન્યુ પડ્યો યુદ્ધે,–મુગ્ધા મૂર્છિત જો! પડી. ૨૫

આ ૨૪ અને ૨૫ મા શ્લોક કાઢી નાંખતે મ્હને ક્ષણભર દુઃખ થયું હશે, પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી કલાતત્ત્વ વધારે સારું સધાતું હતું તેથી મ્હેં ત્હેનો સ્વીકાર કર્યો. (આ સૂચના પત્ર દ્વારા આવી હતી એમ મ્હને કાંઈક યાદ છે.)

એક બીજું ઋણ: રાજકોટમાં ભરાવાની સાહિત્યપરિષદ્‌ને સંબન્ધે પ્રમુખપદની પસંદગીને પ્રસંગે મણિશંકરે મ્હારે માટે સબળ યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું; ભાવનગરમાં મળેલી શાખાસભામાં હેમણે રજૂ કરેલા ઠરાવમાં મ્હારે વિશે અતિશય ગુણગ્રાહક—કવિ તરીકે ખાસ ગુણપ્રદર્શક–વચનો મૂકયાં હતાં. આ ચર્ચામાં મ્હારી તરફના મણિશંકરના સ્નેહપક્ષપાતે અંબાલાલભાઈ વિશે કાંઈક અમર્યાદિત કટુ આક્ષેપવચનો ઉચ્ચારાવ્યાં તેથી થયેલો ખેદ મ્હેં મણિશંકરના ઉપર ખાનગી પત્રદ્વારા જણાવ્યો હતો. તેથી હેમને ખોટું ના લાગ્યું, પણ પોતાનો આગ્રહ હેમણે છોડયો નહિં. એટલે સુધી કે તે પછીની પરિષદ્‌ની વડોદરાની બેઠક વખતે પોતે હાજરી આપવાને અનિચ્છુ હતા; પરંતુ મ્હને પત્ર લખીને પુછ્યું: "તહમે વડોદરે જવાના છો? તો હું પણ આવીશ."

સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની મણિશંકરના ઉપર અસર શરૂ થઈ તે સમયમાં હેમણે મ્હારા ઉપર પત્રવ્યવહાર ચલવી એ સિદ્ધાન્તો મ્હારે ગળે ઊતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું તે વખતે (ઈ. સ. ૧૮૯૮ના આરમ્ભ ભાગમાં) સિંધ હૈદરાબાદમાં હતો. એ વખતની મ્હારી ડાયરી તત્કાળ લભ્ય નથી; બાકી મણિશંકરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશનાં આછાં કિરણો હેમાંથી મળત.

સાહિત્યપરિષદ્‌નો આરમ્ભ અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં થયો તે વખતે મણિશંકર મ્હને મળ્યા તે પ્રસંગે હેમનું એક ઉદારતાદર્શક વચન યાદ આવેછે; મ્હને કહેઃ "નવા ઊગતા કવિયો, લેખકો, વગેરેને ત્હમે પ્રોત્સાહનથી આગળ પાડોછો." મ્હને સમઝણ ના પડી. "હું હેવું શું કરુંછું?" તો કહેઃ "કેમ? ન્હાનાલાલને આગળ પાડનારા પ્રથમ ત્હમે જ." હજી મ્હારા મનમાં ઊતર્યું નહિં. પણ જણાયું કે 'વસન્તોત્સવ' નામની ન્હાનાલાલની કૃતિમાં પ્રથમ પ્રગટ થયેલી છન્દરહિત યોજના વિશે મ્હેં લાંબું ચર્ચાપત્ર 'જ્ઞાનસુધા' માં પ્રગટ કરેલું ત્હેમાં ન્હાનાલાલની છન્દવાળી કાવ્યકૃતિનો પક્ષો બતાવતાં હેમના 'મણિમય સંથી' નામના કાવ્યનાં અત્યન્ત વખાણ કરેલાં, તે મણિશંકરના મનમાં હતું. આમ સાર અંશ ગ્રહણ કરવામાં ઉદારતા વિરલ જ હોયછે.

મણિશંકરનું કવિત્વ હેમની વક્તા તરીકેની પ્રવૃત્તિમાં પણ મ્હેં પ્રત્યક્ષ કર્યું તે પ્રથમ પ્રસંગઃ ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના ડીસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં સોશિયલ કૉન્ફરન્સમાં મણિશંકર એક ઠરાવને અનુમોદન આપવાને ઊભા થયાઃ "સજ્જનો અને સન્નારીઓ"–કે 'ભગિનીઓ અને બન્ધુઓ' (શું સંબોધનવચન હતું તે યાદ નથી)–આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આપણા ભારતવર્ષમાં એક જ્યોતિ પ્રગટ થયો."–આમ કહી બુદ્ધભગવાન્‌નું અનુલક્ષણ ઐતિહાસિક કલ્પનાશક્તિના દીપ વડે કરીને હેમણે જે ભાષણ ચલાવ્યું ત્હેની ગમ્ભીર મધુરતા, વાણીપ્રવાહની સુસમતા, ઇત્યાદિ ગુણોથી હું મુગ્ધ થઈ ગયો.

પ્રિય ભાઈ નરસિંહરાવ,

તમારો કાગળ વાંચી ઘણો દિલગીર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"મણિશંકર અમદાવાદની પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ વખતે "આપણું
હિત્ય" એ નિબન્ધ વાંચવાને ઊભા થયા તે વખતે આણંદ-
રી પાસે બેઠેલાને બીજી બાજુના પાડોશીએ પૂછ્યું: "મણિશંકર
તરીકે કે'વા છે?" આણંદશંકરે પોતાની સંક્ષિપ્ત રીતિથી કહ્યું:
માં–નું માધુર્ય, અને–ની વાણીની છટા છે." એ બોલ્યા તે વખતે
ંકર જાણતા નહોતા કે એ નિબન્ધમાં મણિલાલ દ્વિવેદીને "બ્રહ્મ-
શેષણ લગાડવા માટે આણંદશંકરના ઉપર મણિશંકરના પ્રહાર
છે. આટલા વર્ષને અંતરે એ નિબન્ધનો એ ભાગ વાંચતાં બહુ
લાં વચનો જણાતાં નથી. પરંતુ તે વખતે મણિશંકરની વાણીના
માં કાંઈક અનિષ્ટ કટુતા જણાતી હતી. એ જ નિબન્ધના નવીન
વીન કવિ-અવતાર તરીકે ન્હાનાલાલ કવિનું પુરસ્કરણ કરતાં,
સાહિત્યના નભોમંડલમાં "ઊગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચંદ્રરાજ"
નાલાલની જ પંક્તિનો પ્રકારાન્તરે હેમના ઉ..ણવર્ણનમાં વિનિયોગ
કરે કર્યો તે અતીવ સુભગ હતો; છતાં ત્હેની આસપાસ વિશેષ પડતાં
ચનોને પરિણામે શ્રોતાવર્ગમાં ઘણાને કાંઈક સુરુચિનો ભંગ થતો
હતો.

સ. ૧૮૯૮–૯૯માં મણિશંકર મ્હને એકવાર અમદાવાદમાં મળવા
યાદ છે. હમે બે મ્હારા પિતાને બંગલેથી રાયપુરમાં (જાણ્યામાં
દશંકરના ઘેર) હીંડતા જવાને સાથે ઊપડ્યા. તે વખતે ભાવનગરમાં
શંકર હતા. નાગર કારભાર ડગમગવા તરફ હતો; પ્રશ્નોરા પ્રતાપ
રીતે પ્રવેશ કરવા લાગ્યો હતો. વિઠ્ઠલભાઈ સામળદાસ તે વખતના
ન (નાગર જ્ઞાતિના) અમદાવાદ આવવાના હતા. મ્હેં કહ્યું: "ત્હમારા
ન સાહેબ આજ આવવાના છે." "Let him come." એ ઉત્તર
તાં મણિશંકરની નાગર દીવાન તરફની કાંઈક સ્વપક્ષના ગૂઢ બળનું
જણાવનારી વૃત્તિ જોઈ હું મનમાં હસ્યો, ને ચૂપ રહ્યો. પરંતુ હાવી
તેવો મણિશંકરમાં વિરલ હતી. કાલક્રમે હેમનામાં દીનભાવ બહુ વિકાસ
યો હતો; એટલે સુધી કે ભાષણ કરતે કાંઈક પણ વચનમાં અપ્રિયતા

આવ્યાનું શ્રોતામંડળમાં થતા ઉદ્દગારોથી જણાય કે—"ઓ પ્રભુ! મ્હને ક્ષમા કરજે!" એમ વચનો એ બોલતા.

હું **વાંદરે** આવીને વસ્યો તે સમયના આરમ્ભમાં હું તથા મ્હારો પુત્ર **નલિનકાન્ત** **મણિશંકર**ને મળવાને **મુંબાઇ**માં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં આવેલા એક મકાનમાં, હેમને ઊતારે, ગયા; તે વખતનું ચિત્ર પ્રગટ થાયછે. હમે અણધાર્યા જ ગયા હતાઃ એક ઓરડીમાં **મણિશંકર** ચટાઈ કે શેતરંજી ઉપર લાંબા થઈને પડ્યા હતા; શરીર ઉઘાડું; જમીનથી દોઢેક વ્હેંતની ઊંચાઈ મપાય હેવાં હેમનાં પ્રચણ્ડ પાસાંવાળું શરીર જોઈને **નલિન** તો છક થયો. એ તરત ઊઠ્યા. પુષ્કળ સ્નેહવાર્તા થઈ. તે પછી થોડે જ દિવસે એ મ્હને મળવાને **વાંદરે** આવ્યા. વાતોચીતો પછી હમે બંને સાથે ભાડાની ગાડીમાં **મુંબાઈ** જવા માટે સ્ટેશને જવાને ઊપડ્યા. રસ્તામાં વાત-પ્રસંગે મ્હેં કહ્યું: "મ્હારા પિતા કહેતા કે અજ્ઞાનવર્ગ અંધમૂર્તિપૂજાના ખાડામાં પડ્યા રહે તે કરતાં તો પાદરીઓ હેમને ક્રિશ્ચાનિટીના પ્રકાશમાં મૂકે છે તે વધારે ઇષ્ટ છે." **મણિશંકર** કહેઃ "શું? ક્રિશ્ચન થવું એ ન્હાનમની વાત છે?" મ્હેં જોયું: 'આર્ય' થયેલા **મણિશંકર**માં જૂનો ક્રિશ્ચન નિગૂઢ વસતો હતો.

એક અંગત કરુણ પ્રસંગ છેડવો પડેછે. ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના માર્ચની બીજી તારીખે મ્હારો પુત્ર **નલિનકાન્ત** જ્યોતિર્ધામમાં ગયો. **મણિશંકરે** તે પછી ત્રણેક અઠવાડિયે મ્હને આશ્વાસનપત્ર લખ્યો તે શબ્દશઃ ઊતારવાથી જ હેમની ધર્મભાવનાની, હૃદયની કોમલતાની, અને સરલ સ્નેહવૃત્તિની છાપ પડે એમ છેઃ

"પ્રિય ભાઇ **નરસિંહરાવ**

તમને લખવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર કરુંછું. પણ આવા જખમ પછી તરત કંઇ લખવામાં મને અનૌચિત્ય લાગ્યા કર્યું. આજે જ લખી શકુંછું.

તમારા ધર્મસિદ્ધાન્તો હું થોડે અંશે જાણું છું, તે પરથી ધારું છું કે આયુષ્માન્ નલિનકાન્ત અમર છે, અને ઈશ્વરતર લોકમાં ગયેલ છે, એમ તમે માનતા હશો. તેને ફરી એ લોકમાં મળવાની પણ તમને–દંપતીને–આશા હોવી જોઈયે. જો એમ છે, તો તેના સ્વર્ગપ્રયાણનો ખેદ કંઈ અંશે કમી થવો જોઇયે.

એટલી સ્થિતિયે પ્હોંચેલો નહિં પણ આશા આપી શકે તેવડી ઉમરનો એક પુત્ર મેં સોળ વરસ પ્હેલાં ખોયેલ છે. ખોયેલ છે એમ મારાથી લખાઈ ગયું, જો કે ખોયેલ નથી એમ મારા હૃદયની ખાતરી છે. છતાં લખાઈ ગયું તે પરથી જખમ હજી તાજો છે એ તમે જોઈ શકશો. એટલે તમારા હૃદયની સ્થિતિ હું સમજી શકું એ સ્વાભાવિક છે.

આ પ્રસંગે બીજું તો શું લખું ? જાણો છો કે ગુજરાતમાં જે થોડા આત્માઓની સાથે મારે સંબન્ધ છે, તેમાં તમે હમેશાં માનની જગ્યાએ રહેતા આવ્યાછો. તમારા લેખોને અને તમારા આત્માને ગુજરાતમાં જે આત્માઓ ચાહનારા છે, તેમાં હું થોડાને જ વધારે નઝદીક જોઉંછું. આવા દુઃખનો વખત છે, તેથીજ હૃદય થોડું ઊઘડી શકે છે. પણ अलमतिविस्तरेण.

તમારો સદાનો સ્નેહાધીન,

મણિશંકર.

આ સ્નેહાળ આત્મા આજ કે'વા કરુણ સંજોગોમાં પ્રયાણ કરી ગયો ! હજી તો હેમનો પુત્ર જયન્તકુમાર "પુર્વાલાપ" ની ભેટ આપવાને મ્હારી કુને આવનાર હતો, મ્હેં એ આવવાની વકી પણ રાખેલી, અને ઠરાવેલે દિવસે જ મણિશંકરના અવસાનનો તાર આવ્યો ! જયન્તકુમારે મિત્રદ્વારા 'પુર્વાલાપ' નું પુસ્તક બીજે દિવસે મોકલ્યું, મ્હેં ગમ્ભીર ભારભર્યા હૃદયથી તે સ્વીકાર્યું:

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર;
દૂર રહ્યો ઘરથી ઘણો, પગમાં લેશ ન જોર.

એ પંક્તિયોનો અર્થ ઐહિક ગૃહ ઇત્યાદિને કનણુ રીતે લાગૂ પડી શકે તે તજી દઈશું: એ ઉદ્ગારોનો આત્મિક અર્થજ ઘટે છે. 'સ્નેહજ્યોતિ'ને આ ઉદ્ગારોમાં કરેલી પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; એ આત્મા પણ જ્યોતિર્ધામમાં બિરાજ્યો !

સ્વ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ

હું જો ચિત્રકળા જાણતો હોત, તો એક હેવી મૂર્તિ આલેખત ! સ્થૂલ, વર્તુલાકાર, કદાવર; મ્હોએ શીળીના ગોભા; ગોળ મ્હો તે ખેંચીને ચોખંડું કર્યું હોય હેવું; સાદાં વસ્ત્રઃ અંગરખું, ધોતિયું, દક્ષણી પાઘડી, ખભે શાલ કે અંગવસ્ત્ર; પગે જાડા જોડા; બુદ્ધિમત્તાનું તેજ આંખ્યમાંથી ન્હાશી જઈ ને કપાળમાં ઊંડાં પાછલાં પડમાં સંતાયલું, હેવી મુખસામુદ્રિકઘટના;—આમ કાંઈક રેખાઓનો સમૂહ આંકીને નીચે હું લખતઃ—શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ. ઉપહાસનો ઉદ્દેશ નથી; જો કે શાસ્ત્રીજી મ્હારા પિતાના સમયમાં એ મિત્રમંડળમાં નિર્દોષ રમૂજનો વિષય બનતા હતા ખરા.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ કદી પડાવેલો જાણ્યામાં નથી. શુદ્ધ, સરલ સ્વભાવનું એ પરિણામ હું માનુંછું; પોતાની વિદ્યાની બાબતમાં યોગ્ય મમત્વ એઓ રાખતા હતા, પરંતુ પોતાની જાત્યને વિશે vanity, ફલણજીપણું, એ સાદા બ્રાહ્મણમાં અણુમાત્ર જાણ્યું નથી. 'સ્મરણમુકુર'ના પ્રત્યેક લેખના નાયકની છબી જોઇયે જ એ સૂત્રનો આજ ભંગ કરવો પડે-છે. તેથી જ ઉપરનું કલ્પનાચિત્ર આલેખવું પડયુંછે.

એ સ્વરૂપની પ્રત્યેક રેખામાં શાસ્ત્રીનો સરલ, સ્પષ્ટહૃદય, અપ્રિય સત્ય બોલવાની હિમ્મતવાળો, સ્વભાવ પ્રગટ થતો હતો; જેટલો એ સ્વભાવ સાચી હિમ્મત દર્શાવનારો હતો, તેટલો જ અન્યની આડીઅવળી ખટપટો તરફ અસહિષ્ણુતાને લીધે ઉશ્કેરાઈ જનારો, નિર્દોષ ક્રોધવાળો પણ હતો.

એક પ્રસંગ યાદ આવેછે. 'गुर्जराणां मुखं भ्रष्टं' એ દૂષણ ગુજરાતીઓ ઉપર મૂકનારા દક્ષણી વિશે વ્રજલાલ શાસ્ત્રી એક વાર મ્હારા પિતા વગેરે મંડળ આગળ બોલ્યા: " એ દક્ષણીઓ શેનો ગર્વ કરેછે ? હેમને પૂછી તો જુઓ કે સ્વરોમાં ऋ પછી આવનારા સ્વરનો શો ઉચ્ચાર થાયછે ? બધાજ કહેશે લ્+ऋ. પણ તેમ છે જ નહિં; ઉચ્ચાર તો લ્...ઉ જેવોછે. એ દક્ષણીઓની **જીભજ ખેંચી નાંખવી જોઇયે.**"

શાસ્ત્રી વર્ગમાં એ સમયમાં (હાલમાં પણ જે સ્થિતિ છે તેમ) સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય, પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય જ નહોતો. નાટકોમાં આવેલા પ્રાકૃત વાર્તાલાપની સમજૂત હેની સંસ્કૃત છાયા ઉપરથી જ સર્વ કરી લેતા. એ હાલતમાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્યનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું તેથી હેમની ઉપયોગિતા ઘણી હતી. આરમ્ભકાર્ય કરનારામાં સ્વાભાવિક રીતે આવનારા, તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પદ્ધતિથી અસ્પૃષ્ટ જનને સુલભ, દોષોથી ભરપૂર છતાં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીના બે લઘુ ગ્રન્થ, " ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ " અને " ઉત્સર્ગમાળા ", પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતીના અભ્યાસના સાગરમાં નાવ ખેડનારાઓને દીવાદાંડીઓનું કાર્ય સારનારા છે. અને એ કારણથી જ ડાકટર ભાંડારકરે પોતાના " વુઇલસન ફિલૉલૉજિકલ લેકચર્સ" માં વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું આદ્ય માર્ગદર્શકોમાં નામ ગણાવ્યુંછે. યદ્યપિ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી મનસુખરામ સૂર્યરામના અંતરંગમંડળમાં સ્થાન ભોગવતા નહોતા, તથાપિ એ મંડળ આપણા શાસ્ત્રીજીના સંપર્કમાં આવેલું અને તેથી કરીને "ચરોતર"ની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ " ચારુતર " માંથી કાઢવાનું મૂળ સ્થાન શાસ્ત્રીજી સુધી લઈ જઈ સકાય એમ છે. એ મંડળમાં શાસ્ત્રીજીની વિલક્ષણતાઓ—સ્વભાવાદિકની—વિશે રમૂજભરેલી વાતો ચર્ચાઓ થતી તે અત્યારે બધી સ્પષ્ટરેખ પ્રગટ થવી અશક્ય છે. એ મંડળમાં કે મ્હારા પિતા વગેરે મંડળની આગળ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી પોતાની પત્નીનાં વખાણ કરતાં એક પ્રસંગ ઉલ્લાસથી, ભોળાભાવથી, કહેતા તે યાદ આવેછે: " હું હેને પિયર એક વાર ગયો, ત્યારે તરત એ ખોયડી ઉપર ચઢી ગઈ ! અને સુન્દર

બોર ઊતારીને મ્હારે માટે લાવીને હેણે મૂક્યાં." આ વાત કરતે બોરનો સ્વાદ હેમના મ્હોમાં પસરતો કે પત્ની તરફનો ભાવ હૃદયમાં રેલાતો,—તે કલ્પના કરવી અશક્ય હતી.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીની વિલક્ષણ મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલેક ભાગે મ્હારા પિતાને એ મળવા આવતા તે વખતે, અને કેટલેક ભાગે જાહેર મંડળમાં પ્રસંગવશાત્ એ હાજર થતા તે વખતે થયેલાં. એ પ્રસંગો સંખ્યામાં અલ્પ હતા.

શાસ્ત્રીજીની ઉપયોગિતા કોઈ દિશામાં હેમની પ્રવૃત્તિ રોકવાથી પૂર્ણ રૂપે કામમાં લેવાશે તે વિચારીને જ હેમની કને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ મ્હેં ઉપર નામ કહ્યાં તે નિબન્ધો રચાવેલા, અને આગળ જતાં એ સોસાઇટીના આસિસ્ટંટ સેક્રેટરી તથા "બુદ્ધિપ્રકાશના"ના તન્ત્રીને સ્થાને નીમાયલા. એ સમયમાં એઓએ "સોસાઇટી" ની અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરેલી ત્હેની કીમત આંકવી અશક્ય છે. **ભાલણ**કૃત "કાદમ્બરી"નો અમૂલ્ય હસ્તલેખ **વ્રજલાલ** શાસ્ત્રીની માલીકીનો હતો તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ રૂ. ૬, (અંકે છ રૂપિઆ) ની કીમતે ખરીદી લીધો, તે ઉપરથી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત નિષ્કામવૃત્તિ, ભલમનસાઈ, ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક ગુણોની આંકણી થાયછે; એ ધોરણે હેમની ભાષા તથા સાહિત્યની સેવાની આંકણી આપણે તો નહિં કરિયે.

આજથી ૪૫–૫૦ વર્ષ ઉપર **અમદાવાદના** શાસ્ત્રી વર્ગનો નવીન પદ્ધતિયે ઉપયોગ કરવાની યોજના મ્હારા પિતા અને હેમના મિત્ર રણછોડભાઈ (રણછોડલાલ છોટાલાલ) વગેરેએ આરમ્ભી હતી; ત્હેમાં ભાષણ કરવાનો વારો વ્રજલાલ શાસ્ત્રીનો આવ્યો તે પ્રસંગ મ્હારા સ્મરણમાં દૃઢરેખ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો છે: સ્થળ—**ખાડિયામાં સાકોદરાના** મહાદેવની ધર્મશાળાની મેડી; સમય—સંધ્યાકાળનો; હાજર—**ભોળાનાથ સારાભાઈ**, **રણછોડલાલ છોટાલાલ**, વગેરે મિત્રમંડળ, બીજા શ્રોતાજન એકઠા થયેલા તે; માંહિં બાળકવયનો હું પણ બેઠો હતો. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ

ત્ર્યંબકલાલ (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા) પણ હતા. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ગાદી તકિયે બેઠા બેઠા બોલવા લાગ્યા; વિષય યાદ નથી; અને યાદ રહે એમ પણ ન્હોતું; કેમકે ઝાડને એક ડાળેથી બીજે ડાળે, ને બીજેથી ત્રીજે, અને એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર, એમ ચપલતાથી પક્ષી ઉડે તેમ શાસ્ત્રીજીની કલ્પના ઊડતી હતી. એક મુદ્દો ચર્ચવા લાગ્યા; અને વચમાં બીજી જ વાત—અસંબદ્ધ, અર્ધસંબદ્ધ—સાંભરતાં તે પકડી લીધી; વળી ત્હાંથી ત્રીજી, ચોથી એમ જતે મૂળ વાત કહિં ને કહિં જતી રહી;—આમ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, એટલે રતનલાલ ભટ્ટ બોલા હતા ત્હેમનાથી ના રહેવાયું: વચમાં બોલી ઉઠ્યા:—“શાસ્ત્રી મહારાજ! એ તો બધું ઠીક; પણ ત્હમારે કહેવું છે શું? તે ઉપર આવો ને!” લગાર પણ માઠું લગાડ્યા વિના શાસ્ત્રી મૂળ વાત ઉપર આવ્યા; પણ ક્ષણ બે ક્ષણમાં પાછા આડા ફાટ્યા, તે નાઠા તે નાઠા જ, આમ હેમનું ભાષણ! ત્હેમાં ષડ્દર્શન એટલે જોગી, જંગમ, શેવડા, સંન્યાસી, દરવેશ, ને બ્રાહ્મણ એ ગણના પણ કરાવી ગયા! ભોળા શાસ્ત્રી! ત્હમારો નિર્દોષ આત્મા અમર રહો!

અમદાવાદ છોડીને નિવૃત્ત થયા પછી શાસ્ત્રી પોતાના ગામ મલાતજ-માં જઈને વસ્યા, કે સારસામાં તે યાદ નથી. પરંતુ પાછળથી પોતે શિષ્યોને કંઠી બંધાવી પંથના સ્થાપક, વ્રજાચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા; આગળ જતાં કેટલાક શિષ્યો કે બીજાઓ શાસ્ત્રી તરફ વૈમનસ્ય રાખીને હેમનાં ધોયેલાં ધોતિયાંને કૌવચ છાનેમાને લગાડીને શાસ્ત્રીને કનડતા હતા; ઇત્યાદિ કથા દંતકથાના વર્ગમાં જ મૂકીશું. બાકી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત સરલ મૂર્તિ, સદ્ભાવભરેલું હૃદય, અને એઓના જ્ઞાનનાં સ્થાયિ ફળ,—એ મ્હારા મુકુરમાં ચિરસ્થાપિત, ચિરપ્રતિબિમ્બિત રહ્યાં છે, અને રહેશે.

હતી; ખેડામાં એઓ માસ્તર હતા ત્હેવામાં કોઇ અટકચાળા લોકોએ હેમના ઉપર આક્ષેપો આણ્યા—તે પ્રસંગે હેમનો બચાવ એ જ હતો કે—"હું સાલો રૂપાલો પડ્યો; ને પેલો સાલો દામોદર વાત્ર મ્હને ન કામો વગોવેછ."

મ્હારા પિતાની હુરદેવરામ માસ્તર તથા હેમના ભાઈ સાથે જૂના વખતની મિત્રતા હતી. હમારે ઘેર એ મ્હારા પિતા કને આવેલા તે અનેક પ્રસંગો—વિશેષ મહત્ત્વના ન હોઈ—મુકુરમાં છપાયા નથી. દૃઢ સંપર્કના પ્રસંગો થોડા છપાયાછે તે નોંધું છું. તે પૂર્વે પરોક્ષ કથામાં જે સ્થાન હેમનું હતું તે પ્રથમ કહું. ગાયનનો અતિશય શોક માસ્તરને હતો. અને પોતે ગમે તે ઠેકાણે, ગમે તે વખતે, ઊભા, બેઠા, ઘરમાં, બ્હાર, બધે, કહો તે પ્હેલાં, ગાઈ પડતા, અને ઉસ્તાદી રીત્યનું ગાઉંછું એમ માનતા, પણ હેમનાં 'કુત્તાઇ' તાનપલટાથી બધા હસતા. હેમની ગાયનશૈલીની નકલ દુર્ગાશંકર નામના એક પટણી—અમદાવાદમાં વશેલા વકીલ—નાગર બહુ સરસ કરતા હતા. આ હેમની રમૂજી ખાસિયતનો ઉપહાસ એક મુંબાઇના પારસી—નામે ફ્રામજી કડાકા, હેણે "Gujarat and Gujaratis" નામના પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે, તે છે તો નિર્દોષ રમૂજનો પણ કાંઈક અતિવક્રચિત્ર જેવો લાગેછે.

સ્વ. હરદેવરામ માસ્તર

દરેક જમાનામાં કેટલીક ખાસ વ્યક્તિને અમુક અનુષંગરૂપ નામમુદ્રા મરણપર્યંત–તે મુદ્રાનું મૂલ પ્રયોજન, કારણ પ્રસંગ ઇત્યાદિ વિલુપ્ત થયા પછી પણ લોકવાણીમાં–વળગી રહેછે. દુર્ગારામ **મહેતાજી, નંદશંકર માસ્તર,** ઇત્યાદિની પેઠે હરદેવરામ **માસ્તર** એમ સંજ્ઞા, એઓ ન્યાયખાતામાં સબજજ થયા, આગળ જતાં પેનશન લઈને નિવૃત્ત થયા પછી ડાકોરમાં 'રિસીવર' નીમાયા, ત્યહારે પણ અને તે પછી મરણપર્યંત, હરદેવરામને વળગી રહી હતી. પોતાની જાહેર જીવનની શરુઆતમાં એ ખેડામાં અંગ્રેજી સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા; એ આ સંજ્ઞાના સતતપ્રવાહનું મૂળ.

એ આનન્દી, મોજીલી, શોકીલી, હસમુખી, પ્રફુલ્લ, ગૌરવણ મુખવાળી મૂર્તિ કદી ભૂલાય નહિં હેવી હતી. આપણા કન્હૈયાલાલ મુનશીમાં હેમના કાકા–હરદેવરામ માસ્તર–ની બધી મુખરેખા તો નહિં, પણ નસકોરાંની ઝીણી ફુલાવટ, અને કેટલીક ઉપરેખાઓ પ્રગટ થાયછે. ભરૂચી પાઘડી કન્હૈયાલાલ પ્હેરેછે તે હાલના વખતની સુધરેલા ધાટની; પણ હરદેવરામ માસ્તરની જૂની ભરૂચી, ભારેખમ, છતાં વાંકી પ્હેરેલી સૂરતી ભરૂચી લાલને ઓળખાવી આપે હેવી. સૂરતી પાઘડી ભરૂચી પાઘડીથી જુદા મરોડની છે. એ છબી ઉપરથી જણાશે. દુનિયાંની ચિન્તાનો બોજો કદી પણ જેની ભાલરેખા ઉપર દબાણ કરતો જ નહિં હેવી મૂર્તિ હરદેવરામ માસ્તરની હતીઃ કરુણરસ માસ્તરની દીપ્તિમંત મુખપ્રભા જોઈને કહિં અંધારી ગુફામાં સંતાઈ જતો હતો. હેમની મુખાકૃતિની સુન્દરતાને પોતે એકવાર નિન્દી

હરદેવરામ માસ્તર

[પૃષ્ઠ ૧૬૫

સ્વ. હરદેવરામ માસ્તર

દરેક જમાનામાં કેટલીક ખાસ વ્યક્તિને અમુક અનુષંગરૂપ નામમુદ્રા મરણપર્યંત–તે મુદ્રાનું મૂલ પ્રયોજન, કારણ પ્રસંગ ઇત્યાદિ વિલુપ્ત થયા પછી પણ લોકવાણીમાં–વળગી રહેછે. દુર્ગારામ **મહેતાજી, નંદશંકર માસ્તર,** ઇત્યાદિની પેઠે હરદેવરામ **માસ્તર** એમ સંજ્ઞા, એઓ ન્યાયખાતામાં સબજજ થયા, આગળ જતાં પેનશન લઈને નિવૃત્ત થયા પછી ડાકોરમાં 'રિસીવર' નીમાયા, ત્યારે પણ અને તે પછી મરણપર્યંત, હરદેવરામને વળગી રહી હતી. પોતાની જાહેર જીવનની શરુઆતમાં એ ખેડામાં અંગ્રેજી સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા; એ આ સંજ્ઞાના સતતપ્રવાહનું મૂળ.

એ આનન્દી, મોજીલી, શોખીલી, હસમુખી, પ્રફુલ્લ, ગૌરવણ મુખવાળી મૂર્તિ કદી ભૂલાય નહિં હેવી હતી. આપણા કન્હૈયાલાલ મુનશીમાં હેમના કાકા–હરદેવરામ માસ્તર–ની બધી મુખરેખા તો નહિં, પણ નસકોરાંની ઝીણી ફુલાવટ, અને કેટલીક ઉપરેખાઓ પ્રગટ થાયછે. ભરૂચી પાઘડી કન્હૈયાલાલ પ્હેરેછે તે હાલના વખતની સુધરેલા ઘાટની; પણ હરદેવરામ માસ્તરની જૂની ભરૂચી, ભારેખમ, છતાં વાંકી પ્હેરેલી સૂરતી ભરૂચી લાલ ને ઓળખાવી આપે હેવી. સૂરતી પાઘડી ભરૂચી પાઘડીથી જુદા મરોડની છે. એ છબી ઉપરથી જણાશે. દુનિયાંની ચિન્તાનો બોજો કદી પણ જેની ભાલરેખા ઉપર દબાણ કરતો જ નહિં હેવી મૂર્તિ હરદેવરામ માસ્તરની હતી. કરુણરસ માસ્તરની દીપ્તિમંત મુખપ્રભા જોઈને કહિં અંધારી ગુફામાં સંતાઈ જતો હતો. હેમની મુખાકૃતિની સુન્દરતાને પોતે એકવાર નિન્દી

હતી; ખેડામાં એઓ માસ્તર હતા ત્હેવામાં કોઇ અટકચાળા લોકોએ હેમના ઉપર આક્ષેપો આણ્યા–તે પ્રસંગે હેમનો બચાવ એ જ હતો કે—"હું સાલો રૂપાલો પડયો; ને પેલો સાલો દામોદર વાઘ મ્હને નકામો વગોવેછ."

મ્હારા પિતાની હરદેવરામ માસ્તર તથા હેમના ભાઈ સાથે જૂના વખતની મિત્રતા હતી. હમારે ઘેર એ મ્હારા પિતા કને આવેલા તે અનેક પ્રસંગો–વિશેષ મહત્ત્વના ન હોઈ–મુકુરમાં છપાયા નથી. ૬૯ સંપર્કના પ્રસંગો થોડા છપાયાછે તે નોંધું છું. તે પૂર્વે પરોક્ષ કથામાં જે સ્થાન હેમનું હતું તે પ્રથમ કહું. ગાયનનો અતિશય શોક માસ્તરને હતો. અને પોતે ગમે તે ઠેકાણે, ગમે તે વખતે, ઊભા, બેઠા, ઘરમાં, બ્હાર, બધે, કહો તે પ્હેલાં, ગાઈ પડતા, અને ઉસ્તાદી રીતનું ગાઉંછું એમ માનતા, પણ હેમનાં 'કુત્તાઇ' તાનપલટાથી બધા હસતા. હેમની ગાયનશૈલીની નકલ દુર્ગાશંકર નામના એક પટણી–અમદાવાદમાં વશેલા વકીલ–નાગર બહુ સરસ કરતા હતા. આ હેમની રમૂજી ખાસિયતનો ઉપહાસ એક મુંબાઇના પારસી–નામે ફરામજી કડાકા, હેણે "Gujarat and Gujaratis" નામના પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે, તે છે તો નિર્દોષ રમૂજનો પણ કાંઈક અતિવક્રચિત્ર જેવો લાગેછે.

હવે મુકુરનાં સંમુખ પ્રતિબિમ્બો પ્રગટ કરું: ઈ. સ. ૧૮૮૧–૨ કે તે અરસામાં મુંબાઇમાં હું બી. એ. પછીનો અભ્યાસ કરતો હતો તે સમયમાં વેકેશનમાં અમદાવાદ જતે હું ઊમરેઠ મ્હારી બ્હેનને મળવાને ગયો; મ્હારા બ્હનેવી ત્ય્હાંના સબજજના કલાર્ક–ઑફ–ધી–કોર્ટ હતા. સબજજ હરદેવરામ માસ્તર હતા. રાત્રે હરદેવરામભાઇયે હમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા; હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, અને હમારા બ્હનેવી ગોપીલાલ, એટલા હતા; તે ઉપરાંત એક મુસલમાન ગવૈયો, અને ઉમરેઠના પોસ્ટમાસ્તર હતા, નામ ભૂલી ગયોછું. ન્હાની સરખી ગાયનની મિજલસ કરી લાગતી હતી. પોસ્ટ-માસ્તરે મ્હારી જોડે અપૂર્વ રીતે પરિચય કર્યો. હરદેવરામભાઇયે 'આ મ્હારા ગામના પોસ્ટમાસ્તર' કરીને ઓળખાણ કરાવ્યું. એટલે પોસ્ટ-

માસ્તર કહે: "તમે મુંબાઇથી ઉમરેઠ આવવાના છો તે વાત બધા કરતાં મ્હેં પ્હેલી જાણી હતી."—એ શી રીતે? મ્હેં મ્હારી બ્હેન ઉપર કાર્ડ લખેલું—હું અમુક દિવસે આવીશ કરીને—તે પોસ્ટમાસ્તરે વાંચી લીધું હતું. ગામડું ગામ એટલે ટપાલનો જથો અલ્પ, પોસ્ટકાર્ડ ઉપર સરનામું સ્થાનિક પરિચયનું, પોસ્ટકાર્ડ એટલે લખેલો ભાગ ખુલ્લો, અને અમુક વર્ગમાં સ્વભાવસુલભ હેવું કુતૂહલ;—આટલું બધું મળે ત્હાં પોસ્ટમાસ્તરથી વાંચ્યા વગર કેમ રહેવાય?—હું મનમાં રમૂજ પામ્યો છતાં કાંઈક જીવ મ્હારો કચવાયો પણ ખરો. પછી વિચાર આવ્યો કે બિચારા આ ભોળા માણસમાં કશો ખોટો ઇરાદો નહોતો, અને એ etiquette જેવી વસ્તુ જે દેશમાં, મંડળમાં, ચલણી નાણું ગણાય તેથી અતિશય દૂર રહેલા.

પોસ્ટમાસ્તર કને પ્રથમ ગવડાવ્યું. શું અદ્દ્ભુત ગાન! હેમના અવાજની વિલક્ષણતા માટે મ્હારા બન્ધુએ હેમનું નામ પાડીમાસ્તર પાડયું. પછી પેલા મુસલમાન ગવૈયાએ ગાયું. મૅઝિની, કોર્નેલિયા વગેરેમાં ચ્હા કેક ખાનારાઓ ઇરાનીની દુકાને ચ્હા કેકનો આસ્વાદ મેળવે, ત્હેવો અનુભવ, હમને આ ગવૈયાના ગાનથી થયો. પછી હમે બે ભાઇયોયે—હરદેવરામ માસ્તરના આગ્રહથી—ગાયું; मांगिरीश सुखदपादपद्मौं मानस ठेवा એમ શરૂ થતું કલ્યાણી રાગનું ગીત હમે મુંબાઈમાં એક ઉત્તમ ગાયક—શેણવી જ્ઞાતિના—કને શીખેલા તે ગાયું. ગાયું? ગાયું ખરું પણ તદ્દન નઠારું ગાયું; બે ઠઠ્ઠાવાળું 'નઠ્ઠારું' નહિં, તો પણ નઠારું. કારણ શું હશે? ખોટી બડાઈ કરું તો કારણ એક જડેછે; એ બધું વાતાવરણ જ સુન્દર સંગીતને વિરોધી હતું; પાડીમાસ્તર, ગામડિયા ગવૈયો, બધું પ્રતિકૂલ જ હતું; એટલે હમે પણ એ સંપર્કમાં ઘસડાયા. ખરું કારણ સોધું તો બીજું છે; હમે બંને એ ગીત નવું શીખેલા હતા, મ્હારા બન્ધુ તો ગાનકલામાં અપૂર્વ કુશલતાવાળા હતા, પણ હું સાધારણ જ હતો; બીજું, હમારા મનમાં એક જાત્યની અનિષ્ટ ગર્વવૃત્તિ થઈ—કે આ શા ત્રીજા ચોથા વર્ગના ગાનારા ભેગા કર્યાછે! લાવો આપણે ચમત્કાર બતાવિયે—આ વૃત્તિની સજા તરત જ થઈ. હમારું ગાન નિષ્ફળ નીવડ્યું.

હુરદેવરામ માસ્તરે તે રાત્રે ગાયું કે નહિં તે યાદ આવતું નથી. પણ હેમની ગાનરીતિનો અનુભવ હમને તે પૂર્વે પણ થયેલો ખરો. અને પછી પણ થયેલો. "કુત્તાઇ" તાન હિંદુસ્તાની–ખાસ મુસલમાન–ગવૈયાઓમાં દૂષણરૂપ બનેછે, તે રીતિને–ગણિતશાસ્ત્રમાંથી રૂપક લઈને કહું તો, તે રીતિને–વર્ગ, ઘન, નહિં પણ ૧૦ નો અંક ઘાતચિહ્નને સ્થાને મૂકિયે ત્હેવી અજબ હાસ્યજનક રીતિ હેમની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ખેડા જિલ્લામાં હું સ્ટ્ટ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રોબેશનર નીમાયો; એ સાલના શિયાળામાં આસિસ્ટંટ કલેકટર કેનેડી નામના સાથે હું સવારીમાં ફરતો હતો; હમારો મુકામ બોરસદમાં આવ્યો. હુરદેવરામ માસ્તર ત્હાં સર્બાર્ડિનેટ જજ હતા. મ્હારા પિતાના એ જૂના મિત્ર, મ્હારું હેમના જ હોદ્દાના ગામમાં અણધાર્યું આવી ચઢવું, હુરદેવરામની અપ્રતિમ આતિથ્યવૃત્તિ, મિત્ર તરીકે ઊભરાતો સ્નેહ,—આ બધાં કારણો એકઠાં થયાં, ત્હાં બીજું શું સંભવે? બસ, હુરદેવરામભાઇયે મ્હને ધામધૂમવાળી જ્યાફ્ત આપી. પોતાને ઘેર રાત્રે જમવા આવવાનું નિમંત્રણ કરવાને પોતે મ્હારે તંબૂએ આવ્યા. હું ના કહી જ કેમ સકું? મ્હેં ધાર્યું કે મ્હને એકલાને જમવા બોલાવ્યો હશે. પણ ના, આખું બોરસદ જ હતું! હું જઈને જોઉંછું, તો નિમંત્રણ કરેલા ગૃહસ્થો કાંઇ પચાસ સાઠ હતા: મામલતદાર (ધનજીશાહ કોઠાવાળા), સબ રજિસ્ટ્રાર, અવલકારકૂન, પોતાનો મુખ્ય કલાર્ક, કેટલાક અગ્રગણ્ય વકીલો, ઇ. ઇ. અનેક ગામના ન્હાના મ્હોટા મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો હતા. રંગોળી પૂરીને ઠામ માંડેલા; કેળનાં પાંદડાં સુન્દર રીતે ગોઠવેલાં; ઘર ન્હાનું હોવાથી, ચૉક, પડાળી, પરસાળ વગેરે સર્વ ભાગમાં ઠામ મંડાયલા; દરેક ઠામે અગરબત્તીઓની સુગંધમય ઝીણી ધૂમલહરી, વાંકીચૂંકી ઊંચે જતી, આ ઉદાર હૃદયના, મિત્રતાનો પ્રસ્નવ ઝરતા, ગૃહસ્થધર્મની મૂર્તિરૂપ, પુરુષના સ્નેહસુગન્ધની ગૂઢ પ્રતિકૃતિ બનતી હતી. જમણમાં મિષ્ટાન્ન, શાક, કઢી ભાત વગેરે કાંઇં અનેક વાનીઓ, જાણે લગનનું જમણ હોય. બધા વારા ફરતી ન્હાવા ગ્યા; ચૉકમાં હુરદેવરામભાઈ અને હું ઊભા ઊભા વાતે વળગ્યા; નાહી

કરી સ્વચ્છ સોળું પ્હેરી ગૌરકાય માસ્તરસાહેબ, ખભે ભીનો અગૂંછો નાંખેલા ઊભા હતા; હું હજી ન્હાવાનો હતો મ્હેં કહ્યું: "માસ્તર સાહેબ! ત્હમે તો હું સ્વપ્નામાં પણ ન્હોતો ધારતો એટલી ધામધૂમ કરીછે!" એક વિલક્ષણ વિનયદર્શિની મુખચર્યા કરીને માસ્તરસાહેબ બોલ્યા:

"નનુભાઈ! હામાં સી વાત છે? જુઓ આ દુનિયાંમાંથી સું લઈ જવાનું છે?"—આમ કહી એકદમ શીઘ્રકવિત્વની અને હેમના ખાસ સંગીતની ઊર્મિના શિખર ઉપર એ ચઢી ગયા, અને ગાવા લાગ્યા:

"ઇસ દુનિયાંમેં ફાંફાં હૈ, ભાઇ ઇસ દુનિયાંમેં ફાંફાં હૈ;

જરાક થોભી શીઘ્રકવિત્વને એડી મારી;

"ફાંફાં હૈ સો કૈસે ભાઈ?—"

(કવિત્વ ક્ષણભર અટક્યું; એડી સાથે એ ટટ્ટૂને ચાબૂક લગાવી; એકદમ ટટ્ટૂ કૂદ્યું ને ખાડામાં પડયું:)

"ફાસ ફૂસ સબ ફાંફાં હૈ."

(હવે સંગીતની ઘોડી દોડી:)

"આ...આ...આઃ ઑય્-ઑય્-ઑય્-ઑય્—આ...ઈસ દુનિયાંમેં ફાંફાં હૈ"

મ્હેં સભ્યતાથી કાંઇક સંયમ સાથે હેમના શીઘ્રકવિત્વ વિશે બે બોલ કહ્યા. એટલે પોતે એક બનાવની વાત કહી. "એકવાર એક કાનડી ગવૈયો આવેલો; તે ગાવા લાગ્યો 'सरसिजाक्षि वा†'—મ્હેં કહ્યું; આ કાનડી છે? જુઓ, મ્હને પણ કાનડી આવડે છે કહી મ્હેં ગાયું:

"सरसिजाक्षि! वा! આ...આ..." પછી આગળ ગીતપૂર્તિ કરેલી કહી સંભળાવી. મ્હેં કહ્યું: માસ્તરસાહેબ! એ ભાગ તો મેરાઠી ભાષાનો આવ્યો!" તો કહે: "એ જ મ્હારી ગમ્મત કેની!"

આ અપૂર્વ રમૂજ હતી. માસ્તર સાહેબના નિખાલસ દિલના પ્રભાવે આ બધું નવું સુન્દર રૂપ જ પામતું હતું.

† વાક્ય આવ્ય (કાનડીમાં).

પ્રત્યક્ષ ચિત્રો ખશેડી દઈને, પરોક્ષદર્શન એક પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ-માં આખા જિલ્લાના (અમદાવાદ તેમ જ ખેડા જિલ્લાના) સબૉર્ડિનેટ જજોનું એક સંમેલન (conference) ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને બંગલે એકવાર ભરવામાં આવ્યું હતું. મ્હારા પિતા પણ ત્હેમાં હાજર હતા; સબૉર્ડિનેટ જજની જગા ઉપરથી એ નિવૃત્ત થયા પૂર્વેની આ વાત હોવી જોઇયે; તો તો ઈ. સ. ૧૮૭૨–૭૩ પૂર્વે વાત જશે; નિવૃત્તિ પછીની વાત હોય, તો મ્હારા પિતાને ખાસ સબબે નિમંત્રણ કર્યું હશે; આ વીગતની સ્મરણરેખા અસ્પષ્ટ છે. અસ્તુ. સંમેલનમાં વિવિધ પ્રશ્નો—ન્યાયખાતાનાં વહીવટ, ઊનતાઓ, જરૂરિયાતો, ઇત્યાદિને અંગે—ચર્ચાતા હતા. ત્ય્હાં આપણા ચિત્રનાયકની મૂર્તિ જોવા લાયક, નિર્દોષ રમૂજ ઉપજાવનારી હતી. ઊભા થઈ અંગરખાની બંને બાંહ્યો ચઢાવતા જાય, જોસભેર, ખુંખારી ખુંખારીને, બોલતા જાય; "Oh! no; I beg to differ;" ઇ. ઇ. વચનો માત્ર પોતાની વ્યક્તિતા સ્થાપવાને ઉચ્ચારતા જાય;—એ ચિત્ર કોણ ચીતરી સકશે? "કાબેલ કોઇ છે ચિતારો. ચિત્ર હેવું ચીતરે?"—ઘેર આવીને મ્હારા પિતાએ આપેલા વર્ણનના આ રંગો ઝાંખારૂપમાં જ હું પૂરી સકું છું.

હરદેવરામ માસ્તરની છબી સ્મરણમુકુરમાંથી હવે લાંબા કાળ સૂધી ખશી જાયછે. બોરસદમાં મ્હને અમીરશાહી જ્યાફત આપી તે પછી ચાર પાંચ કે કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે અત્યારે યાદ નથી. મ્હારા પિતા ૧૮૮૬ માં ગુજરી ગયા તે પછીની વાત છે. હમે બાળક છતાં, હમારા પિતાના મરણ પછી પણ, હમારી સંભાળ લેવા, સમાચાર પૂછવા હરદેવરામભાઈ અમદાવાદ પોતે આવે ત્યારે, બિનચૂક, આવતા. હેવો એક પ્રસંગ ખડો થાયછે. હું મ્હારા ભાઈ કૃષ્ણરાવ, બીજાં કેટલાંક કુટુમ્બનાં માણસો, એક બે મિત્રો વગેરે ઘરમાં હતાં, ત્ય્હાં હરદેવરામભાઈ આવ્યા. વિવિધ વાતો થઈ. પછી અંગત પ્રસંગ ઉપર આવ્યા. પોતે ઘરભંગ થયા હતા, અને નવો સંબન્ધ કર્યો હતો. હેમની પુત્રી મણિબ્હેનને બે એક સંતાન હતાં. માસ્તરનાં નવાં પત્નીની ઉમર અલબત ન્હાની જ હતી. ત્હેને ઉદ્દેશીને

માસ્તરસાહેબ બોલ્યા; "હેનું નામ મ્હેં 'ન્હાની' રાખ્યું છે; છોકરાંની (અર્થાત્ મણિબ્હેનનાં છોકરાંની) 'નાની' (=વડિયાઈ), અને મ્હારી 'ન્હાની'!" એમ શબ્દખેલનો ચતુરાઇચમત્કાર પ્રગટ કરી તે ઉપર પોતે પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા.

આ પછી થોડી મુદતે-વર્ષ બહુ વીત્યાં નહિં એટલામાં-આ બીજી પત્નીનું પણ અવસાન થયું. તે પછી હમારે ઘેર એઓ મળવાને આવ્યા. ઉપર પ્રમાણે કુટુમ્બ તથા મિત્રમંડળ હમારું બેઠું હતું. હમારે માસ્તર-સાહેબને ખરખરો કરવાની જરૂર જ ના પડી. આવીને બેઠા કે તરત પોતે બોલ્યા: "હમે તો હતા ત્હેવાને ત્હેવા થયા!"—બીજી વાર ઘરભંગ થયા તે વાતનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો. હમે ક્ષણભર મૌન રાખીને પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે પૂછ્યું: "માસ્તરસાહેબ! ફરીથી વિચાર થાય ખરો?" માસ્તર-સાહેબ એ વિચારને તુચ્છકારનારી મુખરેખાઓ આંકીને બોલ્યા: "હવે...? સું હવે પાછા એ વાતમાં પડવું?—આમ કહી, લગભગ તરત વિચારનો રંગ ફેરવવાની સાથે મુખમુદ્રા ઉપર રંગીલાપણાનો રંગ છાઈને બોલ્યા: "બાકી, સું કાંઈ કડવું લાગેછે!" વળી ભાવ પલટાયો: "પણ, બસ, નહિં હવે." માસ્તરસાહેબને માનવજાતિમાં કેઈ વિશિષ્ટ કોટિમાં મૂકું?

"દુઃખમાં સુખની રેખા જોનારા વિરલાજનો"

એ કોટિ કાંઇક અંશે બંધ બેસશે. આ જમાનાના વાચક! આ રંગીલી, મોજીલી, નિખાલસ, જીવનસાગરના તરંગો ઉપર—શાન્ત લહરીઓ ઉપર તેમ જ પ્રચંડ ઉછળતા તરંગો ઉપર—એક સરખા અલ્પભારથી પ્રફુલ્લ નૃત્ય કરતી વિરલ મૂર્તિને તું અન્યાય ના આપીશ. આ જગતમાં ડાહ્યા, ગમ્ભીર, માથે ઘંટીનું પડ મૂકી ફરનારા, હાસ તે શું તે ના જાણનારા, સ્મિતનું સૌન્દર્ય પણ સ્મિતક્રિયા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ પ્રગટાવીને એ વસ્તુ વિરલ પ્રસંગે વાપરનારા, ત્હેં બહુ જોયા હશે; આપણી રંગીલી મૂર્તિ અને ગમ્ભીરી મૂર્તિ વચ્ચેના અનેક ત્હેં દીઠા હશે; પણ હાવી નિર્દોષ રંગીલી, વ્યક્તિયો વિરલ જ છે;

એટલે દરજ્જે, તેમ જ અનેક દૃષ્ટિયે હેવી મૂર્તિની કીમત આંકવી કઠણ છે. માનવજીવનના વિશાલ આકાશમાં ઘેરી ઘટાઓની પદરેખા સ્થાયી મુદ્રા મૂકી જતી હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી; પરંતુ હાવી આનન્દરસનો પૂર્ણ આસ્વાદ કરનારી, પોતાની આનન્દસરિતાવડે અનેક ક્ષેત્ર ભૂમિયોને હરિયાળા હાસભરી કરનારી, વ્યક્તિયો એ આકાશમાં સંધ્યાભ્રરેખેવ મુહૂર્તરાગા: હ્મને ભાસે તો હ્મારી ભૂલ્ય છે; એ આછા જણાતા રંગોનું સૌન્દર્ય ક્ષણભર પ્રગટ થઈ લુપ્ત થતું જણાયછે ખરું, પરંતુ હેની ગૂઢ પદપંક્તિ અનન્તતાના પટમાં અલોપ્ય સ્થાન પામેછે.

ગુજરાતી બની ગયેલા ન્હોતા, તેમ બનવાનો પ્રસંગ જ ન્હોતો આવ્યો. પરંતુ મ્હારે એ બે પંડિતોનો સંપર્ક પાછલાં પચાસ વર્ષમાં થયેલો, તે કાંઈક અંશે ગુજરાતમાં, તેમ જ **શંકર** પંડિતની તો કાર્યપ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં પણ થોડો વખત હતી,–તેથી એ બે વિદ્વાનોને આ ચિત્રમાળામાં સ્થાન આપુંછું.

પ્રસ્તાવના જરાક લાંબી થઈ ગઈ, વાચક ક્ષમા કરશે. હવે એકદમ મુકુરનાં પ્રતિબિમ્બ પ્રગટ કરુંછું.

શંકર પાંડુરંગ પંડિત ગુજરાતમાં **ખેડા** જિલ્લામાં ડેપ્યુટી કલેકટરની પદવી ઉપર હતા તે વખતે હેમનું પ્રથમ દર્શન–મ્હારા પિતા જોડેની મિત્રતાને પરિણામે–થયેલું યાદ આવેછે. એઓ પ્રાર્થનાસમાજના દૃઢ ભક્ત હતા, તે ગ્રન્થિ વડે **ભોળાનાથ સારાભાઈ**નો સંબન્ધ બંધાયો હતો, તેમ જ પ્રાચીન સંસ્કૃત હસ્તલેખો મેળવી આપવા વગેરે મિત્રસેવાને યોગે પણ બંને વચ્ચે સ્નેહયોગ થયો હતો. **ખેડા** જિલ્લામાં **ઠાસરા** તાલૂકો **શંકર**રાવના 'ડિવિઝન'માં હતો, તે પ્રસંગે માણેકઠારી પૂન્યમનો ડાકોરનો મેળો જોવાને મ્હારા પિતા જોડે કુટુમ્બનાં કેટલાંક જણ ગયેલાં તેમાં હું હતો. એ મેળામાં ભીડ એટલી તો થાયછે કે 'માણેકઠારી' ને બદલે 'માણસમારી' એમ સંજ્ઞા એ પૂન્યમને અપાયછે. એ માણસમારીની ભીડમાં સહીસલામત પસાર થવામાં **શંકર**રાવ હમને બહુ સારી રીતે સહાયકારક થયા. પોતે ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ને–અધિકારને હકે–ભીડમાં થઈને માર્ગ કરતા ગયા અને હમે ઘોડાના સાધનથી થયેલા માર્ગનો આશ્રય લઈને ચાલતા ગયા, તે છેક મન્દિરનાં પગથિયાં સૂધી. પછી અંદર જવાને તો હેમની સાથે બધાએ ચાલતા ગયા.

ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં F. E. A. માં હું નાપાસ થયો, તે પછી **અમદાવાદ** **શંકર**રાવ† આવેલા તે વખતે મળ્યો. મ્હને કહેછેઃ "હમે શા વિષયમાં

† આ પ્રસંગે **શંકર**રાવ ન્હાવાને બેઠા, તે ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરીને બેઠા. હમારા એક નોકરને આથી નવાઈ લાગી, તે કહેવા લાગ્યોઃ "આ તે વળી ચેવા? બાયડીઓની પેઠે બંધ બાયણે ન્હાયછે!" હવે ખુલ્લામાં ન્હાનારા ઘટી ગયાછે; બંધબારણે ન્હાનારાની સંખ્યા કાંઈક વધીછે—અમુક વર્ગમાં ને અમુક સ્થળમાં.

નપાસ થયા ?" ઉત્તર: "ઇતિહાસમાં. એ વિષય મ્હને રુચતો નહોતો." **શંકરરાવ** કહે: "ઇતિહાસનું જ્ઞાન સારું મળવાનો ઉપાય કહું." કહીને મ્હને પૂછેછે: "કોઇ મકાનને વિશે સંપૂર્ણ ખ્યાલ શી રીતે ત્હમે મેળવો ?" હું તાજો, કાચો વિદ્યાર્થી હતો; પરીક્ષામાં નિશ્ચિત કરેલાં પુસ્તક બહુ વાર વાંચવાં એ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પરાક્રમરૂપ ગણાતું હતું—જે પરાક્રમ હું કદી કરી સક્યો નથી;—એક મ્હારા સહાધ્યાયીને પ્રો. **ભાંડારકરે** ધમકાવ્યો: "શા માટે આ નાટકમાં તું નપાસ થયો ?" એ વિદ્યાર્થી કહે: "સાહેબ ! મ્હેં એ નાટક **સાતવાર** વાંચ્યું હતું.—પ્રો. **ભાંડારકર** કહે: "તો ત્હારે તે આઠમી વાર વાંચવું હતું !"—આ પ્રકારની માન્યતાના સંસ્કારને પ્રભાવે મ્હેં **શંકર-રાવને** ઉત્તર આપ્યો: "એ ઘરને વારંવાર જોવું—એ રીતે સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે." **શંકરવાર** કહે: "ના; એ ઘરને જુદે જુદે સ્થળે રહીને જોવું; જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવું. તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ જુદી જુદી દિશાથી નિરખવો; રાજકીય; ધાર્મિક, સામાજિક, ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી અધ્યયન કરવું જોઇયે." આ વચનથી મ્હારાં નેત્ર જુદી જ રીતે ઉઘડ્યાં.

તે પછીની પરીક્ષા (F. A. ની)માં હું પાસ થયો તે વખતે **શંકર પંડિત** અને પ્રો. **ભાંડારકર** સંસ્કૃતમાં પરીક્ષકો હતા; વિક્રમોર્વશીય નાટક સંસ્કૃતમાં હમારે વાંચવાનાં પુસ્તકોમાં હતું. **શંકર પંડિતે** એ પુસ્તકની વિવેચક દૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધિ કરેલી હતી, પણ પરીક્ષા વખતે હજી તે લભ્ય ન્હોતી. હેનાં છાપેલાં છૂટક પાનાં મ્હારા મિત્ર **મુકુન્દરામ નિત્યારામે** પંડિતના ભાઈ **ઘનશ્યામ** હેના મિત્ર હતા ત્હેની મારફતે પેદા કરીને આણી આપ્યાં હતાં, તેનો બહુ લાભ મ્હને ના મળ્યો. પરંતુ હું એ પ્રસંગે સંસ્કૃતનું ઇનામ લઇ ગયો, તે માટે પ્રો. **ભાંડારકરનો** પુત્ર, મ્હારો નિકટ મિત્ર અને એ ઇનામ માટે પ્રતિસ્પર્ધી, **શ્રીધર** મ્હને અનેક વાર કહેતો: "ત્હને તો **શંકરરાવવાળાં** પાનિયાં જોવાનો લાભ મળ્યો હતો ને."

અસ્તુ. આ વખતે સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓની oral (મુખગત) પરીક્ષા લેવાતી હતી. હું તે માટે પરીક્ષકો કને ગયો; કેટલાએક સંસ્કૃત શ્લોકો વાંચવાનું મ્હને કહ્યું. **શંકર પંડિત** કહે: "હવે આ દક્ષણી બ્રાહ્મણ જેવા

ઉચ્ચાર કરીને વાંચજો." (આ વચનમાં गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम् એ દાક્ષિણાત્યોની ગર્વોક્તિનિન્દોક્તિનો ગન્ધ હતો ખરો, મ્હને કાંઈક એ વચનનું શલ્ય વાગ્યું.) પ્રો. ભાણ્ડારકર, મ્હને શિષ્ય તરીકે નિત્ય સંપર્કથી ઓળખનારા, બોલ્યા, એ જ શબ્દો, દઢતાથી, બોલ્યા: "He will"—("એ (વાંચ)શે જ). આ એક દૃષ્ટિયે પ્રશંસાવચન હતું; અને, ખરે, गुर्जराणां मुखं भ्रष्टम् એ આરોપ બહુ અંશે ખરો જ હતો; તે હજી પણ કાંઈક છે જ. મ્હને નિર્દોષ ગર્વ થયો. શંકર પંડિતને માત કર્યા!

ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન શંકર પંડિતે, પોતાના અધિકારને યોગે, સારું મેળવ્યું હતું. અને સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વત્તાયુક્ત અભ્યાસે એ બાબતમાં પુષ્ટિ આપેલી. છતાં એક પ્રસંગે મ્હારી જોડે વાત કરતાં કહે: "ત્હમે આવશો કે નથી?" (આ પ્રકારનું વાકય હતું; ચોક્કસ શબ્દો યાદ નથી; પણ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ આ પ્રકારનો હતો)–મ્હેં હેમની ભૂલ્ય બતાવી કે નહિં તે અત્યારે યાદ આવતું નથી. પરંતુ હું મનમાં હસ્યો તો ખરોજ. †

કાલક્રમે શંકરરાવ ઓરિયેંટલ ટ્રાન્સ્લેટરની પદવીએ આવ્યા. હું પણ નોકરીમાં તે વખતે દાખલ થયો હતો. ડિપાર્ટમેંટલ પરીક્ષાઓના એ સેક્રેટરી હતા. હું એ પરીક્ષાઓ આપવા જતો તે વખતે એક પ્રસંગે હેમને ઘેર ઉતરણો રહેલો. બીજે પ્રસંગે બીજે ઠેકાણે ઊતર્યો, તેથી શંકરરાવનાં પત્ની ઉષાબાઈ મ્હારો માણસ કામ પ્રસંગે ગયો ત્હેને પૂછવા લાગ્યાં: "આ વખત કેમ હમારે ઘેર ના ઊતર્યા? કાંઈ ગુસ્સે થયા છે?" શું કારણ હતું તે યાદ મ્હને નથી; પણ ગુસ્સો એ તો કારણ ન્હોતું જ. એ પ્રસંગમાંના બીજા પ્રસંગ વખતે હું પરીક્ષાના ખંડમાં હજી આરમ્ભનો ઘટ વાગ્યો નહોતો

† આ ભૂલ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં નિપુણ શંકરરાવને વિશે આશ્ચર્યજનક હતી. મરાઠીમાં 'નથી' માટે તેમ જ 'નહિ' માટે એક જ શબ્દ (नाहिं) છે તેથી હાવી ક્ષતિ થતી હશે; બાકી 'નહિ'ના અર્થનો नाहिं તે સં. न ह ના अपभ्रंश नाहिं ઉપરથી છે અને 'નથી'ના અર્થનો नाहिं તે न+आहे ઉપરથી છે એ ભેદ, તેમ જ ગુજ. 'નથી' તે न+अस्ति (સં.) नत्थि પ્રા. ઉપરથી છે એ સ્થિતિ, ધ્યાનમાં રાખે તો આ ભ્રમ થાય નહિં.

તેથી બીજા પરીક્ષકો સાથે વાતો કરતો ઊભો હતો, ત્હાં આવીને **શંકરરાવ** કહેઃ "જાઓ, ત્હમારી જગાએ બેશી જાઓ!" હું મનમાં ચીઢાયો. ઓળખીતો સૂતાર બે ટચકા વધારે મારે. મ્હારા મિત્ર **મુકુન્દરામને** મ્હેં આ વાત કરી; એ **શંકરરાવની ઑફિસમાં** હતો. એ કહેઃ "તું જાણતો નથી? એ હાલ કેટલી મુસીબતમાં આવેલાછે?"—પછી જાણ્યું: એક સ્કૂલના ઇનામના મેળાવડાને કે હેવા પ્રસંગે પ્રોગ્રામ **શંકરરાવે** તૈયાર કરેલું, ત્હેમાં **ગાયકવાડ** આવનાર હતા ત્હેને God save the King વગાડાય તે વખતે ઊભા થવું પડે તે ટાળવા માટે પ્રોગ્રામમાંથી એ છેવટની ચીજ ઉપર છેકા મૂકાવ્યા—તે **શંકર પંડિતે**—એમ આરોપ સરકાર તરફથી મૂકાયો હતો, હેમના જવાબ ખુલાસા લેવાતા હતા વગેરે પત્રવ્યવહારો ચાલી રહ્યા હતા; તેથી હેનું મન બહુ ઉદ્વિગ્ન હતું. (આ પ્રસંગમાં ઉષાબાઈનું અંગ્રેજી જ્ઞાન પત્રોની નકલો કાઢવા કરવામાં બહુ ઉપયોગી થયું હતું; અને **રાજકોટવાળા** બારિસ્ટર **સીતારામ નારાયણ પંડિત**—**શંકરરાવના** સગા ભાઈ—ગમ્ભીર, વિચારશીલ, સલાહ મસલત આપવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા.—(**સીતારામ નારાયણ** અને સગા ભાઈ **શંકર પાંડુરંગ**—એમ કેમ? મ્હારા પિતાએ એકવાર **અમદાવાદમાં** આ પ્રશ્ન પૂછેલો. **શંકરરાવે** ખુલાસો આપેલો કે હેમના જન્મની પૂર્વે કાંઈક કારણથી હેમની માએ માન્યું હતું કે આ છોકરો જન્મે તો બીજાને દત્તક આપવો; તેથી **પાંડુરંગ** નામના કોઇ દૂરના પૂર્વજને નામે પુત્ર ગણાવ્યો; કશો વારસો બારસો મળવાનો નહોતો. પણ જાણ્યામાં જન્મને વિલમ્બ થયો હતો કે હેવું કશું કારણ હતું.)

બહુ આડી વાત ગઈ.—પૂનામાં એક વાર **શંકરરાવ** મ્હને ફરવાને રેલવે સ્ટેશન તરફ લઈ ગયા. પરીક્ષા માટે જ હું આવ્યો હતો. ગાડીમાંથી ઊતરી સડક ઉપર હમે ફરતા હતા; સન્ધ્યા સમય થયો હતો, દીવા થયા હતા; રેલવે લાઈન ઉપર, પૂનાના સ્ટેશન ઉપર,—લાઈન ઉપરના નિર્દેશસ્તમ્ભો ઉપર, રેલવેના પાટાની બાજૂ ઉપર, લાલ, લીલાં, ધોળાં ફાનસોની દીવાળી બની ગઈ હતી; એંજિનોનું આસુર છતાં સૂર સાચવતું શીશૂડાગાન વખતો

વખત થતું હતું; આગગાડી 'कशा साठी, पोटा साठी, खंडाळ्याच्या घाटा साठी' એમ શબ્દરચના ઉચ્ચારતી જતી હતી; હમે રેલવે લાઇનને આક્રમણ કરી રહેલા ગાડીરસ્તાના પૂલ ઉપર ઊભા હતા. **શંકરરાવ** કહેઃ "રેલવે સ્ટેશન, લાઇન, ઇત્યાદિ જોઈને ત્હમને મનમાં શા વિચાર સ્ફુરેછે વારૂ?" મ્હેં કહ્યું: "દૂર રહેલાં પ્રિયજનોને મેળવનારું સાધન આ છે–હેવી ઊર્મિ આવેછે." **શંકરરાવ**:—"To me, it gives rise to the thought that the means of communication are, as it were, in your pocket" ("મ્હને એમ લાગેછે કે પરસ્પર સંપર્કનાં સાધન જાણે આપણા ખિસ્સામાં જ છે.") આ બંને સ્ફુરણાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ તો નહોતી જ, કાંઈક સંબદ્ધ જ હતી, પણ મ્હારી સ્ફુરણા મ્હારી મનોઘટનાને અનુરૂપ હતી.

જાણ્યામાં આ પ્રસંગે જ **શંકરરાવે** વાને વાતે કેટલીક આત્મકથા મ્હને કહેલી. પોતે વિદ્યાર્થીદશામાં કે'વી ગરીબ હાલતમાંથી ચઢયા હતા; રસોઈ હાથે કરવી, વાસણો હાથે માંજવાં,–ઇત્યાદિ કરીને અભ્યાસ કરતા; વગેરે હકીકત એ કહેવા લાગ્યા ત્હેમાં નહિં ગર્વ, નહિં ગ્લાનિ, નહિં શ્રીમાન્ વર્ગની નિન્દા, માત્ર આત્મકથાનો વૃત્તાન્ત જ કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો.

પરીક્ષાઓને અંગે જ **શંકરરાવને** ઘેર હું એક વાર ઊતરેલો તે વખતની હેમની મૂર્તિ–ઘરના વેસની મૂર્તિ–મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. બ્હાર નીકળે ત્ય્હારે (કોટ લાંબો કોટ,) પાટલૂન, ગુલાબી (મોતિયા રંગની) ન્હાના ઘેરાવવાળી દક્ષણી પાઘડી, વખતે ખભે આડો નાંખેલો દુપટ્ટો–હેવા **શંકર પાંડુરંગ પંડિત** દીઠેલા. ઘરમાં આ વખતે ટૂકું પંચિયું અને માત્ર ગંજીફરાક પ્હેરીને ઊઘાડે માથે ખુરશી ઉપર બેઠા હતા; ઘાટી નોકર કને માથે તેલ ચોળાવીને ટપ–ટપ–ટપ–ટપ–ખૂબ ટપલીઓ મરાવતા હતા. પછી જાણ્યામાં એરંડાનાં પાંદડાં માથા ઉપર મૂકાવ્યાં. સમર્થ બુદ્ધિ શક્તિ સાચવી રાખવા આ એક શારીરિક ઉપચાર હશે એમ કલ્પના થાયછે. આ પછી લીંબુનો રસ પીવાને હેમણે લીધો. મ્હને કહેઃ scurvy નો વિકાર

રોકવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.–હું ધારુંછું, **શંકરરાવને** આગળ ઉપર જે Bright's Disease પ્રાણઘાતક વળગ્યો, ત્હેનું દૂરતમ મૂળ આ વખતે હશે.

માધવરાવ રાનડે—એ નામ પ્રિય વાચક ! ત્હને હજી સ્મરણમાં છે ? પૂછુંછું તે સકારણ. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં સામાજિક પરિષદ્ થવાની હતી ત્હેને અંગે કેટલીક પૂર્વ ચર્ચા મ્હારા મકાનમાં કરવાને તરુણ મિત્રોનું મંડળ મળ્યું હતું; તે વખતે **મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનું** નામ નીકળતાં એ દેશસેવાની મૂર્તિ વિશે કોઈકની હેવી વાણી નીકળી હતી કે મ્હારે કહેવું પડયું કે–શું ? આ દેશસેવકને પણ વિસ્મરણવશ થવાનો વારો આવ્યો ?–અસ્તુ. એ **માધવરાવ રાનડે શંકર પંડિતના** ગાઢ મિત્ર હતા. **શંકરરાવે** પોતાના વડીલ પુત્રનું નામ **માધવ** પાડયું હતું તે **રાનડેને** God-father ની પૂજ્ય પદવી આપવાના હેતુથી જ; **શંકરરાવે** મ્હને આ કહેલું સ્મરણમાં આવેછે. **માધવરાવ રાનડેનું** ઘર પૂનામાં બહુ જ દુર્ગન્ધભરેલા સ્થળમાંથી જઈયે ત્યહારે પ્રાપ્ત થતું: તે માટે **શંકરરાવ** બહુ ટોળ કરતા; અને ખરું કારણ કહેતા કે **માધવરાવને** ઘ્રાણશક્તિ જ ઈશ્વરે આપી નથી. (ને હતું પણ તેમ જ). **માધવરાવ શંકરરાવને** ઘેર હતા, મ્હારા પિતા, હું વગેરે બેઠા હતા. પોતાનો ટાંગો (બે ટટ્ટૂનો) બોલાવવાનું કહેતાં **માધવરાવ** કહે: " आमचा तांगा, पहा, फार विचक्षण आहे." **શંકરરાવ** સંસ્કૃતજ્ઞ તે આ શબ્દદોષ ઉપર રમૂજથી હશીને કહે: " विचक्षण શું કહોછો ? विलक्षण કહો." **માધવરાવ** કહે: " એ પંડિતાઈ હમારે નથી જોઈતી."

ગોવિન્દ વિઠ્ઠલ કરકરે–હમારી કૉલેજના ગણિતના પ્રોફેસર–નું નામ પાછળના એક સ્મરણમુકુરના લેખમાં હું કહી ગયોછું. (સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર વિશેના લેખમાં એ મૂર્તિનું અર્ધચિત્ર આપ્યું હતું). એ મૂર્તિ **શંકરરાવ** અને હેમના મિત્રમંડળમાં વિદૂષકરૂપે લીલા કરનારી હતી. **શંકરરાવનો** એ મિત્ર છતાં, **શંકરરાવ** મુંબાઈમાં ઇનકમટૅક્સ કલેક્ટરની જગાએ હતા

તે વખતે, કુરકુરેએ શંકરરાવને ઘેર જઈને મ્હોંએ ચઢીને કહ્યું: "તું તો બહુ રુસ્વતો લેછે—નહિં ?" હેવું કાંઈક કહેવાથી બંને મિત્રો લગભગ મારામારી ઉપર આવી ગયા હતા–ઇત્યાદિ પ્રસંગને જવા દેવો પડશે. શંકરરાવને આ આરોપમાં કેવળ અન્યાય જ મળ્યો હતો. પણ કુરકુરે તો તદ્દન બિનજવાબદાર, બેપરવા, રમકડું હતા; હેને શું લાગવાનું હતું ? જાણ્યામાં પાછા બે મિત્રો સલાહથી જોડાયા હતા.

શંકર પાંડુરંગ પંડિતને સરકારી ઇતરાજી વેઠવી પડી હતી–God save the King પ્રોગ્રામમાંથી છેકી નાંખ્યાના આરોપથી- અને ત્હેને પરિણામે ઓરિયેંટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવીએથી હેમને ખશેડ્યા હતા; જાણ્યામાં પાછા ડેપ્યુટી કલેક્ટરની જગાએ મોકલ્યા હતા;–એ બધાનું મૂળ એ સ્વતન્ત્રતાની મૂર્તિના દૃઢમત અને વર્તનમાં હતું. રેલવે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાંથી શંકરરાવને ખસેડવાનો એક અંગ્રેજ મુસાફરે પ્રયત્ન કરેલો, તે વખતે શંકરરાવે નિર્ભય લડત કરેલી; ઇત્યાદિ પ્રસંગોનો પ્રવાહ એકઠો થઈ–એકવાર મુંબાઈના રસ્તાની પડોશમાં દારૂખાનું છોકરાં કને છોડાવવા માટે, ધોતિયા ને ગંજીફરાક ભેર શંકરરાવને પોલીસ પકડીને માજિસ્ટ્રેટ કને લઈ ગયા હતા, પછી મિત્રો વચમાં પડ્યાથી છૂટયા, અને પોલીસે "હમે ઓળખ્યા નહિં" એમ સબબ બતાવ્યો, વગેરે પ્રસંગો પણ આ વર્ગમાં મૂકવાના છે.–પરંતુ સરકારે ખરી હકીકત આખર જણાતાં શંકર પંડિતને સારો બદલો આપીને પોરબંદરમાં ઍડમિનિસ્ટ્રેટરની પદવીએ નીમ્યા હતા. તે પછી એક વાર મુંબાઈ રજા ઉપર એ આવ્યા હતા, તે વખતે હું હેમને મળવા ગયો. શુભસમાચાર પૂછતાં, મ્હેં પૂછ્યું: How are the children ?" ("છોકરાંના શા સમાચાર છે ?"); એટલે શંકરરાવ કહે! "Don't ask *how* they are; ask *how many* they are." ("કેમ છે ના પૂછશો, કેટલાં છે–એમ પૂછો.") કુટુમ્બજાળના વિસ્તારથી કંટાળો આ વચનમાં અંતર્ગૂઢ હતો ? હું કહી નથી સકતો; બોલ્યા'તા તો કેવળ નિર્વિકાર રમૂજથી જ. આ વખતે, જે વ્યાધિયે હેમનો અંત આણ્યો તે વ્યાધિનો પ્રવેશ હેમના

શરીરમાં બહુ સબળ થયો હતો. કાંઈક એ વ્યાધિને લીધે પણ આ વચન હોય.

એ પછી, મ્હને લાગેછે, હું ફરી હેમને મળ્યો નથી. હજી એ પ્રિય-દર્શન, સ્નેહ ઝરતી, સ્નેહ પ્રેરતી, મૂર્તિ મ્હારી સમક્ષ તરેછે. સહેજ ઊંચી, એકવડી, શરીરયષ્ટિ, ઘઉંવર્ણું મુખ; તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજ ભર્યાં ગોળ નયન; કાંઈક ગોળ ટોચકાવાળું નાક; ભરાવદાર ભમ્મરો; તેજસ્વી કપાળ;—ઝડપથી, મીઠા, ભરેલા, રવથી, ગડબડિયા ઉચ્ચાર કરતી મધુર વાણી;—આજ પણ હું આ સર્વ જોતો હોઉં ને સાંભળતો હોઉં એમ લાગેછે;—એ પ્રિયદર્શન મૂર્તિ જોઉંછું, એ કલરવહંસના જેવો ભરેલો ધ્વનિ સાંભળુંછું.

સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર†

વિશાળ નદીના પટ આગળ ઊભો રહેલો મનુષ્ય એ પ્રવાહનું મૂળ સોધવા નીકળે, છેક સાંકડું વ્હેળિયું થતું દેખે, હજી પાછળ સોધવા જાય, ઊંચા પર્વતનાં ધુમસવાદળાંથી વીંટાયલાં શિખરોમાં મૂળ ઝરણું સંતાઈ રહેલું અદૃશ્ય થાય;–હાવી સ્થિતિ આજના વિષયભૂત મ્હારા સ્મરણની છે. ભાણ્ડારકરનો સંપર્ક ઊંડા ભૂતકાળમાં ક્ય્હારે મ્હને પ્રથમ થયો, તે સોધવા જતાં ધુમસવાદળાંનું જૂથ આડું આવેછે. કાંઈક એ ઝરણું જડેછે, ને નથી જડતું. ઈ. સ. ૧૮૭૫માં હું મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા આપવાને અમદાવાદ-થી મુંબાઈ આવ્યો, તે પૂર્વે કહિંક, કોક વખત, ભાણ્ડારકરને હું મ્હારા પિતાની સાથે મળ્યો હતો; મુંબાઈની પ્રાર્થનાસમાજના મન્દિરમાં? વખતે હશે; પણ ચિત્ર ઊઘડતું નથી.

અસ્તુ. તો ઝાડી ઝાંખરાંમાંથી નદીપ્રવાહ સ્પષ્ટ પ્રગટ થયલો હોય ત્ય્હાં જ આવું.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના આરમ્ભમાં હું મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો તે વખતે સંસ્કૃતના પ્રોફેસર (? તે વખતે જાણ્યામાં આસિસ્ટંટ પ્રોફેસર) તરીકે ભાણ્ડારકર ત્ય્હાં હતા. ગુરુશિષ્યનો સંબન્ધ તે વખતે શરૂ થયો, મ્હને તે વખતે કાંઈ ભાન ન્હોતું કે મ્હને સંસ્કૃત સારું આવડતું હશે, અથવા આગળ જતાં સારું આવડશે, પણ હેમણે મ્હને ઓળખી કાઢ્યો હતો.

† આ લેખાદ્દક લખાયો તે સમયે એ મ્હારા સદ્‌ગુરુ જીવતા હતા.

રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર

[પૃષ્ઠ ૧૮૨

કૉલેજની એક ટર્મની વચમાં પરીક્ષા ચોમાસાના ટર્મમાં થતી, 'મિડ-ટર્મિનલ' પરીક્ષા. ઉત્તરપત્રો તપાશી રહીને પોતપોતાના પત્રો વિદ્યાર્થીઓને પાછા આપવાને ક્લાસમાં ભાણ્ડારકરે કાઢ્યા. મ્હારો ઉત્તરપત્ર મ્હને પાછો આપતા પ્હેલાં ગુરુજી બોલ્યાઃ "ત્હમારી ઉત્તરો લખવાની પદ્ધતિ હેવી છે–"; થયું ! હું તો ગભરાઈ ગયો. બેંચ નીચેની જમીનમાં સમાઈ જાઉં કે શું કરું ?–એમ થયું. ઉત્તરો નઠારા હશે તેથી ઠપકો દેવાનું શરુ કર્યું એમ લાગ્યું. ગુરુ આગળ વધ્યાઃ "માત્ર મુદ્દાને વળગીને જ ઉત્તરો લખોછો; એક શબ્દ વધારે નહિં એક ઓછો નહિં. હું આ ઉત્તરપત્ર નમૂનારૂપ ગણી-ને ક્લાસમાં વાંચી સંભળાવુંછું." એમ કહેતા આખો ઉત્તરપત્ર વાંચી સંભળાવતાં ઉત્તરે ઉત્તરે સ્તુતિવચનના શબ્દો બોલતા ગયા. ફરીથી, બીજી વૃત્તિથી, હું શરમાઈ ગયો; ફરીથી થયું કે બેંચ નીચે જમીનમાં સમાઈ જાઉં કે શું કરું ?–મ્હારી શક્તિનું મ્હને ભાન તે ઉમરે તો ન્હોતું જ.–બસ ! પરંતુ હવે લાગેછે કે તે સમયથી કાંઈક ભાન મ્હને થયું; प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः * એ ન્યાય પ્રવર્ત્યો.

હમારી કૉલેજમાં સંસ્કૃત નાટકો વિદ્યાર્થીઓ ભજવતા. વિક્રમોર્વશીય નાટક ભજવવાનું હતું, ત્હેનાં રિહર્સલો વખતે કોઇ કોઇ વાર ભાણ્ડારકર આવતા. અને સૂચનાઓ, સુધારાઓ, વગેરેથી અમૂલ્ય સહાયતા આપતા હતા. એક વખત બીજા અંકનો અન્તિમ શ્લોક પુરૂરવ બનેલા વિદ્યાર્થીએ ગાયો; ભાણ્ડારકર કહેઃ "એ ઠીક છે; પણ આ મધ્યાન્હ સમયનું વર્ણન છે; માટે તે સમયને માટે નિર્મિત કરેલા સારગ રાગમાં ગાવો ઠીક લાગશે." એમ કહીને उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले શિખી ઇત્યાદિ વાળો શાર્દૂલવિક્રીડિત, એ છન્દની ગમ્ભીર પદ્યગતિમાં. સારંગ રાગના મધુર ગમ્ભીર સૂરો, પોતાના મધુર ગમ્ભીર ગાનરવવડે પૂરીને સંભળાવ્યો. હું પ્રેક્ષક જ હતો. આ ચિત્ર હજી સ્મરણ આગળ ખડું થતાં એ ગમ્ભીર મધ્યાન્હદશા રોમેરોમમાં વ્યાપેછે.

---

* કુમારસંભવ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૧૨.

એ જ નાટકનું 'ડ્રેસરિહર્સલ' ગ્રાન્ટરોડમાંના તે વખતના એક સારા નાટકગૃહમાં થયું; હું તે વખને કુતૂહલથી, અને પાત્રવર્ગમાંના એકની મિત્રતાને લીધે, હાજર હતો. ભાણ્ડારકર અને કાશીનાથ ત્રિંબક તેલંગ પરીક્ષણ, સૂચન, ઇત્યાદિ માટે આવ્યા હતા. તેલંગનું નામ અત્યારે થોડાને યાદ હશે. ભાણ્ડારકરનાં એ શિષ્ય એક વખત હતા—અંબાલાલ સાકરલાલ-ની સાથે. એ તેલંગની નમ્ર, મધુર, આકર્ષક છબી કદી ભૂલાય હેવી નથી. એ વિશે અહિં વધારે લખવું અપ્રાસંગિક ગણાય? લૉક્લાસમાં એઓ શિક્ષક હતા, તે વખતે લેક્ચર પછી હેમની જોડે એ ત્રણ પરિચિત શિષ્યો ભેગો, અર્ધપરિચિત શિષ્ય હું પણ સાથે સાથે યુનિવર્સિટીમાંથી ગિરગામ સુધી જતો, તે વખતે આખે રસ્તે તેલંગની નિસર્ગમધુર વાણીમાં ઊંચા વિચારોના વાર્તાલાપ થતા તે હજી મ્હારા કર્ણમાં મધુર ધ્વનિ વગાડેછે. એજ્યુકેશન કમિશનના સમર્થ મેમ્બર તરીકે અમદાવાદમાં તેલંગ આવેલા તે વખતે પ્રો. આબાજી વિષ્ણુ કાથવટે અને બીજા એક બે મિત્રા સાથે હું પણ એ મંડળ જોડે રસ્તામાં હવા ખાવા ગયેલા ત્હેમાં હતો; તે વખતે કાથવટેએ તેલંગને અમૂલ્ય માહિતી સૂચના વગેરે આપેલાં. કમિશનની બેઠકમાં શા ધોરણે પોતે પ્રશ્નો પૂછતા વગેરે અંતરંગ પ્રવેશ હમને હેમણે આપેલો તે વખતની એ સમર્થ નેતાની હૃદયવૃત્તિનાં સુન્દર દર્શન થયાં હતાં. મુંબાઇમાં સામાજિક પરિષદ્‌ના પ્રમુખસ્થાને તેલંગ પ્લૅટફૅાર્મ ઉપર ઊભા રહીને, વિશાળ પ્રેક્ષકમંડળમાં ખળભળાટ થતાં, માત્ર એક હાથ ઊંચો કરી, તર્જનીના લલિત સંચલનથી, મધુર સ્મિત સાથે ઉચ્ચારેલા મન્દ નિષેધ-વચનથી આખા મંડળમાં શાન્તિ તત્ક્ષણ પસરાવતા એ અદ્‌ભુત 'ચુમ્બક' શક્તિવાળી મૂર્તિ હજુ મ્હારી નજર સ્હામે છે.—પરંતુ ખરે, બહુ આડા આપણે ગયા.—પાછા ચાલો. એ રિહર્સલમાં ઔશીનરીનો વેશ લેનાર એક વિદ્યાર્થી બર્વે નામનો સુન્દર મુખાકૃતિવાળો. પણ જાડો બહુ હતો, ત્હેને રાણીનો વેશ ગૌરવથી સરસ ભજવતો દીઠો. ભાણ્ડાકરે સહેજ ટીકા કરીઃ "રાણી જાડી બહુ છે." તેલંગે ચતુર શ્લેષવાળો ઉત્તર દીધોઃ "મહિષી છે કની?"

આ નાટક વખતે નહિં, પણ 'ઉત્તર રામચરિત'નું નાટક ભજવાયું તે વખતે થયલા એક વાર્તાલાપનું સ્મરણ થાયછે. હું જાતે હાજર ન્હોતો; વિદ્યાર્થીઓમાંથા જાણેલી વાત છે. **રામચંદ્ર** બોલેછે:

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः

તે પ્રસંગે **તેલંગ** ગુરુવર્ય **ભાણ્ડારકર** તરફ નિર્દેશ કરીને બોલ્યા:

गुरुभिः पाठ्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः

તત્કાલ ચાતુર્યથી ગુરુજી **ભાણ્ડારકરે** ઉત્તર કહયો:

गुरुभिस्ताड्यमानानां ते हि वो दिवसा गताः

—वो ઉપર ભાર દઈ ને બોલ્યા. રમૂજની હસાહસ થઈ. આ ગુરુશિષ્ય-સંબન્ધ હાલ ક્‌હ્યાં હશે ?

એ જ નાટકના ડ્રેસરિહર્સલ વખતે **ભાણ્ડારકર**ના ન્હાના બન્ધુ **વાસુદેવે** **વાસન્તી**નો વેશ લીધેલો; **વાસુદેવ** નિસર્ગસુન્દર હોઈ સ્ત્રીવેશમાં બહુ જ દીપતા જોઈને **ભાણ્ડારકરે** નિર્દોષ રમૂજી ટોળ કરેલું તે પણ વિદ્યાર્થીઓથી જાણ્યું છે.

કૉલેજમાંથી હું છૂટયો તે પછી મ્હારા ગુરુ **ભાણ્ડારકર** જોડે વિશેષ અંગત સંપર્કમાં હું આવ્યો છું. અનેક પ્રસંગે હું હેમને મળવા જતો; **ગોવર્ધનરામ** પણ જતા; આ વિશે **ભાણ્ડારકર** કહેતા: "મ્હારા દક્ષણી શિષ્યો મ્હને હવે મળવા આવતા નથી; ગુજરાતી શિષ્યો મ્હને હજી પણ મળવા આવેછે એ કેમ હશે ?" વાચક ! ઉત્તર ત્હને જડશે જ.—હું જ્‌હ્યારે જ્‌હ્યારે હેમને મળવા જતો ત્‌હ્યારે હેમનો જયેષ્ઠ પુત્ર, મ્હારો **પરમમિત્ર** ને સહાધ્યાયી **શ્રીધર** હાજર હોય, પણ કદી ખુરશી ઉપર બેસે નહિં, ઊભો જ રહે—મ્હને પછીથી ખબર પડી કે દક્ષણી લોકોમાં હેવો પિતાને માન આપવાનો રિવાજ છે. આખર બહુ વખતે આમ થતાં, **શ્રીધર** પોતે પણ સારી જગાએ ચઢયા પછી, **ભાણ્ડારકરે** હેને જબરજસ્તીથી ખુરશી ઉપર બેસાડયો. બોલ્યા: "એ એમ માનેછે કે પોતે હજી વિનયનિયંત્રણમાં (under discipline) છે."

એકવાર પૂનામાં હું ભાણ્ડારકરને મળવાને ગયો. તે વખતે યુનિવર્સિટી-માં દેશી ભાષાઓને સ્થાન આપવાની લઢત મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેના સબળ નેતૃત્વ નીચે ચાલતી હતી. આ પ્રશ્ન વિશે વાત નીકળતાં ભાણ્ડારકરે પોતાના કાંઇક અંશે વિરુદ્ધતાના વિચાર દર્શાવતાં કહ્યું: "સંસ્કૃતના જ્ઞાન વિના દેશી ભાષાઓનો ઉત્કર્ષ અશક્ય છે. અત્યાર સૂધી થયેલી એ ભાષાઓ-ની ખીલવણીનું બીજ સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં છે. દેશી ભાષાને સ્થાન ન મળેલા સમયમાં દેશી ભાષાનું સાહિત્ય જુવો. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સમર્થ લેખક કેમ છે? ત્હમે ગુજરાતીમાં કવિ કેમ થયા?"

બીજે એક પ્રસંગે પૂનામાં હું મ્હારા આ ગુરુજીને મળવા ગયો, તે વખતે કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂળકર હેમની પાસે બેઠા હતા. ભાંડારકરે મ્હારું ઓળખાણ કરાવ્યું. હું નાગર છું એમ વાત પ્રસંગે જાણીને નૂળકર નાગરો ખટપટી, કપટી વગેરે દોષદર્શી વચનો ઉચ્ચારવા લાગ્યા; એ કચ્છમાં દીવાન એકવાર હતા, કચ્છ: કાઠિયાવાડના નાગરોનો હેમને કાંઇક અપ્રિય અનુભવ થયો હશે, તેથી આમ વ્યાપક નિન્દા કરી. ભાણ્ડારકર વચમાં પડ્યા, અને બોલ્યા: "Give honour to whom honour is due; કહીને કહેછે; બધા નાગરો હેવા નથી હોતા; આ દીવાત્યાના પિતાને હું ઓળખું છું, અને હેવા બીજા નાગરો ઘણા છે, જે'મને આ ત્હમારું વર્ણન બિલકુલ લાગૂ નથી પડતું.

આજથી પાંત્રીશેક વર્ષ ઉપર મુંબાઇથી શોલાપુર જતે ટ્રેનમાં ભાણ્ડાર-કરની મુલાકાત થયેલી યાદ આવેછે. એ પૂને જતા હતા. ટ્રેનમાં એ છે એમ ખબર પડ્યાથી હું હેમના ખાનામાં અડધે રસ્તેથી બેઠો. મ્હેં કૉલેજ છોડી હતી એટલે અંશે એ મ્હારા ગુરુ હવે ન્હોતા; છતાં ગુરુ હતા, હાલ પણ છે, હમેશાં ગુરુ જ રહેશે. હું માનની વૃત્તિથી બોલતો બેસતો હતો. એક પારસી યુવક સાથે બેઠેલો હતો ઓળખાણ કશું હમારે ના મળે, પણ એ પોતાની વાચાલતા ચલાવ્યે ગયો; અને ભાણ્ડારકર દક્ષિણના વતની છે જાણીને હેમની સાથે મરાઠીમાં—પારસી મરાઠીમાં-વાત કરવા લાગ્યો; ઘરગથ્થુ મરાઠી આવડેછે એમ કાંઇક અન્તર્ગર્વથી મરાઠી ભાષામાં અપશબ્દ

પણ જોસભેર એ વાપર્યે જતો હતો,—વારંવાર; હેને કોણ રોકે? બિચારા **ભાણ્ડારકર**, કાંઇક રમૂજથી કાંઇક તિરસ્કારથી, હેના ભણી સ્મિત કરતા હતા.

'સંગમાશ્રમ' નામ પાડેલું મૂળામૂઠા નદીઓના સંગમ ઉપર પોતે બંધાવેલું શાન્તિસ્થાન છે. ત્ય્હાં હું બેચાર વખત મ્હારા ગુરુને મળવા ગયેલો. પ્હેલવ્હેલો ગયો તે વખતે મ્હને આગ્રહ કરીને પૂછ્યું, અહિં કેમ ના ઊતર્યા? તે પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે, યાદ નથી, મ્હને એકવાર આગ્રહ કરીને જમવાને બેસાડ્યાનું સ્મરણ છે. તે વખતે હેમની આંખ્યોએ અન્ધત્વ આવેલું હતું. પરંતુ થાળીમાંથી જમતે કોઇ પણ રીતે હાથના વ્યાપારમાં ભૂલ્ય થતી નહોતી. જમ્યા પણ ઠીક. જમી રહીને પછી હેમના દીવાનખાનામાં બેશી અનેક જ્ઞાનવાર્તા ચાલી. વાતપ્રસંગે હેમના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમાં એક સ્થળે સ્ખલન થયેલું મ્હને લાગેલું તે મ્હેં નમ્રતાથી છેડ્યું: ગુજરાતી શબ્દ 'ન્હાનું' તે સં. लघु ઉપરથી હેમણે કાઢેલું; મ્હેં કહ્યું સં. श्लक्ष्ण ઉપરથી સંભવે છે, અને હેનાં કારણો સવિસ્તર મ્હેં બતાવ્યાં: પ્રા. $\frac{\text{लण्ह}}{\text{सण्ह}}$, મ. ल्हान, સિ. सण्हो, કો. साण, કા. सण्ण, ગુજ. ન્હાનું; લ નો न થવાના દાખલા બતાવ્યા. ગુરુજીએ બધી વાત મનમાં ગોઠવી, કારણો ગોઠ્યાં. એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયાં ત્હેમાંથી એ સ્ખલન દૂર કરી દીધું.

અમદાવાદમાં **ભાણ્ડારકર** બે ત્રણ વાર આવેલા તે વખતે માત્ર એક શિવાય બાકીને પ્રસંગે હુ ત્ય્હાં હતો. એકવાર એક પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે આવેલા. હેમાં એક ગુજરાતી યુવકે નિબન્ધ મોકલેલો તે માટે લાલશંકર-ભાઇયે સૂચવ્યું કે પ્રમુખને પ્રથમ એ નિબન્ધ બતાવવો, પસંદ કરે તો સ્વીકારવો. યુવકને એ ના રુચ્યું, નિબન્ધ પાછો માંગી લીધો; કારણ? **ભાણ્ડારકર** એમ. એ. તેમ હું પણ એમ. એ. એ શું મ્હારો નિબન્ધ તપાસવાના હતા!

આ પ્રસંગે જ (જાણ્યામાં) **ભાણ્ડારકર**, ચંદાવરકર અને બીજા એક કોક-સર્વેને હમારે ઘેર ઉનારો આપ્યો હતો; સત્કારકમિટીની વ્યવસ્થા હતી;

ઊતારાનું સ્થળ માત્ર હમારું હતું. આ યોજના મ્હને બિલકુલ ગમી નહોતી; આતિથ્યધર્મની ભાવનાનો ભંગ થતો હતો તેથી. પરંતુ ભાણ્ડારકર અને ચંદાવરકર તો એમ જ જાણતા હતા કે નરસિંહરાવના જ હમે પ્હરૂણા છિયે. હું તથા મ્હારું કુટુમ્બમંડળ હેમની સાથે જમવા ના બેઠાં (પ્હેલે દહાડે), એટલે બંને અતિથિયો કહે —"કેમ? આ શું? હમારા 'યજમાન' અને હમે અતિથિ જુદા જુદા જમિયે તે તે બને?" બીજે દહાડેથી સાથે બેસવું પડ્યું. મ્હારાથી ખુલાસો પણ ના કરાયો, તેમ કરવા જતે કેટલીક નાજૂક બાબતો બ્હાર પડી જાય એમ હતું.

અમદાવાદના સંસારસુધારાના મકાનનો પાયો નંખાયો, (કે મકાન ખુલ્લું મૂકાયું?) ત્હારે ભાંડારકર ખાસ નિમંત્રણથી આવ્યા હતા. હેમને સંબન્ધે તે પ્રસંગે હું જાહેર બોલેલો તે બધું યાદ નથી આવતું; પરંતુ એક મુદ્દો હજી સાંભરેછેઃ સુધારકો ઉપર કાયમનો અનાહૂત આક્ષેપ મૂકાયછે કે બધા બોલનારા, કોઈ કાંઈ કૃત્ય કરનારા ના મળે, એ આક્ષેપના ઉત્તરના મૂર્ત દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ મ્હારા સંમાન્ય ગુરુની મૂ. ે તરફ મ્હેં નિર્દેશ કર્યો હતો.

મુંબાઈમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં આર્યન બ્રધરહુડની બીજી પરિષદ્ થઈ તે વખતે ભાણ્ડારકર પ્રમુખસ્થાને હતા. આ વખતે આંખ્યોની અશક્તિ બહુ હતી. ઝીણા અક્ષરો magnifying glass વડે જોવાનો પ્રયાસ એ કરતા હતા. હેમનું ભાષણ ઝીણાં ટાઇપમાં છપાયલું હતું. કોણ વાંચે? ભાષણમાં શાસ્ત્રીય, સંસ્કૃત, શબ્દાદિક બહુ હતાં. આજૂબાજૂ નજર પ્લૅટ-ફૉર્મ ઉપર કરીને ભાંડારકર કહે—"લ્યો, આ દીવટિયાને જ સોંપીશું." મ્હારું હૃદય ગુરુપ્રસાદી પામતાં ગર્વથી બમણું તે વખત ફૂલેલું કોઇયે દીઠું નહિં; મુખ પ્રફુલ્લ દીઠું હશે. વાંચવાની પરીક્ષામાં હું પસાર પણ થયો—એમ હું માનુંછું; ખાસ એટલા માટે કે અગાઉથી વાંચી જોવાનો સંધિ જ મ્હને મળ્યો નહોતો. મ્હારી પસંદગી માટે પ્રફુલ્લ થવાનું એક ગૂઢ કારણ બીજું હતું. પ્રમુખપદ માટેનો ઠરાવ રજુ કરવાનું દફતરીએ મ્હને સોંપેલું, તે પ્રમાણે હું ઊભો થયો ના થયો અને ચંદાવરકરે મ્હને દાબી દઈને પોતાનું ભાષણ

ખોર્યું—તે તો ભલે પણ ત્હેને અંતે ભાણ્ડારકરને પ્રમુખપદનું ભાષણ શરૂ કરવાની વિનંતી કરી, અર્થાત્ મ્હારે બોલવાનું રહ્યું જ નહિં એમ થાય. પણ મ્હને પછી ઊભો કર્યો તે વખતે મ્હેં સાંધણ મેળવતાં ચંદાવરકરની કૃતિ ઉપર ગૂઢ કટાક્ષ સૂચવવાને કહ્યું: પ્રમુખપદ માટે સૂચના તો થઈ જ ચૂકીછે તો હું હેને હવે અનુમોદન આપુંછું. *

એ પ્રસંગની વિષયનિર્ણય કમિટી વખતે ભાણ્ડારકરે 'ધયડાં ગાડાંવાળે' એ કહેવતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપેલું યાદ આવેછે. વાત નજીવી છે. પણ એકાદ ઠરાવનો મુસદ્દો ઘડવામાં શબ્દયોજના બરોબર ગોઠતી આવતી નહોતી; ચંદાવરકર જેવા અંગ્રેજીના નિપુણ પણ ગૂંચવાતા હતા; ભાણ્ડારકરે એક જ શબ્દ હેવો સૂચવ્યો—ને તે યોજાયો પણ ખરો—જેથી બધું કોકડું ઊકલી ગયું અને ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડયો.

પૂનામાં ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં ભરાયું તે વખતે વળી આ ગુરુનો સંપર્ક—અલ્પ સમયનો—થયો. મ્હારી પુત્રી હેમની પૌત્રીઓની સહાધ્યાયિની હોવાથી 'સંગમાશ્રમ'માં હેની એ સહચરીઓ ભેગી રહી હતી. હું માત્ર મળવા જતો આવતો હતો. આ વખતે મ્હારા વૃદ્ધ ગુરુ સખત માંદગીમાંથી ઊઠેલા બહુ જ અશક્ત હતા. છતાં ક્ષણભર દર્શન અને વાતચીતનો લાભ મ્હને મળ્યો હતો. કૉન્ફરન્સમાં માત્ર એક આરમ્ભને દિવસે માનાર્થે આવીને એ બેઠા હતા, હેમને બેસાડ્યા હતા; એટલા બધા અશક્ત હતા.

મ્હારો સહાધ્યાયી અને હૃદયમિત્ર શ્રીધર, સર રામકૃષ્ણનો પુત્ર, છેવટની માંદગીમાં પડયો હતો, તે વખતે હું હેને મળવા ગયેલો, પરંતુ ખબર કોઇને નહિં કે આ જીવલેણ વ્યાધિ છે. પછી ત્રીજી વાર હું ગયો ત્હારે પૂનેથી દોડી આવેલા વૃદ્ધ પિતાને દીઠા. શ્રીધર અસાધ્ય સ્થિતિમાં હતો, મળાય એમ હતું નહિં. દાકતરોએ ખરી સ્થિતિ વૃદ્ધ પિતાને કહી હતી.

* આ બનાવ વિશે વધુ વીગત માટે જુલાઈ ૧૯૨૩ ના The Elphinstonianનું પૃષ્ઠ ૧૨ મું જોવું.

હેમની પાસે હું બેઠો. શાન્ત, ગમ્ભીર, પણ अन्तगूढघनव्यथ: બનેલા મ્હારા ગુરુની ધાર્મિકતાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો. ટૂકાં વાક્યોમાં એઓ બોલ્યા: "દાક્તરોને ખરી રોગપરીક્ષા છેવટ સૂધી ના થઈ! પ્રભુની ઇચ્છા!" (આંતરડાંમાં cancer થયું હતું તે છેક સૂધી કોઇ પારખી ના સક્યું.) હું-શું બોલું? મૌનથી જ મ્હારી હૃદયની સ્થિતિ દર્શાવી.

પ્રાર્થનામન્દિરમાં અનેક વાર આ મ્હારા ગુરુનાં અતિબોધક વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાંછે. હેમનાં કીર્તનો પણ બે ત્રણ સાંભળ્યાંછે. પ્રથમ કીર્તન વખત તો એમ લાગેલું કે હરિદાસનાં કીર્તનોમાં આવતી સજીવ જાગૃતિ ઓછી, વિદ્વત્તાનો ભાર બહુ, હેવાં લક્ષણ હેમના કીર્તનમાં હતાં; રમૂજના ટુચકા લાવે તે પણ આણવા માટે આણ્યા જેવું લાગતું હતું. હેમના કીર્તનમાં પ્રથમના કાળમાં તો ધોળી પાઘડી, ધોતિયું, ડગલો-એ વેસના હેમને દીઠેલા. ઉત્તરકાળમાં વેસ જુદો હતો: ભગવી બાવાટોપી, ભગવો ઝભ્ભો, ધોતિયું પણ ભગવું. (આ વેસ પ્રાર્થનામન્દિરમાં ઉપાસના વખતે પણ એ રાખતા હતા). આ વેશધારી ન્હોતા. સંસ્થિતિને અને હૃદયવૃત્તિને ઉચિત વેશ જ હતો.

હજી આ અતિવૃદ્ધ સાધુ 'સંગમાશ્રમ'માં જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે, બેના યુદ્ધ વચ્ચે, લટકી રહ્યાછે. જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યુંછે.-છતાં જીવનમાં છે ત્હાં સૂધી, અને તે પછી પણ હેમનામાંથી પ્રસરતી આધ્યામિક પ્રેરણાઓનાં જ્યોતિઝરણાં ભાવિના વિશાળ પટમાં વ્યાપી રહેશે. બાકી એ પોતે તો પાંદડાં ખરી ગયેલા, ડાળાં તૂટી ગયેલા, અનેક વર્ષા વિદ્યુત્ ઉલ્કાપાતના આઘાત ખમેલા, વનમાં એકલ વૃક્ષરૂપે ઊભેલા, વડના ભવ્ય તરુ જેવા અત્યારે રહ્યાછે. આ દૃશ્ય કરુણરૂપ છે? કોણ જાણે. આદર, સંમાન, ભવ્યભાવ, ઇત્યાદિ ગમ્ભીર પ્રવાહો મ્હારા હૃદયમાં તો વ્હેછે; અને એ કરુણ ગમ્ભીર સંમાનપાત્ર મૂર્તિને હૃદયવડે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરુંછું.

સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત

મ્હારા અભ્યાસના આરમ્ભકાળમાં, હાઇસ્કૂલમાં, અનેક ગુરુ ઉપગુરુઓના સંપર્કમાં હું આવ્યો ત્હેમાંના થોડા સાથે જ જીવનપર્યંત, અભ્યાસની સંસ્થા છોડ્યા પછી ચાલૂ રહી જીવનપર્યંત; પરિચય સંબન્ધ રહ્યો. ત્હેમાંના એક ગુરુ, મિત્ર, બન્ધુ, સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા. એટલો અને હેવો સંબન્ધ તો માત્ર એઓ સાથે જ થયો, રહ્યો, ને નભ્યો. હેતું કારણ સ્કૂલ ઉપરાંત મ્હારા પિતાના કુટુમ્બમાં મિત્રસ્થાનની પ્રાપ્તિ અને પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં સહચારિતા. બધા શિક્ષકોને એ પ્રસંગ સંભવ્યો નહિં.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા ગયો તે પૂર્વે બે ત્રણ વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમાં એક નવા, સૌમ્યપ્રતાપવાળા, શિક્ષકે પ્રવેશ કર્યો; આવતાં વાંત જ શિષ્યવર્ગમાં અપૂર્વ છાપ પડી. એ શિક્ષક દક્ષિણ દેશના છતાં ગુજરાતી બની જવાના હતા, તે સમભાવના પ્રસ્નવથી ભીના હૃદયવાળા, આ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા. હેમની પાસેથી શાળામાં શિક્ષણનો લાભ મ્હને થોડો વખત જ મળ્યો હતો; ગણિત અને જાણ્યામાં સંસ્કૃત એ બે વિષયો શીખવવાને એ હમારા વર્ગમાં આવતા. પરંતુ મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને ખાનગી શિક્ષક તરીકે શીખવવા આવવાનો ક્રમ શરૂ થયો, એ શિક્ષક તરીકે પંડિતને સ્વીકાર્યા, તે વખતથી મ્હારો હેમની સાથે નિકટ સંપર્ક શરુ થયો. એ સતત પરિચયના પ્રસંગે પંડિતના હૃદયના અસાધારણ ગુણોનું દર્શન હમને સર્વને થયું. ક્રમે ક્રમે એ કુટુમ્બના અંગભૂત જેવા

ગણેશ ગોપાળ પંડિત

[પૃષ્ઠ ૧૯૨.

બની ગયા. નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ એ સંબોધનો તજાઈ નનુભાઈ અને મનુભાઈ એ જ નામ હેમના મુખમાં સ્થપાયાં.

મ્હેં તથા મ્હારા બન્ધુએ કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો—જુદે જુદે વખતે—તે પછી પણ પંડિત શિક્ષક મટી કુટુમ્બમાં મિત્રસ્થાન પામી ઘરમાં હળી ગયા. પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ખરા હૃદયથી એઓ શામિલ થયા. પ્રાર્થના-મન્દિરની વેદિ ઉપરથી હેમણે અનેકવાર સરલ, સુન્દર, વ્યાખ્યાનો આપેલાં સ્મરણમાં આવેછે. કાલક્રમે પ્રાર્થનાસમાજના ઉપતંત્રી, ઉપાધ્યક્ષ, થયા. હેમને પુત્રપુત્રીઓનો વિસ્તાર, ઈશ્વરકૃપાથી, મ્હોટો પ્રાપ્ત થયો. હેમાંના જ્યેષ્ઠપુત્ર સખારામને થિયોસોફીનો મોહ લાગતાં, જતે દહાડે પોતાના પિતાને પણ એ માર્ગમાં હેણે દોર્યા. પરિણામ એ થયું કે પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં પંડિતની સહકારિતા કાંઈક શિથિલ થતી જણાઈ. હેમના મનની આ ક્રાન્તિના સમયમાં એકવાર હું પંડિતને ઘેર અનેકવાર મળવા કરવા જતો તે રીતે ગયો તે વખતે થિયોસોફીની માન્યતાઓ વગેરે સંબન્ધે હમારા બે વચ્ચે વાદ શરુ થયો. મ્હારા વાંધાઓના ઉત્તર પંડિતથી ના દેવાયા એટલે પોતાના પુત્ર સખારામને કહેછે: "राजा !—(હેને ઘરમાં 'રાજા' કહેતા;—તેથી કહે, राजा !)") तुं च ह्यांस उत्तर दे, बरें". મ્હેં પંડિતની આ સરલ નિર્બલતા જોઈ ને સ્નેહવૃત્તિથી જ સ્મિત કર્યું. 'રાજા' એ કાંઈ ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિં.

અમેરિકા તથા આફ્રિકામાં લાંબો વખત વશીને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી, બારિસ્ટર, અમદાવાદમાં આવેલા; એ પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૯૮–૯૯ નો યાદ આવેછે. હું તે વખતે ઘોડા ઉપરથી પડી જવાથી,મ્હારો જમણો હાથ ભાગેલો તેથી લાંબી રજા ઉપર સિંધથી અમદાવાદ આવીને રહ્યો હતો. વીરચંદ ગાંધીનાં અનેક ભાષણો થવા લાગ્યાં. દરેક ભાષણને અંતે પોતાના દશેક વર્ષના પુત્ર મોહનને મેજ ઉપર ચઢાવીને અંગ્રેજીમાં થોડાંક વાકયોનું 'ભાષણ' કરાવવાનો ખેલ એઓ કરતા હતા, તે રમૂજી ચિત્ર સ્મરણમાંથી હજી લુપ્ત થયું નથી; બાળક

મોહનના વિદેશી ભાષામાં મીઠા મીઠા બોલ, પિતાની મુખચર્યામાં સ્વાભાવિક ગર્વ–પુત્રનાં પરાક્રમ જોઈ ને વાત્સલ્યયુક્ત ગર્વ–હજી ચિત્રપટ ઉપર સ્પષ્ટરેખ જોઉંછું.–અસ્તુ. એ વખતે મગનભાઈની વાડીમાં વીરચંદ ગાંધીનો ઉતારો હતો ત્યહાં હું, મ્હારા બન્ધુ વગેરે હેમને મળવા ગયા. મ્હારા બન્ધુના તો વીરચંદ ગાંધી સહાધ્યાયી હતા; હેમની એક રમૂજી વાત મનુભાઈ કહેતા; ગાંધી કદી રાઈ ખાતા નહિં; કારણ, ચાંબડી ઉપર રાઈનું પોલ્ટીસ મૂકિયે છિયે તો ફોલ્લા ઊઠેછે કની? તેમ રાઈ ખાઈયે તો પેટમાં ફોલ્લા ઊઠે!—અસ્તુ. હમે મળવા ગયા. તે વખતે ગાંધીએ અમેરિકામાંની એક સ્થળની સંસ્થાની વાત કરી, હેનો સાર એ હતો કે હિંદુસ્તાનથી સ્ત્રીઓને એ સંસ્થામાં શિક્ષણ અમુક વિષયોનું મેળવવા માટે મોકલવી, ખરચ વગેરે એ સંસ્થાનું, ઇત્યાદિ. કોઇ અમદાવાદમાંથી સ્ત્રી ઉમેદવાર નીકળશે? ગાંધીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મ્હેં કહ્યું: પંડિતની પુત્રી બયાબાઈને માટે વિચાર કરી જોઇશું. (બયાબાઈ તે વખતે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. ઘણું ખરું કૉલેજમાંથી પાછા ફરતે હમારે ઘેર આવીને મ્હારી જોડે, મ્હારા કુટુંમ્બમંડળ જોડે, કલાકેક ગાળતાં. બિચારાં વૈધવ્ય દુઃખથી દુખી હતાં–એ દુખ હતું કે કેમ? કારણ, પંડિત પોતે કહેતાઃ શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર, આઇ. સી., એસ. જોડે બયાબાઈને લગ્ન કરાવ્યા પછી એ વિલક્ષણ પુરુષે બિચારી બયાબાઈને બહુ કનડી હતી; અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રો ગોખાવે, આવડે નહિં, તો મારે!–બીજું કાંઈ દુઃખ નહોતો દેતો.–આ બયાબાઈ માટે સંધિ સારો છે; શિક્ષિકા તરીકે ભવિષ્યમાં સારાં કામ કરી સકે, ઇત્યાદિ વિચારથી પંડિતને પુછવાનું ઠરાવ્યું. વીરચંદ જોડે નક્કી કર્યું કે મ્હારે ઘેર હેમણે ચ્હા પીવાને આવવું, તે વખતે પંડિતને તથા બયાબાઇને પણ નિમંત્રણ કરી બોલાવવાં, ને પેલી સંસ્થા વિશે વાતચીત કરવી. તે પ્રમાણે પંડિત, બયાબાઈને લઈને આવ્યા, અને હમને સોંપીને પોતે તો ચાલ્યા ગયા! મ્હેં બહુ કહ્યું કે રહો, વીરચંદ જોડે આ મહત્ત્વની બાબત વાતચીત ત્હમારે કરવી જોઇશે. તો કહેઃ "મ્હારું શું કામ છે? ત્હમે ને બયાબાઈ છો તે બધું પૂછજો કરજો."—આટલો પંડિતનો મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ, અને પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ,–બેદરકારી નહિં. ગાંધી આવ્યા; સંસ્થા સંબન્ધી પ્રશ્નો અનેક પૂછ્યા;

સાર એ નીકળ્યો કે સંસ્થામાં સાડાત્રણ માણસો; વીગતવાર માહિતી કશી નહિં; અમેરિકા ગયા પછી બાઈને સંબન્ધે વિશ્વાસ લાયક કશી 'સંસ્થા' તરફની ખાતરી બાતરી ના મળે!–વાત ભાગી પડી. સાથે મળી બધાંએ ચ્હા પીધો. ખાધું, એ મુખ્ય લાભ થયો!

બયાબાઈને ખાસ નિરાશા ના થઇ. હેમનો પણ મ્હારા તથા મ્હારી પત્ની ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ સમયમાં લભભગ રોજ હમારી કને એ આવતાં બેસતાં, સુખઃદુખની વાતો કરતાં. ઈ. સ. ૧૮૯૯ આખરમાં નાતાલમાં મ્હેં વાંસા ઉપરની વરસોળી કપાવી ત્ય્હારે સમાચાર લેવા આવનારામાં નિયમસર અને બિનચૂક આવનારાં બયાબાઈજ હતાં. હું ખાટલામાં ઊંઘતો હતો, ને અર્ધસ્વપ્નદશામાં એક વાર હેમને જ દીઠેલાં, અને જાગીને જોઉંછું તો સ્હામે મ્હારી પત્ની કને બેઠેલાં એ જ દીઠાં, નજર મળતાં પરસ્પર સ્મિતથી સત્કાર થયો. મ્હેં કહ્યું: "ત્હમે આવ્યાં જ હશો એમ થતું હતું." આટલો નિકટ સંબન્ધ પંડિતના સ્નેહશીલ સ્વભાવનું પ્રમાણ આપનારો હોવાથી નોંધ્યું છું.

હું નાસિકમાં નોકરીને અંગે રહેલો તે વખતમાં થોડાક માસ મ્હારી પત્ની તથા બાળકો અમદાવાદમાં રહેતાં હતાં. ત્ય્હારે પંડિત ઘણુંખરું ફરવા જતે આવતે, મ્હારી પત્નીને મળવા આવતા, બેસતા, અનેક ગપાટા વાર્તા થતી. હેવા એક પ્રસંગે મ્હારી પુત્રીના સમોવડની હેના મામાની છોકરી ત્ય્હાં સાથે રહેતી હતી ત્હેને દીઠી, ને પંડિતે પુછ્યું: "આ કોણ?" સંબન્ધ કહ્યો. "લગ્ન હેનું થયુંછે?"..."ના; અને હેના બાપની ઇચ્છા એમ છે કે વીસ વર્ષ પ્હેલાં પરણાવવી નથી." પંડિત મ્હારી પત્નીને કહે: "ત્હમે એક કુમારિકા–આશ્રમ કાઢો."–આ કટાક્ષવચન નહોતું. એ પોતે નૈષ્ઠિક સુધારાવાળા હતા. હેમની એક પુત્રી હજી કુંવારી જ છે, અને કુંવારી રહેવાની છે; દાક્તર થઈ છે. હાલમાં જર્મનીમાં છે, અભ્યાસને માટે. બયાબાઇનું લગ્ન, પોતે કોકણસ્થ છતાં, કરાડા જ્ઞાતિના શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર જોડે, કરાવ્યું હતું; પુત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું; ઇત્યાદિ અનેક કૃતિયો હેમને કૃતિનિષ્ઠ સુધારક તરીકે સ્થાપે એમ છે. જ્ઞાતિની સંસ્થા

માટે એ કહેતાઃ "નાત્યબહાર રહેવામાં દુઃખ કે બલિદાન શું હોય તે હું સમઝી સકતો નથી." (હેમનું એક વચન સુધારાના વિષયથી અસંબદ્ધ પણ અત્યારે યાદ આવેછે. એ કહેતા કેઃ વસ્ત્રો પ્હેરવાં એ ખોટી શરમનું જ પરિણામ છે।)

પંડિતનાં પત્ની, નવીન પદ્ધતિની કેળવણીથી અસ્પૃષ્ટ હતાં, છતાં, અશિક્ષિત નહોતાં; અને સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં પંડિતને સમર્થ ટેકો આપનારાં હતાં. ત્હેમની પુત્રી શારદાને હમેશાં કુંવારી રાખવી; હેની ઇચ્છાવિના પરણાવવી નહિં, એ નિશ્ચય પંડિતનાં પત્નીનો પોતાનો જ હતો. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓના વક્તૃત્વ માટે ઇનામી ભાષણો કરાવવાના મેળાવડામાં તરુણ વયની બાલાઓ સાથે મિસિસ પંડિત–આધેડવયનાં, અનેક તરુણ પુત્રપુત્રીઓનાં મા–સ્પર્ધામાં ઊતર્યાં હતાં, અને વાંચ્યા વિના, નોંધ વિના, કેવળ મુખવાણીથી જ અસરકારક ભાષણ હેમણે કર્યું હતું, અને ઇનામ મેળવ્યું હતું;–પોતે દક્ષણી છતાં ગુજરાતીમાં ભાષણ કરેલું. હું સાંભળનારામાં હતો.

માત્ર એક રમુજી વાત પંડિત પોતાની પત્ની વિશે કહેતા હતા; કહેઃ "હું ઘર ખરચનો હિસાબ રાખવાનું મ્હારી સ્ત્રીને સોંપું છું. પણ હિસાબનો નમૂનો આ પ્રમાણેઃ—चार पैश्याची भाजी आणिली; व.र आण्याची साखर आणिली; सहा पैश्याचे मीठ आणिलें;–વગેરે પછી બધો ગૂંચવાડો મહિનાની આખરે લાવીને પંડિતને કહેશેઃ આ બધાનો શરવાળો કરી લેજો !"

પંડિત ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. ભાષા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા. લાગણીઓપણ ગુજરાત તરફ. પરંતુ એક વાર અમદાવાદમાં કોઇક સમારમ્ભને પ્રસંગે (કોંગ્રેસ વખત કે–હેવે પ્રસંગે) દક્ષણી મંડળ આવ્યું તે વખતે દક્ષણીએ દક્ષણી હેવા ભળી ગયા ! પણ આ માત્ર સ્વાભાવિક અને ક્ષણિક. કાયમ સમભાવ પંડિતનો ગુજરાત તરફ જ હતો. સરખેજમાં જમીનો ખરીદીને મિલકત વસાવી; ત્હેમાં હેમના ભોળા સ્વભાવને લીધે લોકોથી ઠગાયા તે નુકસાનમાં પણ આવી ગયા. છતાં તે

માટે શોક ખેદ ના મળે; અને નુકસાન કરાવનારા ટ્હમારા તરફ પણ ઉદાર ક્ષમા !

એક હેમના મધુર, શાન્ત, સમભાવનું દૃષ્ટાન્ત યાદ આવેછે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં હું કાંઈક બન્ધુમંડળમાં અસહ્ય અને અન્યાયયુક્ત આઘાતો મળવાથી, શાન્તિ સોધવાને સ્હવારમાં સૂર્યોદય પૂર્વે નદી પાર દૂધેશ્વર પાસે મનશાનાં પગલાંમાં જઈને બેઠો. કોટની ધારેધારે બેઠક હતી ત્ય્હાં સૂતો સૂતો વાંચતો હતો. દૂધેશ્વરમાં કોઇ શબ બાળવાને આવેલા મંડળમાંથી ધોતિયાં સૂકવવાને આવેલા બેચાર જણા નદી તરફથી ભાગેલા કોટ ઉપરથી ચઢીને આવ્યા. "અરે ! અહિં તો કોઇક છે !" (મ્હને ભૂત કે મડદું જાણ્યો !)–ના, ના, જીવતું છે: પગનો અંગૂઠો હાલેછે !" ભડકીને એ લોકો ન્હાશી ગયા !–હું વાંચ્યે ગયો. મ્હારે ઘેર, મિત્રોમાં હોહા થઈ; મ્હને સોધવાને મિત્રો નીકળ્યા. ત્રીજે પ્હોર થઈ ગયા પછી, હું મ્હારી મેળે, શાન્ત મન થયા પછી, હીંડતો ઘર તરફ વળ્યો. સોધવા નીકળેલામાંથી એક નિમકકુલાલ ભૈયો સગરામ લઈને આવેલો મળ્યો. મ્હને બેસાડીને લઇ ગયો.

સાંઝે પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી, બ્હાર બધા નીકળ્યા, ત્ય્હારે રસ્તામાં પંડિત પોતાને ઘેર જતે જતે પાછા ફર્યા, અને "નનુભાઇ ! આ ત્હમે શું કર્યું ? બધાને ગભરાવી માર્યા !"–આટલા જ મૃદુ, મધુર, ટપકાના છતાં ટપકાના નહિં હેવા, શબ્દો મધુર સ્વરથી કહીને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

આ પંડિત, દક્ષિણમાં હરિપુર નામના ગામડામાં જન્મ પામેલા, કાલબળે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા; ગુજરાતી, અમદાવાદી, બન્યા; પોતાના સાધુતા ભરેલા સ્વભાવથી બધાંનાં હૃદય હર્યા. એ મધુર મૂર્તિ જ્ય્હાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં વસશે ત્ય્હાં સુધી કોઇ પણ પ્રકારના કર્કશ, ક્ષુદ્ર, દુષ્ટ, ભાવને પ્રવેશ જ નહિ મળે. હેવા સાધુઓનો સંપર્ક ઇશ્વર તરફથી ધન્ય પ્રસંગે જ મળે. એ સંપર્ક એ સાધુએ પરભૂમિમાં પ્રયાણ કર્યા છતાં મ્હારા હૃદયને ચિરકાળ રહેજો !

માટે એ કહેતાઃ "નાત્યબહાર રહેવામાં દુઃખ કે બલિદાન શું હોય તે હું સમજી સકતો નથી." (હેમનું એક વચન સુધારાના વિષયથી અસંબદ્ધ પણ અત્યારે યાદ આવેછે. એ કહેતા કેઃ વસ્ત્રો પ્હેરવાં એ ખોટી શરમનું જ પરિણામ છે!)

પંડિતનાં પત્ની, નવીન પદ્ધતિની કેળવણીથી અસ્પૃષ્ટ હતાં, છતાં, અશિક્ષિત નહોતાં; અને સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં પંડિતને સમર્થ ટેકો આપનારાં હતાં. ત્હેમની પુત્રી શારદાને હમેશાં કુંવારી રાખવી; હેની ઇચ્છાવિના પરણાવવી નહિં, એ નિશ્ચય પંડિતનાં પત્નીનો પોતાનો જ હતો. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓના વક્તૃત્વ માટે ઇનામી ભાષણો કરાવવાના મેળાવડામાં તરુણ વયની બાલાઓ સાથે મિસિસ પંડિત–આધેડવયનાં, અનેક તરુણ પુત્રપુત્રીઓનાં મા–સ્પર્ધામાં ઊતર્યાં હતાં, અને વાંચ્યા વિના, નોંધ વિના, કેવળ મુખવાણીથી જ અસરકારક ભાષણ હેમણે કર્યું હતું, અને ઇનામ મેળવ્યું હતું;–પોતે દક્ષણી છતાં ગુજરાતીમાં ભાષણ કરેલું. હું સાંભળનારામા હતો.

માત્ર એક રમુજી વાત પંડિત પોતાની પત્ની વિશે કહેતા હતા; કહેઃ "હું ઘર ખરચનો હિસાબ રાખવાનું મ્હારી સ્ત્રીને સોંપું છું. પણ હિસાબનો નમૂનો આ પ્રમાણેઃ—चार पैश्याची भाजी आणिली; व.र आण्याची साखर आणिली; सहा पैश्याचे मीठ आणिलें;–વગેરે પછી બધો ગૂંચવાડો મહિનાની આખરે લાવીને પંડિતને કહેશેઃ આ બધાનો શરવાળો કરી લેજો!"

પંડિત ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. ભાષા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા. લાગણીઓપણ ગુજરાત તરફ. પરંતુ એક વાર અમદાવાદમાં કોઇક સમારમ્ભને પ્રસંગે (કોંગ્રેસ વખત કે–હેવે પ્રસંગે) દક્ષણી મંડળ આવ્યું તે વખતે દક્ષણીએ દક્ષણી હેવા ભળી ગયા! પણ આ માત્ર સ્વાભાવિક અને ક્ષણિક. કાયમ સમભાવ પંડિતનો ગુજરાત તરફ જ હતો. સરખેજમાં જમીનો ખરીદીને મિલકત વસાવી; ત્હેમાં હેમના ભોળા સ્વભાવને લીધે લોકોથી ઠગાયા તે નુકસાનમાં પણ આવી ગયા. છતાં તે

માટે શોક ખેદ ના મળે; અને નુકસાન કરાવનારા ઠગારા તરફ પણ ઉદાર ક્ષમા!

એક હેમના મધુર, શાન્ત, સમભાવનું દૃષ્ટાન્ત યાદ આવેછે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં હું કાંઈક બન્ધુમંડળમાં અમલ અને અન્યાયયુક્ત આઘાતો મળવાથી, શાન્તિ શોધવાને સ્હવારમાં સૂર્યોદય પૂર્વે નદી પાર દૂધેશ્વર પાસે મનશાનાં પગલાંમાં જઈને બેઠો. કોટની ધારેધારે બેઠક હતી ત્હાં સૂતો સૂતો વાંચતો હતો. દૂધેશ્વરમાં કોઇ શબ બાળવાને આવેલા મંડળમાંથી ધોતિયાં સૂકવવાને આવેલા બેચાર જણા નદી તરફથી ભાગેલા કોટ ઉપરથી ચઢીને આવ્યા. "અરે! અહિં તો કોઇક છે!" (મ્હને ભૂત કે મડદું જાણ્યો!)–ના, ના, જીવતું છેઃ પગનો અંગૂઠો હાલેછે!" ભડકીને એ લોકો ન્હાશી ગયા!–હું વાંચ્યે ગયો. મ્હારે ઘેર, મિત્રોમાં હોહા થઈ; મ્હને શોધવાને મિત્રો નીકળ્યા. ત્રીજે પ્હોર થઈ ગયા પછી, હું મ્હારી મેળે, શાન્ત મન થયા પછી, હીંડતો ઘર તરફ વળ્યો. શોધવા નીકળેલામાંથી એક નિમકકુલાલ ભૈયો સગરામ લઈને આવેલો મળ્યો. મ્હને બેસાડીને લઈ ગયો.

સાંઝે પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી, બ્હાર બધા નીકળ્યા, ત્હારે રસતામાં પંડિત પોતાને ઘેર જતે જતે પાછા ફર્યા, અને "નનુભાઇ! આ તહમે શું કર્યું? બધાને ગભરાવી માર્યા!"–આટલા જ મૃદુ, મધુર, ઠપકાના છતાં ઠપકાના નહિં હેવા, શબ્દો મધુર સ્વરથી કહીને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

આ પંડિત, દક્ષિણમાં હરિપુર નામના ગામડામાં જન્મ પામેલા, કાલબળે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા; ગુજરાતી, અમદાવાદી, બન્યા; પોતાના સાધુતા ભરેલા સ્વભાવથી બધાંનાં હૃદય હર્યાં. એ મધુર મૂર્તિ જ્યહાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં વસશે ત્યહાં સુધી કોઇ પણ પ્રકારના કર્કશ, ક્ષુદ્ર, દુષ્ટ, ભાવને પ્રવેશ જ નહિ મળે. હેવા સાધુઓનો સંપર્ક ઈશ્વર તરફથી ધન્ય પ્રસંગે જ મળે. એ સંપર્ક એ સાધુએ પરભૂમિમાં પ્રયાણ કર્યા છતાં મ્હારા હૃદયને ચિરકાળ રહેજો!

"ટોમસ બ્લડ કર્ટીસ બિરાજો વિદ્યાખાતે × × × ગુરુશિષ્ય સંબન્ધ આપણો ચાલ્યો ઝાઝો," ઇત્યાદિ વચનો વાળા છપ્પામાં અર્પણું એ કર્ટિસ સાહેબને કર્યુંછે;–તે) ભદ્રના મકાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે તે મકાનમાં હાઇસ્કૂલ હતી. એ સ્કૂલના ઓટલા ઉપર, "કોથળો કરવાનો" ધંધો કરનારો એક વૃદ્ધ વણિક કોથળો મૂકીને, કર્ટિસ સાહેબને કહેછેઃ "શાહેબ! મ્હારા વીડિયાને હારૂ......ભણાવજો" એ વણિકનો પુત્ર આગળ ઉપર વ્હેપાર રોજગારમાં પ્રતાપી વીરચંદ દીપચંદ થશે એ કોણ જાણતું હતું! ધનેશ્વર મહારાજે આલેખેલું આ ચિત્ર વધઘટ વિના રેખેરેખ યથાવત્ અહિં મૂકયુંછે.

ઉપોદ્ઘાતરૂપે આટલું બસ. વીરચંદ શેઠ અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ ાભાઈ શેઠના મુનીમ હતા તે વખતથી તે મુંબાઇમાં સ્વતંત્ર ધંધો કરી મ્હોટા શેઠિયા બની મરણ પામ્યા ત્હાં સૂધી મ્હારા પિતા અને તે પછી હેમના કુટુમ્બવર્ગ સાથે વીરચંદ શેઠને ઘરવટ નિકટની ચાલૂ રહી હતી. આ અંગે અનેક વાર હમારે ઘેર વીરચંદ શેઠ આવતા જતા. એક વાર હમે જમવાને માટે–જમવાના ઘરમાં–બેઠા હતા. (જમવાનું ઘર? ખુલાસાની જરૂરછે. હમારું કુટુમ્બમંડળ મ્હોટું, જમવા બેશિયે તો ન્હાનાં મ્હોટાં સ્ત્રી પુરુષ, મળી ત્રીસ જણ સહેજ થાય. લાખાપટેલની પોળ્યમાં શેઠની પોળ્યમાં એક જુદું ઘર હતું, રહેવાના ઘરથી અડધી મિનિટમાં જવાય હેવું; ત્હાં હમેશાં જમવા માટે બધાં જતાં). વીરચંદ શેઠ મળવા આવ્યા. હમેશાં રહેવાના ઘરમાં આવતા; આજ જમવાની વખતે આવ્યા; માણસોમાંથી કોઇયે જમવાવાળે ઘેર હેમને આણ્યા. પડાળી ઉપર હીંચકા ઉપર એ બેઠા. હમે જમતા હતા તે સ્હામેની પડાળી અને એ પડાળી વચ્ચે ચોક, ચોકમાં મહારુદ્રનો કુંડ. વીરચંદ શેઠને આવકાર મળ્યા પછી મ્હારા પિતાને એ પૂછવા લાગ્યાઃ "આ શું? જમવા માટે પેલે ઘેરથી આવોછો?" "હા; જમવું એટલે આવવું જ પડે." "રોજ આવોછો?" "હા." "સ્હવાર સાંઝ?" "હા." "વરસાદ હોય તોપણ?" "હા"–મ્હારા પિતા ગુપ્ત રમૂજથી કહેવા લાગ્યાઃ "ખાવું હોય તો આવિયે; ના ખાવું હોય તો ના આવિયે." બે ઘરની આ અસાધારણ વ્યવસ્થાથી વીરચંદ શેઠને આશ્ચર્ય

લાગેલું તે પોતે પ્રશ્નોની પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ અને રૂપાન્તરરચનાથી આમ જણાવવા લાગ્યા, અને હમને–નિત્ય પરિચયને લીધે આશ્ચર્યભાવ અતર્ક્ય લાગવાથી–રમૂજનું જ પાસું નજરે પડ્યું.

વીરચંદ શેઠની કદાવર, પ્રતાપભરી, મૂર્તિ સર્વ કોઇને આકર્ષણ કરે હેવી હતી. ઊંચાઇ પ્રબળ, શરીરનો બાંધો જોરાવર, આંખ્યો બુદ્ધિના તેજભરી, વાણીનો નાદ પ્રભાવભર્યો, આ સર્વ ઘાટમાંથી ઊંચાઇ અને લાંબા શરીરે પ્હેરેલો લાંબો ડગલો—એ બે વસ્તુઓથી મ્હારા બાળમિત્ર વરજરાય **સં**તોકરાય દેસાઇના મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પડી હતી; ઈ. સ. ૧૮૭૫ના અંત ભાગમાં **મું**બાઇમાં **ચી**નાબાગમાં હેમને પ્રથમ વરજભાઇયે દીઠેલા; તે વખતે જ, કે તે પછી તે યાદ નથી, પણ વરજભાઇયે, પોતાના રમૂજી સ્વભાવ પ્રમાણે **વીર**ચંદ શેઠના દેખાવનું સંક્ષેપસ્વરૂપે આમ વર્ણન બાંધ્યું હતું: "મ્હારા ઊંચા ઊંચા શેઠ, મ્હારા નીચા નીચા ડગલા; મ્હારા નીચા નીચા ડગલા, મ્હારા ઊંચા ઊંચા શેઠ"—આમ 'સો હાશ કહો લાડૂ પાવડી, અંબાવ મોરી માવડી; અંબાવ મોરી માવડી, સો હાશ કહો લાડૂ પાવડી"–એ નાગરોમાં લગ્ન પછી ગવાતી—બોલાતી—પંક્તિયોની અનુકૃતિમાં એ વર્ણન સમાવ્યું હતું.

વીરચંદ શેઠ એટલે સાહસ, પરાક્રમ, ઉત્સાહવૃત્તિ; હેમને પોતાના કરતાં જરાક ઓછી ઉત્સાહશક્તિમાં તો નિસ્તેજતા જ લાગવાની. **મું**બાઇમાં એક વાર મ્હારા પિતા **ચી**નાબાગમાં **મો**રારજી શેઠને ત્યહાં ઊતરેલા તે વખતે **વીર**ચંદ શેઠ રોજ મળતા ત્યહારે એક વાર મ્હારા પિતાને **વીર**ચંદ શેઠ જોસથી કહેછે:–"**ભો**ળાનાથભાઈ! જાઓ, જાઓ, ત્હમે કે'વા બાયલા છો! છોકરાઓને ઘરમાં શા માટે પૂરી રાખોછો? મોકલો એકને વિલાયત, બીજાને **અ**મેરિકા, ત્રીજાને વળી બીજે કહિં મોકલી દ્યો." મ્હારા પિતા હસ્યા! શો જવાબ દે?

વીરચંદ શેઠની વાત કરવાની રીતમાં બે રમૂજી લક્ષણો હતાં: એક "કેમ વારું?" અને કોક વાર "સમઝયા કની?" એ બે આંચણીનાં વચનો, વાક્યે વાક્યે ગોઠવતા; તે "કેમ વારું" ઉપર ચઢ્યા હોય ત્યહારે "કેમ વારું"

જ ચાલે, અને "સમઝયા કની"નો પવન વાતો હોય તો "સમઝયા કની"-ની જ પરંપરા! બીજું લક્ષણ એ કે પોતે બીજા વિચારમાં રોકાયલા હોય તોપણ, આપણી વાત સાંભળતે કહેશે,–"હા; પછી હેણે શું કર્યું?" પછી "હમે શું કહ્યું" એ પ્રશ્નના જોડકાની પરંપરા ચાલી જ જાય; આપણે અનેક વાર ઉત્તર કહ્યો હોય છતાં.

હેમની absent-minded શૂન્યમનસ્ક ટેવનો એક બીજો દાખલો: એકવાર ઉનાળાની ઋતુમાં મ્હારા પિતા, મ્હારી મ્હોટી બ્હેન, વગેરે **ચી**ના-બાગમાં ઊતરેલાં; લાંબી મુદ્દત રહેલાં; **વીરચંદ** શેઠ રોજ મળતા; એકવાર ખરે બપ્પોરે ખભે લાલ રંગની કસબી કોરની શાલ નાંખીને **વીરચંદ** શેઠ આવ્યા. મ્હારી બ્હેન કહે: "શેઠ! આ ઉનાળામાં શાલ!"—"કાં સાલ હોડીછે?" એ ઉત્તર તરત મળ્યો.–શાલ ઉકેલીને હોડી નહોતી એમ ઉદ્દેશ હશે તો જુદી વાત.

એ વખતે **અમદાવાદ**ના હમારા પરિચિત ગવૈયા—ગાંધર્વ ફતેહલાલ—હેમના સાજંદાઓની સાથે હમારી જોડે આવેલા. **ઓખા**હરણ ગાઈ વગાડીને સંભળાવવાની કળા ફતેહલાલની પ્રખ્યાત હતી. **ચી**નાબાગના બંગલાના પાછલા ભાગમાં માંડવા જેવા છાપરા નીચે રોજ રાત્રે **ઓખા**હરણની કથા થતી. ફતેહલાલ આવેલા તો સારી કમાઈની આશાથી પણ શ્રોતાજનોમાં હમારું કુટુંબમંડળ, **મોરારજી** શેઠને ઘેરથી કોઇ કોઇ ક્વચિત્, **વીરચંદ** શેઠ વખતો વખત, જાણ્યામાં **બાલાજી પાંડુરંગ** (હાઇ કોર્ટના ટ્રાન્સલેટર), વગેરે દસ વીસ જણ જ થતાં. આમ કથાની નીરસતા અણધારી રીતે થઈ. **વીરચંદ** શેઠને રસ ના પડ્યો. એકવાર રાત્રે કથાની વચમાં **વીરચંદ** શેઠ કહેછે—'ભાણિયા"! (ફતેહલાલને **અમદાવાદ**માં **પ્રેમાભાઈ** શેઠના ઘરમાં હેમના વડવાના સંબન્ધથી 'ભાણિયો' કહીને બધા ઓળખતા; તેથી "ભાણિયા!)—કાંઈ તવન ગા, તવન!" શૃંગાર, વીર, ઇત્યાદિક રસનું **ઓખા**હરણ, જૈન ધર્મના 'તવન' જોડે શી રીતે ગોઠવાય? પણ આ માગણીમાં **ઓખા**હરણની કથાની નિષ્ફળતા સબળ રીતે સૂચવાઈ.

આ વખતની હમારી મુંબાઈમાં સ્થિતિમાં એકવાર છોકરીઓ માટે સારા વર સોધવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન નીકળતાં, મ્હારી બ્હેનને વીરચંદ શેઠ કહેઃ "જીથુબ્હેન ! મ્હેં તો મ્હારી હીરીને માટે બે વર રાખ્યાછે."–હમે અજબ થયાં. જીથુબ્હેન કહેઃ "શેઠ ! એક કન્યા માટે બે વર !" ઉત્તર:–"બે છોકરાને ભણાવુંછું. સારો નીકળશે ત્હેની સાથે લગ્ન કરાવીશ."

હું શોલાપુરમાં છ વર્ષ રહ્યો, તે દરમ્યાન રજા વગેરે પ્રસંગે અમદાવાદ જતે આવતે મુંબાઈ ઊતરવાનું તો થતું જ. એક વાર ચીનાબાગમાં મોરારજી શેઠને ઘેર એક મિજલસ હતી; દિવસના ભાગમાં જ હતી; પણ નાચ હતો. લોકોની સંખ્યા સારી હતી. મોરારજી શેઠને મહિસૂર રાજ્ય સાથે સારો સંબન્ધ હતો. આ મિજલસમાં પાંચ છ અંગ્રેજો મહિસૂરના અધિકારી વર્ગમાંના આવ્યા. હેમને દાખલ કરતી વખતે વીરચંદ શેઠ આગળ ચાલતે ચાલતે, કોઇ પણ શ્રોતાને ઉદ્દેશ્યા વિના, આકાશને—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, સર્વ દિશાને,—કહેવા લાગ્યાઃ "Mysore officers !"–આમ એક સર્વસામાન્ય પિછાણ આપીને શેઠ નિવૃત્ત થઇ ગયા. કોઇના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ ના થઈ; કાંઈ કુતૂહલવૃત્તિ પણ જાગી નહિં. કાળા ઈવનિંગ ડ્રેસના સૂટ, કકડતાં ધોળાં શર્ટ અને અંદર ગોરા, ઘઉંવર્ણા, વિવિધ પ્રકારના વિદેશી ગૃહસ્થો–એ ચિત્ર પ્રગટ થયું, મિજલસમાં સમાઈ ગયુ.

મ્હારા સ્મરણમુકુરનાં ચિત્ર પણ મુકુરમાં અહિં સમાવી દઉંછું.

પણ એ સંકુલચિત્ર સમાઈ જતે જતે,–પેલી, મૂર્તિ–બુદ્ધિબળ ઝરતી કાંઈક માંજરી આંખ્યોમાંથી સમભાવનાં સ્મિત વેરતી, વાંકા વળેલા નીચલા હોઠ જોડે હોઠ બીડી દઢતા અને દયાનો મિશ્રભાવ પ્રગટ કરતી, ઊંચા કદાવર ઘાટની દેહયષ્ટિમાં દઢતા પ્રગટતી,–એ મુકુરમાં સ્થિર છપાઈ જાયછે; કેમેરા પોતાનું કર્તવ્ય કરી લેછે; અને ગોધાવી જેવા અસલના ન્હાના ગામડાંમાં ઉત્પન્ન થયેલો મુંબાઈ નગરમાં વ્હેપાર ધંધામાં અગ્રસ્થાન મેળવનારો, આપબળનો અપૂર્વ નમૂનો સ્થિર પ્રતિબિમ્બ મૂકતો જાયછે.

ભીમરાવ ભોળાનાથ

[પૃષ્ઠ ૨૦૩

ત્હેવી પદ્યરચના; છતાં, " ના ઝંખવાયે (કવિતાની) જ્યોતિ"; હેવી હેમની કવિત્વકૃતિયો હતી. હેમણે પોતે આપેલી નીચેની પંક્તિયોમાં હેનું નિદાન (અજાણતાં જ) પ્રગટ કર્યું છેઃ

અહિં નથી રસ પાળે ન્હેર બાંધી વહાવ્યો,
નથી પ્રથમથી ભાવે ગોઠવી ઉપજાવ્યો.
લહરિ વહી સ્વચ્છન્દે મંજરી ખીલી જેમે,
જળી ઉદયી કળાએ આહુતિ અર્પી એમે ?

ભીમરાવની કાવ્યકૃતિયો માટે **નારદ**ની વીણાને કરેલું હેમનું સંબોધન અજ્ઞાત પ્રતિબિમ્બરૂપે ઉપરના શ્લોકમાં જોવાયછે.

છતાં હ. હ. ધ્રુવ અને **ભી**મરાવ બંનેમાં ગુણ તેમ જ દોષ એક નમૂનાના હતાઃ અવિશદતા, છતાં માધુર્ય; અકૃત્રિમતા; પ્રણાલિકાનો સ્વચ્છન્દ અનાદર; સંસ્કૃતકાવ્યોની સંસ્કૃતિનું પાન કર્યાથી પોતાની રચના-માં તે સંસ્કૃતિની દીપ્તિનું દર્શનઃ—ઇત્યાદિ સ્વરૂપ સમાનતા સાધનારા અંશ હતા. છતાં બંનેમાં ભેદક અંશો પણ હતા. હ. હ. ધ્રુવની પેઠે **ભી**મરાવ આવેશમાં હદપાર તણાયા જતા ન્હોતા; પરિણામ એ થયું કે હ. હ. ધ્રુવની કૃતિયોમાં કઢંગી રચના,† હાસ ઉત્પન્ન કરાવે હેવા ઉદ્ગાર ઇત્યાદિ પ્રગટ થાયછે, ત્ય્હારે **ભી**મરાવમાં સંયમ, સુઘડ સલીલ ગતિ, પદલાલિત્યમાં મનોરમતા, ઇત્યાદિ લક્ષણો સ્થળે સ્થળે જણાતી અર્થક્લિષ્ટતાને ઢાંકી દેછે.

ઊંડી પરીક્ષા અને સરખામણીનો અહિં પ્રસંગ નથી.—આટલું પણ નોંધ્યું તે એટલા માટે કે આ બંને કવિને સાથેલાગા આ લેખમાં કેમ જોડ્યા ત્હેનું એક કારણ જણાય. બીજાં કારણો પણ છેઃ બંને ગુજરાતી કવિતાના મધ્યયુગ અને નવીનયુગના વચમાં રહેલા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું સુભગ મિશ્રણ પ્રગટ કરતી કાવ્યકલાના આચાર્યરૂપ, હતા. બંને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના સપ્રેમ અભ્યાસનો પરિપાક પોતાની

† પોતાનાં કાવ્યોના સંગ્રહને 'કુંજવિહાર' નામ આપીને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકનારી જાહેરખબરમાં હ. હ. ધ્રુવે જુદાજુદા વિભાગોને 'શૃંગાર' શબ્દથી વિશિષ્ટ કરેલા; તે વાત વરફ લક્ષ ખેંચીને **ભી**મરાવે મ્હારા ઉપરના એક પત્રમાં રમૂજથી પૂછેલું કે—'શૃંગારપાનાં, શૃંગારપૂડું,—વગેરે પણ શા માટે નહિં?"

કાવ્યકૃતિયોમાં દર્શાવનારા હતા; જો કે હ. હ. ધ્રુવમાં માધુર્ય, અને લાલિત્ય કરતાં કઢંગાપણું ને અવિશદતા વધારે હતાં, અને ભીમરાવમાં અવિશદતા ઓછી અને ઢંકાયલી, કઢંગાપણું અતિ વિરલ, અને માધુર્ય અને લાલિત્ય તો ભરપૂર હતાં. હવે બંનેનાં સ્મરણો યથાસ્થિત નોંધું છું.

હરિલાલ ધ્રુવ

હરિલાલ મ્હારા સહાધ્યાયી ન્હોતા; મ્હારા કરતાં એકબે વર્ષ આગળ હતા. પરંતુ એક ચિત્ર મ્હારા મનચાં છપાયલું હજી તરવરે છે. લાખા પટેલની પોળમાં થઈને (ખાડિયાની બારીને રસ્તે પોતાને ઘેરથી સ્કૂલમાં જતાં) રોજ નવ ને દસ વાગ્યાની વચ્ચે, મ્હારા મકાનની મેડીની બારીમાં ઊભો રહેલો હું એક ઊંચી, ટપકટપક ટૂંકાં પગલાં ભરતી, કમરની ઉપરનો ભાગ હાલે જ નહિં ને માત્ર નીચેના બે પગ ચપચપ ચાલે, હાથમાં પુસ્તકોની થોકડી લમણા આગળ, તડકો ટાળવા માટે હોય એમ, પણ માત્ર ટેવને લીધે જ, જમણો હાથ ઊંચો રાખીને તેવડે પકડીને ધરેલી–હેવી તરુણ મૂર્તિ જતી હું દેખતો, અને તેથી મ્હારા મન ઉપર કાંઈક અનુરાગ, કાંઈક હીડંછા વગેરેથી રમૂજ, કાંઈક મ્હારા કરતાં ચાઢવાતા વર્ગના વિદ્યાર્થી તરીકે માનવૃત્તિ,–હેવા મિશ્રભાવ હૃદયમાં સ્ફુરિત થતા. એ મૂર્તિ તે હરિલાલ ધ્રુવ.

હાઈસ્કૂલમાં હરિલાલ જોડે હું સંપર્કમાં આકસ્મિક યોગે આવ્યો. હેમણે અન્ય મિત્રોની સાથે મળીને એક સભા સ્થાપી હતી. હેનું નામ આગળ ઉપર “જ્ઞાનચંદ્રોદયા સભા” પાડ્યું હતું. એ સભામાં મ્હને દાખલ કર્યો હતો. સભા ખાડિયામાં ધોબીની પોળમાં કે કહિંક મળતી હતી. મેમ્બરો પાંચસાત જ હતા, એમ સ્મરણ છે. કોઈ કોઈ વાર ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખના બે પુત્રો મોરેશ્વર દેશમુખ અને લક્ષ્મણરાવ દેશમુખ, સભામાં હાજર રહેતા હતા. હેવે એક પ્રસંગે મ્હેં અંગ્રેજીમાં એક નિબન્ધ વાંચ્યો હતો;–એ એક પાનાંનો નિબન્ધ ! ચોથા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીના આ પરાક્રમ (?) નાં વખાણ દેશમુખ ભાઈયોએ, હરિલાલે, વગેરેએ

ઊભા થઈને બોલીને કર્યાં, તે પ્રસંગ સાંભરતાં મ્હને બહુ જ હસવું આવેછે. 'નિબન્ધ'માં કશો પણ માલ ન્હોતો.

આ સભા પાછળથી હાઇસ્કુલમાં મળતી. તે વખતે એકવાર હરિલાલના અંગતમિત્ર કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલે 'જ્ઞાનચંદ્રોદયા' શબ્દ ઉપર શ્લેષયુક્ત રમત કરી તેથી હમે છક થઇ ગયા હતા; હવે નિઃસાર લાગી હસવું આવેછે. એ મીટિંગમાં બ્હારના કેટલાક પુરુષો આવ્યા હતા અને સંખ્યા પંદરેકની થઈ હતી. ઉત્સાહ હમારા બધાનો એ સમયમાં પુષ્કળ હતો. દેશાભિમાનનો પવન પણ બધાના મગજમાં ન્હાના ન્હાના વંટોળિયા રમાડતો હતો. એક એ મંડળમાંનો મિત્ર મ્હને એક વાર કહે: "જ્યહારે હરિલાલ તલવાર લઈને બ્હાર નીકળી પડશે, કેશવલાલ (વકીલ) યુદ્ધમાં ઊતરશે, લલ્લુભાઈ (એક લલ્લુભાઈ મહીપતરામ હતા તે) તલવાર લઈને ઊતરશે, ડાહ્યાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી) સમશેર લઈને ધૂમશે, ત્યહારે હું પણ રણમાં રમવા જઈશ."—આ મતલબનું વાક્ય સાંભળીને હું કાંઈક વિલક્ષણ ભાવ અનુભવવા લાગ્યો. કિયા રણસંગ્રામમાં ? કયહારે ?–ઇત્યાદિ અનિશ્ચિતતા, અશક્યતા મ્હને ગૂંચવવા લાગી. પણ મ્હને પણ હેનો રંગ લાગ્યો, અને એક કાગળમાં પંદરવીસ પંક્તિનું લાંબું, ભપકદાર, છટાદાર, અંગ્રેજી વાક્ય લખી નાંખ્યું–ને હેમાં આડમ્બર, દેશાભિમાનના ઊભરા, ઇત્યાદિ ભરીને, તે વાક્ય વાંચીવાંચીને હું ખુશ થવા લાગ્યો. હવે કોણ કહેશે કે "નરસિંહરાવ દેશભક્તિ શબ્દથી પણ ભડકી ઊઠેછે !"?*

આ સભાને અંગે—અંગે નહિં, પણ કાંઈક હેના આડકતરા સંબન્ધમાં—હરિલાલે એક ખુટ્ટો કાઢયો: દરેક મેમ્બરે બીજા મેમ્બરોની જોડે મિત્રતાસંબન્ધ શો છે તે દર્શાવવાને વર્ગ પાડવા; ફર્સ્ટ કલાસ, સેકંડ કલાસ, અને થર્ડ કલાસ friend (મિત્ર) એમ. થર્ડ કલાસ મિત્ર હોય તે પેલા મિત્રને ઘેર આવે ત્યહારે હેની પત્ની બોલેચાલે નહિં, પણ હાજર રહી સકે; સેકંડ કલાસ મિત્ર હોય તે મિત્રના દેખતાં ત્હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી

* મ્હારા ઉપર મૂકાતા આ આરોપ સ્હામે ઉત્તર આપવાનું આ સ્થળ નથી. શા હેતુથી આરોપ એ મૂકાતો આવ્યોછે, તે હું જાણુંછું, અને હસુંછું.

શકે; અને ફર્સ્ટ કલાસ ફ્રેંડ મિત્રની ગેરહાજરીમાં પણ હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી સકે. આ રમતથી મ્હારા મનમાં તો હસવું જ આવતું હતું. અને વળી આ યોજનાને પરિણામે માંહિ માંહિં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયા તે જુદું. એક જણ મ્હને આવીને કહેવા લાગ્યો: "જુવો, **નરસિંહરાવ**, મ્હેં હરિલાલને ફર્સ્ટ કલાસ ફ્રેંડમાં મૂકયા, અને હેમણે મ્હને સેકંડ કલાસમાં જ મૂકયો!" આ વળી વધારે રમૂજ ઊપજાવે હેવી સ્થિતિ હતી. એ યોજના પછી ક્યહાં સૂધી ટકી તે યાદ નથી આવતું.

પણ બીજો મુદ્દો વળી હરિલાલે કાઢયો હતો: દરેક મેમ્બરે બીજાને પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) લખી આપવું, તો જ તે સભાનો મેમ્બર થાય. નવા મેમ્બર માટે તો ખરું જ, પણ જે મેમ્બરો પ્રથમથી જ હતા હેમને પણ આમ સર્ટિફિકેટ જોઇયે જ. હરિલાલે કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલને સર્ટિફિકેટ આપેલું મીટિંગમાં વાંચી સંભળાવ્યું: 'My friend, Mr. Keshavlal Motialal Vakil, and who will be a Vakil soon," ઇત્યદિ. (કેશવલાલની અડક 'વકીલ' હતી, હેમના પિતા વકીલનો ધંધો કરતા હતા તેથી; અને એ વકીલની પરીક્ષા પોતે આપી આવ્યા હતા, પરિણામ જણાવાનું બાકી હતું:—આ વાત જાણ્યાથી ઉપરના વાકયનું રહસ્ય સમઝાશે.—અને, ખરે वाचमर्थोऽनुधावति હેવું હરિલાલની વાણીને વિશે આ પ્રસંગે બન્યું; કેશવલાલ વકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયા.)

આ પ્રસંગે, સર્ટિફિકેટો અપાતાં હતાં તે પ્રસંગે કે બીજા કોઇ પ્રસંગે તે યાદ નથી આવતું, પણ એકવાર સભામાં તકરાર કશાક માટે ઉત્પન્ન થઈ, વાદવિવાદ જોસમાં ચાલ્યો, હરિલાલ બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા, અને ક્રોધાશ્રુ, ખરેખરાં અશ્રુ, હેમની આંખ્યમાંથી ખરખર ખરવા લાગ્યાં. આ દયાજનક સ્થિતિથી હું ગભરાઈ ગયો.

સમય ચાલ્યો; હરિલાલ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ભણવાને મુંબાઈ ગયા; કાલક્રમે હું મૅટ્રિક કલાસમાં આવ્યો. આ વખતે એ કલાસમાં મ્હને એ ત્રણ તોફાની, મસ્કરા, સોબતી મળ્યા. નામ નહિં લખું; જરૂર નથી; બંને ગુજરી ગયાછે. હેમની સરદારી નીચે ચાર પાંચ મિત્રમંડળે હરિલાલના

ઘરની સ્હામે મહાદેવના ઓટલા ઉપર બેશી હરિલાલની ઠેકડીઓ કરવાનું નિન્દ્ય કામ શરૂ કર્યું. આ અનાહૂત અડપલાને રોકનાર કોઇ નહોતું. હું નબળાઈથી એ મિત્રોના ખેંચાણમાં તણાયે જતો હતો; કાંઈ પણ કૃતિમાં સાક્ષાત્ શામેલ નહોતો રહેતો. પરંતુ સાથે રહેતો ખરો. હાનું પરિણામ Battle of Kirkee (ખડકી)"–ખડકીના યુદ્ધમાં આવ્યું. ખાડિયામાંથી લાખા પટેલની પોળમાં જવાના ટૂંકા રસ્તાની ખડકીની બારી આગળ હમે ન્હાના ચોકઠામાં બેઠા: ઇરાદો તોફાનનો; કેશવલાલ વકીલ ત્હાં થઇ ને જાય એટલે હેને ઠોકવો !–(શી મૂર્ખાઇ ! આજ હસુંછું–પસ્તાઉંછું). સ્હામા પક્ષને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. એક 'ગજાનન ફોજદાર' એમ ઉપહાસનામ પાડેલો વાણિયો હમારામાંથી ફૂટયો હતો એમ વ્હેમ છે, અને સ્હામા પક્ષે પણ હમને ઠોકવાની તૈયારી રાખી હતી–એ બાબત પછીથી મ્હને ખબર મળી.–એક મ્હારી કલાસના મિત્રે મ્હને કહ્યું–કે મ્હને પણ તહમને બધાને મારવા માટે એ લોકોએ બોલાવેલો, પણ મ્હેં ના કહી.–તહમે હો ત્હાં હું મારવામાં ભાગ લઉં ?–કેશવલાલને બદલે હેમનો ન્હાનો ભાઈ, દસ વરસનો બાળક, હમારી આગળથી જતો હતા (scout ચારરૂપે મોકલ્યો હશે);–પાછળ ગુપ્ત રહેલું દળ હતું તે હમને ખબર નાહિં. મુકુંદરામ નિત્યારામ મ્હેતા હમારા મંડળમાં હતા; હેણે બૂમ પાડી: "કોણ જાયછે ?"–કોણ તે માણસ !–કેમ છે ?" ઉત્તર મળ્યો. મુકુંદરામે છોકરાને હાથ ઝાલીને ઊભો રાખ્યો, ને બોલ્યા !–"કેમ, દુલ્હેરાય ! હાને મારું ?"–કહીને મારવા જાયછે એટલે તો બૂમ પડી, અને જોડેની ગલીમાંથી ગુપ્ત દળ આવ્યું, લાકડીઓ ઊડી, ઈંટો ફેંકાઈ; દુલ્હેરાય તો "વીંછી કરડયો" કહીને ન્હાશી ગયો; માર મુકુંદરામને અને ભગવાનલાલ બાદશાહને સખત પડયો–બંનેનાં માથાં ફૂટ્યાં. મ્હને કોઇયે હાથ ના અડકાડયો–હું મધ્યમાં ઊભો હતો છતાં. યુદ્ધ અટકયું. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી આગળ આવ્યા; હમને ઉપદેશરૂપે ધમકાવવા લાગ્યા; મ્હને કહેઃ તહમે હાવા લોકોની સોબતમાં દોરાઓછો તે સારું કહેવાય ?–યુદ્ધ શમ્યું. મુકુંદ અને ભગવાનલાલને કપાળમાં વાગેલું ત્હેનો ૨ દાબીને ઉપચાર કર્યો (દુલ્હેરાયના ઘરમાં જઈને). હું ઘેર રાત્રે મોડો પ્હોચ્યો. ખરી હકીકત

કહીં; મ્હારા પિતાએ એક શબ્દ પણ ઠપકાનો કહ્યો નહિં; (એ જ મ્હને સજા);–દાઝયા ઉપર ડ્હામ દેવો નહિં એ ન્યાયે. બીજે દહાડે ફોજદારીમાં ફરિયાદો નોંધાઈ; ઇત્યાદિ વાત થઈ–પછી પતી ગયું. મહીપતરામભાઇયે 'જ્ઞાનસુધા'માં એક લેખમાં પ્રસંગ કાઢીને આ યુદ્ધનો રૂપાન્તરે ઉલ્લેખ કર્યો,–ઇત્યાદિ. આ યુદ્ધના મૂળ પુરુષ હરિલાલ તો રણસંગ્રામમાં આવ્યા ન્હોતા; હેમના મિત્રો જ સેનાપતિ થઈને આવ્યા હતા.

આ પછી કેટલીક મુદત સૂધી હમારે અબોલા રહ્યા-હરિલાલ અને હેમના મિત્રોને અને મ્હારે. વખત જતે તે વિસરાઈ ગયું.

હરિલાલમાં sense of humour (રમૂજની સમઝશક્તિ) કાંઈક અલ્પ હશે. મિત્રોના વર્ગ, સર્ટિફિકેટો, વગેરે ઉપર કરેલા ઉલ્લેખથી તે જણાશે. આ વિશે બીજું દૃષ્ટાન્તઃ હું એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો; હરિલાલ બી. એ. કલાસમાં હતા. લાયબ્રરીમાં વાંચવાના મેજ ઉપર મ્હેં એક છાપેલું ચોપાનિયું દીઠું; હરિલાલે પોતાના પિતાને મળેલાં સર્ટિફિકેટોનો સંગ્રહ છપાવેલો હેમાં હતો. હેમાં એક અંગ્રેજ અમલદારે આપેલા સર્ટિફિકેટમાં હર્ષદરાયને વિશે "he is a rare animal" એમ હતું. સ્પષ્ટ રીતે આ ઉપહાસગર્ભ વચન હતું, છતાં તે પણ હેમાં દાખલ કર્યું, તે ગમે તો પ્રમાણિકપણાનું ફળ, કે ગમે તો sense of humour ની ખામી. હું ધારુંછું એ રમૂજની ગ્રહણશક્તિની ખામી જ. એ જ ખામીને લીધે–હેમણે પોતાના બે પુત્રોનાં નામ મ્હારા તથા મ્હારા બન્ધુના નામે નામ પાડ્યાં તે સાથે ઉપનામો પણ તે જ લીધાં. એ પુત્રોના ઉપવીતની કંકોત્રીમાં કે કશામાં "**નરસિંહરાવ** ઉર્ફે **નનુભાઈ** તથા **કૃષ્ણરાવ** ઉર્ફે **મનુભાઈ**", એમ હમે દીઠું. **મનુભાઈ**યે પૂછ્યું: "હરિલાલ! આમ હમારું નામ અને ઉપનામ બંને ચોરી લીધાં?" હરિલાલે હાજરજવાબી વાપરી કહ્યું: "નામોને માટે વળી copyright, કોપીરાઇટ. હોય કે?"
વળી એક દૃષ્ટાન્તઃ બાબૂ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪–૭૫ માં કે તે અરસામાં પ્હેલપ્રથમ આવ્યા; ત્હારે હેમના વક્તૃત્વથી જનમંડળ ઉપર અસાધારણ છાપ પડી હતી. એ પછી હરિલાલ

હેમના મિત્રમંડળે પોતાનાં નામને 'ચન્દ્ર' ઉપનામ લગાડવાનું શરૂ કર્યું હતું: હરિલાલ તે હરિશ્ચન્દ્ર, કેશવલાલ મોતીલાલ તે કેશવચન્દ્ર મોતીચન્દ્ર, ઈત્યાદિ. હરિશ્ચન્દ્ર હર્ષદચન્દ્ર એમ ન્હોતું કર્યું એટલું બાકી. હમે એકવાર સાબરમતીના પૂલ ઉપર ફરી આવીને ઢાળની પોળ્યમાં કેશવલાલ કે કોઈક રહેતું હતું ત્ય્હાં આવ્યા; ઘરમાં પ્રાર્થના કરવાને ટોળું બેઠું; તરત જ, આરમ્ભમાં હરિલાલે તથા કેશવલાલે પાઘડીઓ કાઢી નાંખી, ઊઘાડે માથે બેઠા; બંગાળી ઢબથી; પ્રતાપચન્દ્રની નકલ કરી. 'હમે તો પાઘડીઓ કાઢીશું' એમ કાંઈક માફીરૂપ વચન બોલીને પાઘડીઓ ઊતારી તે વખત લાગ્યું કે આ કૃતિમાંના હાસ્ય સ્વરૂપનું એ લોકોને ગૂઢ ભાન થયું હશે; છતાં ના થયેલું.

હરિલાલમાં સંગીતને વિશે ખામી હતી. ગાઈ સકતા નહિં તેમ સમઝતા પણ નહિં. પરંતુ એ ઊનતા પોતે જાણતા; એક પ્રસંગે હેમણે કોક સભામાં કહ્યું: "મ્હને ગાતાં નથી આવડતું તેથી આ ગાન મ્હારા મિત્ર ડાહ્યાભાઈ ગાશે." બાકી, મહીપતરામભાઈ તો એક વાર એમ બોલેલા કે: "હરિલાલ ગાઈ સકશે. શા માટે નહિં? એ કવિ છે કની?" કવિ હોઈ તે ગાઈ જ સકે એ સૂત્ર વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિબિમ્બ નથી આપતું. the poet sings એ રૂપકગર્ભ વચનથી ભ્રમ થઈને મહીપતરામભાઈ બોલેલા.

કૉલેજના જીવન પછી વિદ્યાર્થી નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરેછે. જૂનો વિદ્યાર્થી મટી જઈ જુદા જ લોકમાં પ્રયાણ કરેછે. મૃત્યુથી આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે જે ભેદ પડેછે—ભેદ પડેછે? ના; અનુસંધાન થાયછે–તે ક્રમ કૉલેજજીવન અને દુનિયાદારીના જીવન વચ્ચે આવેછે. એટલે परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथाहि देहिनाम् એ વચન આ પ્રસંગને રૂપાન્તરે લાગૂ પાડી સકાય. એ રીતે હરિલાલ અને હું પણ भिन्नपथगतिમાં પડ્યા. એ ગાયકવાડી રાજ્યમાં નોકરીમાં જોડાયા, જજની પદવી સૂધી ચઢયા; હું અંગ્રેજી રાજ્યમાં નોકરીમાં પડ્યો. હેમણે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યથી

અનેકવિધ સેવા, ઉત્સાહથી વિદ્વત્તાથી, કરી. એ સેવાને અંગે 'ચંદ્ર' નામનું માસિક એ કાઢવા લાગ્યા. હેમાંના બેએક પ્રસંગો નોંધવા જેવા છેઃ—

એ માસિકના પૂંઠા ઉપર કે અન્યત્ર જાહેરખબર, એ માસિક કો'ની પાસેથી મળશે કે હેવી બાબતની હતી, ત્હેમાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીનું નામ લખતાં. તે પૂર્વે "વેદમૂર્તિ" એમ લખેલું હતું. મણિલાલ સાઠોદરા નાગરના વૈદિક વર્ગના હતા, હરિલાલ ગૃહસ્થ વર્ગના હતા; નાગરોમાં (વડનગરા તેમ જ સાઠોદરા નાગરોમાં) ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુક એમ વિભાગ છે, ગૃહસ્થો ભિક્ષુકોને ઊતરતી પંક્તિના ગણેછે અને કાંઈક રમૂજમિશ્ર તિરસ્કારદૃષ્ટિથી જુવેછે એ વાત જાણીતી છે. કાંઈક હાવા ભાવથી જ આ 'વેદમૂર્તિ' વિશેષણ મૂકાયલું હતું. એ વિશેષણ મૂકવાનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન જ નહોતું,

'ચન્દ્ર' માસિકમાં હરિલાલના લેખોમાં, અને ખાસ કરીને કાવ્યોમાં ઉદ્દગાર ચિહ્નો અકારણ ખડકાતાં હતાં; !!!, !?!, ?!?, ઇત્યાદિ વિવિધ-રૂપ વિચિત્રતાએ થતી હતી. તે વિશે "ચન્દ્રનાં ચમત્કારચિહ્ન" કરીને મ્હેં એક અર્ધ ઉપહાસ ભરેલી ચર્ચા લખી હતી, તેનો ઉત્તર પણ હેમણે લખી પ્રગટ કર્યો હતોઃ "આ ચન્દ્રનાં ચિહ્ન કે જમાનાનાં ચિહ્ન?" એમ મથાળું જાણ્યામાં હતું. આ પરસ્પર ચર્ચામાં હૃદયની કટુતા હમારા બેમાંથી એકકેમાં નહોતી; મતભેદ અને રમૂજ એ જ સૂરનાં એ ગાન હતાં.

હરિલાલે પોતાની પત્નીનાં કેટલાંક કાવ્યો એ માસિકમાં પ્રગટ કર્યાં હતાં કાવ્યોના કવિત્વગુણ નહિં પણ, પતિની પ્રેમભક્તિ, એ જ એ પ્રસિદ્ધિનું મૂળ હતું. એ વાંચીને "એક અદ્દભુત સ્ત્રીકવિ" એ મથાળાનો ઉપહાસલેખ મ્હેં પ્રગટ કર્યો. એ લેખ લખતી વખતે મ્હારી કલમ કાંઈ સખ્ત તેજભરી શાહીમાં બોળાઈ હતી. છતાં હરિલાલે મનમાં અણુમાત્ર કલુષભાવ રાખ્યો નહોતો. હેમણે મ્હને ક્ષમાથી જ શરમાવી નાંખ્યો.

હેમનું હૃદય પૂરેપુરું નિખાલસ, કોમળ, નિષ્કપટ હતું તે વાતનો અનુભવ મ્હને થયોછે, ઘણે વર્ષે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર હમે અણધાર્યા મળી ગયા, તે વખતનું હેમનું ઉલ્લાસભર્યું ચિત્ર મ્હારી નજર આગળ ખડું

થાયછે: ગડબડિયા ગતિથી હેમનું ધશી આવવું, હૃદયના ઊમળકાથી હાથ મેળવવો, મુખચર્યામાં સદ્‌ભાવયુક્ત ઉભરાની દીપ્તિ, વાણીમાં સ્નેહની મધુરતા અને જોસ, સાઠોદરિયા પાઘડી સાઠોદરીયા વક્રતાથી ગોઠવાયલી તે સાથે ડોકાનું ડગમગવું;—આ સર્વ ચિત્ર રેખાવાળી હરિલાલની સ્નેહ અને ઉત્સાહભરી મૂર્તિ મ્હારી કલ્પનાના ફલકમાં અત્યારે આલેખાયછે, અને હૃદય આર્દ્ર થાયછે.—એ હરિચન્દ્રનું તે પછી અદર્શન થયું, તે મ્હારે સંબન્ધે તો અદર્શન જ રહ્યું.

ભીમરાવ ભોળાનાથ

મ્હારા પોતાના જ ભાઈના સંપર્કો તો સ્વાભાવિક રીતે અનેક હોય; તો ત્હેમાંથી શું નોંધું ને શું ના નોંધું? બહુ પ્રસંગો તેથી જ નોંધ ટૂંકી થશે. મ્હારા કરતાં આઠ વર્ષ ઉમરમાં ભીમરાવ મ્હોટા હતા; એટલે મિત્રવત્ સાહચર્યના સંભવની બહુ અપેક્ષા ના રખાય. છતાં હું મૅટ્રિક ક્લાસમાં હતો તે વખતથી પોતાની કાવ્યાદિક રચનાઓ મ્હને એકલો સાથે બેસાડીને એ વાંચી સંભળાવતા હતા. "પૃથુરાજ રાસા" હેમણે પૂરું રચેલું નહિં, આરમ્ભનો સર્ગ તૈયાર થયેલો ત્હેમાંથી મ્હને શ્લોકો વાંચી સંભળાવેલા હજી યાદ આવેછે. 'પૃથુરાજરાસા' તે શું ત્હેનો મ્હને તે વખતે ખ્યાલ પણ ન્હોતો.

"બે હસ્ત અદ્રિ બની બે ગઢ મુષ્ટિમાંથી,
ભૂલાય કેમ્ તૂટી જે પડતા ત્યહાંથી.
અંગાર જાદુગરના કરમાંહિં બેઠા,
વર્સે જ તે સરતથી વિખર્યા મરેઠા."
(પૃ. રા. સર્ગ ૧, શ્લોક ૪.

એ શ્લોક હેમણે મ્હને સમઝાવેલો તે વાત યાદ આણુંછું, તે વખતે હેમની ઉપમા યોજવાની કાલિદાસ જેવી શક્તિનું સ્મરણ થાયછે.

"દેવલદેવી નાટક" રચીને મ્હને હેમણે સાદ્યન્ત વાંચી સંભળાવ્યું હતું. અને સમઝાવ્યું હતું. મ્હારી કાચી યૌવનદશામાં મ્હેં એ નાટકના મંગળાચરણની નકલ પણ કરી હતી; એક બે મિત્રોએ એક નાટક રચવાનું

ધાર્યું, મ્હારી કને આવી તે માટે પદ્યોની યોજના કરવાનું મ્હને કહ્યું, મ્હેં મંગલાચરણ તૈયાર કર્યું, તે ભીમભાઈના મંગલાચરણની નિર્બળ નકલ જ હતી: હું તે વાંચી વાંચીને પ્રફુલ્લ થતો. સુભાગ્યે મ્હારા મિત્રોનું નાટક એટલેથી જ અટક્યું.

અમદાવાદમાં નવલરામ અને અંબાલાલ સાકરલાલના તન્ત્રીપણાથી ચાલતી, મ્હારા પિતા, મહીપતરામભાઈ વગેરેના નેતૃત્વ નીચે પ્રવૃત્તિ કરતી 'બાળલગ્ન નિષેધકસભા' હતી. બાળલગ્ન ઉપર કાવ્યો રચનારને ઇનામ આપવાની જાહેર ખબરો કાઢેલી, ત્હેને પરિણામે ભીમરાવે પાંચ ગરબીઓ રચીને મોકલી હતી. બધા સ્પર્ધામાં ઊતરનારાઓની રચનાઓ હમારે ઘેર કમિટી ભરાઈને તપાસાતી હતી. બધાં કાવ્યોનું દફતર મ્હારા તાબામાં સોંપેલું હતું. આ વાતનો ઉલ્લેખ નવલરામના સ્મરણમુકુર લેખમાં હું કરી ગયો છું. એ વાતની પૂર્તિ અહિં કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયછે, કાવ્યો મ્હારા તાબામાં તાળાકૂંચીમાં રહેતાં હતાં. ભીમભાઈની ગરબીઓ વંચાવાનો વારો હજી આવ્યો નહનો. હેમને એ રચનામાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેરફાર કરવા હતા. મ્હારી કને એ હેમની ગરબીઓ ખાનગી રીતે હેમણે માગી લીધી; મ્હેં આપી, હેમણે સુધારા કર્યા; મ્હેં પાછી મૂકી દીધી. કોઈયે વાત જાણી નહિં. આ નિષ્પાપ પાપ માટે મ્હને તે પછી બહુ વખત હૃદયદંશ થયેલો. પણ હું બાળક હતો; સખત કાયદા પ્રમાણે નહિં. પણ વ્યવહારદૃષ્ટિયે બાળક હતો; અને એ સુધારા ભીમભાઈયે રીતસર પૂરવણી-રૂપે તંત્રીઓને મોકલ્યા હોત તો મોકલી સકાત:—આટલું વિચારીને હું મ્હારી જાતને થોડીક ક્ષમા આપુંછું.

મેઘદૂતનું ભાષાન્તર ભીમરાવ લખતા હતા તે મ્હને વખતો વખત વંચાવેલું. તે વખતે હું બાળક જ હતો. પરંતુ એ પ્રગટ થયું, હેના ઉપર સખત ટીકાના પ્રહાર એક માસિકમાં થયા, તે વખતે હું બી. એ. તરતનો પાસ થયેલો હતો, અને મ્હેં એ પ્રહારની સ્હામે મેઘદૂતના અવલોકનરૂપે લાંબો બચાવનો લેખ લખ્યો. તે પછી ભીમભાઈયે મેઘદૂતમાં સુધારા કરવાનું કામ મ્હને સોંપ્યું. મ્હેં તે કરીને એક પ્રત—સુધારેલી—હેમને

મોકલી. બાલાભાસે બહુ સુધારા હતા; તેથી **ભીમ**ભાઇ જરાક નિરાશ થયા, ને મ્હને લખ્યું કે આ તો બધું બદલી નાંખોછો! વસ્તુતઃ તેમ ન્હોતું.

મ્હારા ઉપર **ભીમ**ભાઇનો વિશ્વાસ–સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ માટે ત્હેનું પ્રમાણ હેમનો એક પત્ર જોતાં જણાયછે. હું મેટ્રિક પાસ થઇને કોલેજમાં દાખલ થયાને છ મહિના ન્હોતા થયા, તે વખતે પોતાની ભયંકર માંદગી-ની વખતે મ્હારા ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી રાખેલો હતોઃ—

"ચિ. નનુભાઈ

આટલું મારું લખેલું માન્ય રાખશો એવી ઉમેદથી લખું છું કે પ્રથમ મેઘદૂત છપાવજો; તેની ટીકામાં કાંઈ વધારો કરવાનો હોય તે કરશો. પછી દેવલદેવીનું નાટક અને ત્યાર પછી ગરબીઓ–આબુની કવિતા જેટલી છે તે તથા મારી બીજી નોટબુકમાં તમને વંચાવ્યા હતા તે છુટા શ્લોક છે તે છપાવજો. ગરબીઓ ઘણી લાંબી લાગે તો તેમાંથી જેટલું કહાડી નંખાય એવું હોય તે કહાડી નાંખશો તે ગરબીઓમાં બાળલગ્ન–નિષેધક સભાને વાસ્તે કરેલી ગરબીઓ પાંચ–તે પણ એકઠી અનુક્રમે છપાવજો. મેઘદૂતની કીંમત કરનાર થોડા મળશે. તા. ૯ મી જુન ૧૮૭૬ શુક્રવાર." *

† આ વિશ્વાસ માટે ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમાં બીજ હતાં. હમારા ઘરની અગાશી ઉપરની રાવઠીમાં **ભીમ**ભાઇ, હેમના એક બે મિત્ર, **જેઠા**ભટ નામે શાસ્ત્રી પુરાણી (હમારા કુટુંબના આશ્રિત જેવા) બેસતા તે વખતે સંસ્કૃત સાહિત્ય સંબન્ધે **જેઠા**ભટ અનેક વાતો કરતા, ત્હેમાં હું સમઝું ના સમઝું પણ રસથી સાંભળવા જેટલો ભાગ લેતો હતો; **ભીમ**રાવે પોતાની કાવ્યકૃતિયો મ્હને વખતો વખત વંચાવેલી; હું કોલેજમાં દાખલ થયો કે તરત સ્કોલરશિપની પરીક્ષા માટે મેઘદૂતનો અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે

---

* 'કુસુમાંજલિ (ભીમરાવનાં કાવ્યો.) પ્રસ્તાવના, હેમના પુત્રે લખેલી પૃ. ૧ માંથી ઉતારો.

† આ પત્ર લખ્યા પછી તો **ભી**મરાવ ચૌદ વર્ષ ટક્યા હતા. માંદગીમાંથી બચ્યા, પછી ઉદ્યોગમાં જોડાયા પરંતુ મૂળ ઘાલી બેઠેલી માંદગીએ ચૌદ વર્ષે હેમનો અંત આણ્યો.

ભીમભાઈ કનેથી મેઘદૂતની બુઇલસનકૃત પ્રસિદ્ધિ હેમણે મને આપી હતી; કુટુંબમાં હેમનાથી ન્હાનો હું જ;--ઇત્યાદિ બીજો ગણાવી સકાશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં "કુસુમમાળા" નામથી મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ મ્હેં પ્રગટ કર્યો. ત્હેની પ્રત **ભીમ**ભાઇને મ્હેં મોકલી ત્હેનો સ્વીકાર કરનારા પત્રમાં **ભીમ**ભાઈયે શુદ્ધહૃદયથી, ઈર્ષ્યાભાવનો છાંટો પણ લાગ્યા વિના, મ્હને લખ્યું:—"You have outdone me (ત્હમે મ્હારા કરતાં ચઢી ગયા છો.) એ 'કુસુમમાળા'માંનું 'નદનદીસંગમ' નામનું કાવ્ય–કોણ જાણે કેમ ?—હેમને બહુ જ પ્રિય લાગતું હતું. "**ન**નુભાઇ, પેલું કાવ્ય ગાઓ ને–" એક મહાનદ રવગંભીરે ઘૂમતો."- હેમને કાંઈક એ કાવ્યમાં રવગંભીર ઘૂમતો શ્રવણે પડતો હતો.

ભીમરાવની મુખાકૃતિ તથા શરીર અસાધારણ સૌન્દર્યવાળાં હોવાથી હાઈસ્કૂલમાં હેમનું નામ છોકરાઓએ Lady of the Lake પાડયું હતું. હેમની કાવ્યકૃતિમાં જે સુઘડતા અને લાવણ્ય હતાં તે હેમના શરીર-સૌન્દર્યનું જ જાણે પ્રતિબિમ્બ હોય એમ હેમને જોનારને લાગતું હતું. સુઘડતા પણ હેમની નાજૂક રેખાઓને પ્રતિરૂપ ગુણ બની રહી હતી. ખાવા પીવામાં, બોલવા ચાલવામાં સર્વ જીવનવ્યાપારમાં સુઘડતા એ હેમનું લક્ષણ હતું. એક હમારી ફોઇની દીકરીનો વર જમવા આવતો ત્હારે શીખંડના સબડકા હેવા તો મારતો કે એ કૃતિની અસુઘડતાથી કંટાળીને **ભીમ**ભાઈ હેના ઉપર ચીઢાતા હતા.

પોતાના ગુણ બ્હાર ધસાવીને જગત્ **આગળ** મૂકતાં હેમને આવડતું નહોતું. તો પણ ક્રિયા મંડળમાં કેવી રીતે ગૌરવ અને રસિકતા સાચવીને વર્તવું તે સૂક્ષ્મ રીતે એ જાણતા; ત્હેનાં બે એક ઉદાહરણો યાદ આવે છે. **વ**ડોદરામાં દીવાન સર **ટી. મા**ધવરાવની ઑફિસમાં કલાર્કની જગા **ભીમ**રાવને મળેલી હતી; તે જગાએ અવસાન સૂધી એ રહ્યા. એ દરમ્યાન **એક**વાર હું **મુંબાઈથી અમ**દાવાદ (કૉલેજની રજામાં) જતે વડોદરે **ભીમ**ભાઈને મળવાને ઊતર્યો. **મ**હારાજા **સ**યાજીરાવ ગાયકવાડની **મ**કર-

પુરાના મહેલની બ્હારના મેદાનમાં એકવાર સાંઝે મ્હારી મુલાકાતની ગોઠવણ **ભીમ**ભાઇયે કરેલી, તે વખતે મહારાજા, **ભીમ**ભાઈ અને હું ત્રણ જણા બેઠા હતા. તે વખતનું **ભીમ**ભાઇનું નૈસર્ગિક રાજદરબારી છતાં સુઘડ સૌજન્યયુક્ત ચલનવર્તન મ્હારા હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બિત સૌન્દર્યસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. બીજે એક પ્રસંગે **મુંબાઇ**માં **ગાયકવાડ** આવેલા ત્હેને કોઇ શેઠિયાએ **વાલકેશ્વર** ઉપર પાર્ટી આપેલી **ભીમ**ભાઇ મ્હને લઈ ગયેલા–નિમંત્રણથી જ; તે પ્રસંગે ધૂસવાની કૃતિ કર્યા વિના, છતાં સરલ ગતિથી ફરીને અમુક ગૃહસ્થો જોડે એ મ્હને મેળવતા હતા, તે ચિત્ર પણ હેમના ગુણોના પ્રતિબિમ્બરૂપે મ્હારા સ્મરણમાં છપાઈ રહ્યું છે. એ પાર્ટીમાં મ્હારો એક કૉલેજનો સહાધ્યાયી અને મિત્ર, **મુંબાઈ**નો શેણવી નાત્યનો, મ્હને કહે છેઃ—" I see you are moving in high circles!" હું કશું બોલ્યો નહિં; હસ્યો.

ભીમભાઈની એ મધુર મૂર્તિ નિરંતર સ્મરણમાં રહેશે. રહે જ. હેમના અવસાન વખતે હું **શોલાપુર** જિલ્લામાં દૂર આડકેટા તાલૂકામાં રેલવે લાઇનથી બહુ દૂર હતો; ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલ; તે વખતે હાલના જેટલી ન્હાની રેલવે લાઇનોનાં સંધાણ ન્હોતાં. મ્હને તાર મળવાની સાથે હું એકદમ પગ રસ્તાના ૩૦–૪૦ માઇલ ટાંગામાં વટાવી **બાર્સીરોડ** સ્ટેશનથી રેલવે રસ્તે ઊપડીને **મુંબાઈ** થઇને **અમદાવાદ** ગયો. પણ હું મોડો પડ્યો. **ભીમ**ભાઇનું અવસાન થઇ ચૂકયું હતું. શરીર ભસ્માવશેષે થઈ આત્મા અમરધામમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ઘરમાં હું પેઠો અને મ્હારી બ્હેને કહ્યુંઃ "**નનુ**ભાઇ! મ્હારા **ભીમ**ભાઈને મ્હેં તો ખોયા છે!" કરીને સ્ત્રીસ્વભાવસુલભરુદન કર્યું. હાવે પ્રસંગે પુરુષને પણ એ ચેપ લાગે જ. હું **ગદ્**ગદ થયો. પણ હું માનું–છે કે મ્હેં **ભીમ**ભાઈને ખોયા નથી. આશા છે કે કવિતદેવી પણ પ્રતિધ્વનિ દેશે અને એ જ ઉદ્ગાર કાઢશે કે " **ભીમ**રાવને મ્હેં ખોયા નથી."

નો એ ઉપહાસ કરતો. "બૃઢ ગુજરાતી શીખવનાર" એમ મથાળાવાળુ એક હેણે ચોપાનિયું પણ પ્રગટ કર્યું હતું. હેણે હમારા મંડળ આગળ નીચેની કવિતા મૂકી:

તૂતેલી દોસતી.

હતો નહિ પેઆર તાહરો દરાખનો રસ,
જે જુનો થઈ પકરેછ શરાબનો મિથાસ;
હતો તે બામદાદનો નીરો દિલકસ,
જે બપોરે પકરેછ સરકાનો ખતાસ;
આજ સુધી હતો એવો મહને વહેમ,
કે દોસતી છે એક મોહતી અચલ વસંત;
પન રાખું એ ખ્યાલને હું વધૂ વાર કેમ?
કારન કે એ વસંતનો આયો છે અંત.
શું જશે તું હવે એક ભમરા મિસાલ
કોઇ નવાં ખીલેલાં ગોલાબ આગલ!
રખે થાય તે ફુલનો મ્હારા જેવો હાલ!
રખે તે બી ચાખે બેવફાઈનાં ફલ!

અને હમારી આગળ બીડું મૂકયું કે ત્હમારી "વાનિયાસાઇ" ગુજરાતીમાં હાવી ઉમદા કવિતા બનાવશો? મણિલાલે બીડું ઝડપ્યું અને તત્કાળ (કૈં વખત લઈને) નીચેના શ્લોકો-એ જ વિચાર ભાવ ઇત્યાદિ દર્શાવનારા-સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં રચીને આપ્યા:

(શિખરિણી)

હતી પ્રીતી તારી નહિ સરસ દ્રાક્ષારસ સમી,
જતે કાળે થાયે મધુસમ મિઠી તે થઈ જુની;
પ્રભાતે આણેલા અતિ મધુર નીરા સમી હતી,
બપોરે વંઠી તે બગડિ જઈ ખાટી બહુ થતી;
(v.l.) બપોરે ખાટી તે બગડિ સરકા જેવી બનતી.
હતો આજ્યાથી એ મુજ મન વિશે વ્હેમ અદકો,
હશે પ્રીતીકાલ પ્રફુલ સુરભીકાલ સરખો,
ન રાખું એ આશા પળ પણ હવે મૂજ મનમાં.

નિહાળ્યો મેં આજે અચળ સુરલી—અંત પળમાં.
જશે છોડીને તું ભ્રમરસમ બીજા સ્થળ વિશે,
ગુલાબી છોડે શું લપટ થઈ રે'શે ફુલ વિષે;
(v l.) થશે પ્રીતે લીન પ્રફુલિત નવા પાટલ વિષે;
રખે મારા જેવા સરસ ફુલના હાલ નિપજે!
ઉદાસી / (v.l.) હરામી } પ્રીતીનાં ફળ પણ હવે તે અનુભવે!

આ કાવ્યમાં ખાસ ચમત્કાર નથી. કાવ્યત્વનો કે શૈલીનો. પરંતુ પારસી ગુજરાતી અને શિષ્ટ ગુજરાતીનો પડછો બતાવવા માટે ઉપયોગી છે.

કૉલેજમાંથી હમે છૂટા પડ્યા. ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે હમારી ગતિયો થઈ. તથાપિ વખતો વખત સાક્ષાત્ અથવા પરોક્ષ (પત્રાદિદ્વારા) મણિલાલનો સંપર્ક રહેલો હોવાથી થોડાક સ્મરણપ્રસંગો નોંધવા જેવા અહિં સ્થાન પામી સકશે.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરીમાં 'કાન્ત'નું અનુપમ કાવ્ય—'વસન્ત-વિજય'—'મકરન્દ'ની ટીકા સાથે પ્રગટ થયું. મ્હેં તત્કાળ જ એ કાવ્યનું ગુણપરીક્ષણ કરનારી ચર્ચા 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ને મોકલી. 'બુદ્ધિપ્રકાશે' ચર્ચા પ્રગટ ના કરી; કારણ અદ્ભુત બતાવ્યું. કાવ્યની સાથે જ **ચર્ચા** પ્રગટ થઈ હતી તેથી મ્હારી **ટીકા** હવે પ્રગટ કરવાની જરૂર ના લાગી. '**મકરન્દ**'ની **ટીકા** હતી, મ્હારી **ચર્ચા** હતી એ ભેદને ઉલટાવી નાંખ્યો! હું નિરાશ ના થયો. **મણિલાલ** દ્વિવેદીએ 'પ્રિયંવદા' થોડા વખત પૂર્વેજ માસિકરૂપે શરૂ કરેલું, ત્હેમાં મ્હારી 'ચર્ચા' (કે 'ટીકા'?) પ્રગટ કરવાને હેમને મોકલી; હેમણે આનન્દથી સ્વીકારી. આ નોંધવાનું ખાસ કારણ એ કે ઈ. સ. ૧૮૮૩–૮૪ માં **મણિલાલ**ના 'ઉત્તરરામચરિત' નાટકના ભાષાન્તર ઉપર સવિસ્તર અવલોકન લખતાં મ્હેં ગુણદર્શન સાથે દોષદર્શન પણ કરેલું હતું: છતાં એ ખાતે હેમણે હૃદયમાં તે વખતે કાંઇ પણ ડંખ રાખ્યાનું પરિણામ ના બતાવ્યું. એ હેમનો સદ્‌ભાવ.

પ્રસંગવશાત્ એક વાત: 'પ્રિયંવદા' માસિકને વધાવનારી એક ગરબી, પંડિત ગટૂલાલજીએ ગુણદર્શિતાથી રચી હતી (જાણ્યામાં "ગુજરાતી"

પત્રમાં પ્રગટ થઈ હતી.) એ સુન્દર પંક્તિયોને અહિં ઊતારીને પુનરુજ્જીવન કરવું ઉચિત લાગેછેઃ

નૃપ **ભ**રતપિતાને શુદ્ધ **શા**કુન્તલ પરણી,
અનસૂયા **પ્રિ**યંવદા બેય સખીઓ ત્હાં વરણી;
અનસૂયા રહે મન માંહ્ય, પ્રિયંવદા મુખમાં.
તો મુનિજનજનમી નાર સુમતિ મળે સુખમાંઃ
નરમણિ **મ**ણિલાલ રસાળ સહૃદય સારા છે,
(……… …*……… ……)મિત્ર એ મ્હારા છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬–૮૭ માં "કુસુમમાળા" નામનો મ્હારો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે ઉપર **મ**ણિલાલે 'પ્રિયંવદા'માં જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ માં ટૂંકું અવલોકન કર્યું; અને 'પાશ્ચાત્ય રીતિની, છતાં સસાર કારીગરી' એ સંગ્રહ-માં હેમણે જોઈ, 'પાશ્ચાત્ય' કાવ્યપદ્ધતિનું દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ હેમણે કહ્યો, કાવ્યોની "ઉત્તમ ખૂબી" સ્વીકારી, એ કાવ્યોની ભાષા 'ઘણી મધુરી તથા કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી' કહી, માત્ર શબ્દની લેખન-પદ્ધતિની 'નવાઇયો'ને 'કલ્પનાનો ચમત્કાર' માની અનિષ્ટ ગણી હતી. 'ઉત્તરરામચરિત'ના મ્હારા અવલોકન પછી ચારે વર્ષે લખેલા આ અવલોકનમાં પણ **મ**ણિલાલે સૌજન્યયુક્ત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ હેમના સદ્ભાવનું બીજું પ્રમાણ.

ઈ. સ. ૧૮૯૦–૯૧ માં 'સંમતિવય' પીનલકોડમાં વધારવાનું કાયદાનું બિલ રજૂ થયું ત્હેને અંગે આખા **ભ**રતખંડમાં ભારે વાદનાદ પ્રવર્ત્યા હતા ત્હેનું જોર તે સમયનું સ્મરણ જેને હશે તે લોકો જ સમઝી સકશે. એ ચર્ચામાં **મ**ણિલાલ ઊતર્યા, 'સુદર્શન'માં હેમની સમર્થ લેખનીને તર્કચ્છલોની મલિનશાહીમાં બોળીને અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી. 'જ્ઞાનસુધા' નામના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના માસિકમાં રમણભાઈ તથા હેમના સહકારી મિત્રોએ **મ**ણિલાલના એ સંચલનની સ્હામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું. એ ધર્મ-યુદ્ધમાં મ્હેં કાંઈક અગ્ર ભાગ લીધો હતો. 'મિ. **મ**લબારીનો છેલ્લો પ્રયત્ન,'

* અહિં થોડાક શબ્દો ભૂલી ગયોછું.

'સુદર્શનકાર અને સાંસારિક સુધારો' એ નામથી લાંબા લેખો મ્હેં લખ્યા અને છૂટા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરીને ફેલાવો કર્યો. પ્રથમના લેખનો ઉત્તર મણિલાલે 'સુદર્શન'માં લખ્યો ત્હેના પ્રત્યુત્તરરૂપે બીજો લેખ હતો. 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામના લઘુ ગ્રન્થમાં મણિલાલે સ્ત્રીઓને માટે મ્હોટી વયે લગ્ન કરવાની ઇષ્ટતા દર્શાવેલી, અને આ વાદમાં બાળલગ્નની–કન્યાની દસ વર્ષની ઉમર પૂર્વે લગ્નની–હિમાયત જોરથી કરી હતી, તે વચ્ચે વિરોધ મ્હેં પ્રથમ ના લેખમાં ઉઘાડો પાડ્યો હતો; મણિલાલે ત્હેનો તર્કચ્છલયુક્ત બચાવ કર્યો હતો. ઇત્યાદિ અનેક વાક્પ્રહારો પરસ્પર દેવાયા લેવાયા હતા. વીગતને માટે અહિં પ્રસંગ નથી. સારાંશ એ કે આ વાદયુદ્ધને પરિણામે કાંઈક કટુતાનાં બીજ મણિલાલના હૃદયમાં રોપાયાં હશે એમ સંશય રહેવાને કારણો છે. છતાં ઈ. સ. ૧૮૯૧ ના અંતભાગમાં હું અમદાવાદથી વડોદરે જતો હતો તે વખતે નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને ટ્રેનમાં જોઈને ધાઈને મળવા આવ્યા હતા, અને સ્નેહભાવ દર્શાવી વાતો કરી છૂટા પડ્યા હતા. હું કુટુમ્બ સાથે હતો તેથી એ બીજા ડબ્બામાં બેઠા; બાકી બંનેનું લક્ષ્ય સ્થળ વડોદરું હતું.

આ ઉપરથી એક બીજી મુલાકાત યાદ આવેછે. એ ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની વાત. હું અમદાવાદથી મુંબાઈ જતો હતો; મણિલાલ જાણ્યામાં વડોદરે-થી ટ્રેનમાં દાખલ થયા. 'હૃદયવીણા' નું અવલોકન એપ્રિલ ૧૮૯૭ માં 'સુદર્શન'માં મણિલાલે લખી પ્રગટ કર્યું હતું. એ અવલોકનમાં તો અત્યન્ત કટુતાયુક્ત, અસત્ય દોષદર્શન હોઈ હેમની કીર્તિને કલંક લાગે હેવાં વિધાનો ભરપૂર હતાં; હેમના નિકટના મિત્રોને પણ એ અવલોકનનું સ્મરણ કરાવતે શરમ આવેછે. 'ઉત્તરરામચરિત' માં મ્હેં જે દોષાંશ બતાવેલા, ત્હેના પ્રતિધ્વનિરૂપ જ દોષો—પણ ખોટી રીતના દોષો–મણિલાલે હૃદયવીણામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૩–૮૪ના 'ઉત્તરરામચરિત'ના અવલોકનનો બદલો ૧૮૯૭ માં–એટલે ૧૩–૧૪ વર્ષે—આમ હેમણે કટુતા અને અન્યાય, અસત્ય, ઇત્યાદિ શસ્ત્રો વાપરીને લીધો હતો, એ હૃદયદંશના ગુપ્ત સંરક્ષણ માટે ખુલાસો જડતો નથી, ખાસ એટલા માટે કે સદ્‌ભાવયુક્ત વર્તનના દાખલા ઉપર નોંધેલા છે તે હેમની જમે બાજૂમાં કાયમ જ રહેછે. ગમે તે

હો, માનવહૃદયની ગલીગૂંચીઓમાં પ્રવેશ કરવા જઈશું તો એ ભૂલભૂલામણી-માંથી છૂટાશે જ નહિં:—આ વિષયાન્તરતાનો આભાસ આપતા પ્રસંગને પાછલા અંકોડાની સાથે સાંકળી લઉં.—એ ૧૮૯૮ ના મેળાપ વખતે મણિલાલે પોતા થકી જ વાત કાઢી, અને કહ્યું કે 'ઉત્તરરામચરિત'ના ત્હમારા અવલોકનથી મ્હને ખોટું લાગ્યું હતું ઇત્યાદિ વાતો ભિડાવીને લોકો આપણી વચ્ચે વૈમનસ્ય કરાવવા જાયછે, પણ હું એ લોકોને ગણકારતો નથી. એ એમ પણ બોલ્યા કે ત્હમને તો 'ઉત્તરરામચરિત' મૂળ સંસ્કૃત નાટક પ્રોફેસર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની કને શીખવાનો લાભ મળ્યો હતો, મ્હને તે મળ્યો ન્હોતો. મ્હેં કહ્યું: 'ઉત્તરરામચરિત' હમારે ચાલતું હતું તે વખતે ભાંડારકર તો પૂને-ડેકન કૉલેજમાં-હતા, મુંબાઈ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં નહોતા. અને હમારો સંસ્કૃત અધ્યાપક જડ અને સાહિત્યજ્ઞાનમાં બુડથલ હતો તેથી એ નાટક શીખવા માટે હમારે બધાને જાતે જ કરી લેવું પડયું હતું.

આમ મતભેદાદિકને લીધે દ્વન્દ્વયુદ્ધો થયેલાં છતાં મણિલાલ અને મ્હારી વચ્ચે સાહિત્યસેવામાં સહકારિતામાં કાંઈ ભંગ પડયો નહોતો. એક પ્રમાણ આપું: ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં હું કારવાર ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં હતો તે વખતે રા. આણંદશંકરની મારફત મણિલાલે મ્હને એક પત્ર લખી મોકલી 'પ્રાચીનકાવ્યમાળા' વડોદરા રાજ્યના આશ્રયથી પ્રગટ થતી હતી તે વિશે મહત્ત્વના પ્રશ્નો પૂછી અભિપ્રાય મ્હારો માગ્યો હતો. એ પત્ર અત્યારે લભ્ય નથી. હેનો ઉત્તર તા. ૭-૩-૯૪ ને રોજ મ્હેં લખેલો ત્હેની નકલ 'વસન્ત' સં. ૧૯૬૮ ના કાર્તિકના અંકમાં પૃષ્ઠ ૪૩૫-૩૭ મે (અન્ય પ્રસંગને યોગે) પ્રસિદ્ધ કરીછે.

આમ આ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા, વિદ્યાસંપત્તિવાળા મ્હારા અભ્યાસકાળના સહચારી, જીવનપ્રયાસકાળના સરસ્વતીસેવાના સહકારી, મણિલાલની સાથેના સંપર્કો આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત કરીને જોઉંછું તો ખેદના ગૌણ અંશને દાબી નાંખતા હર્ષ, ગર્વ, અને ઉત્સાહના પ્રબળ ભાવોના પૂરમાં હું શ્રદ્ધાની નૌકામાં તરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરુંછું; અને અદ્વૈત

સિદ્ધાન્તના એ આરૂઢ અભ્યાસી, સૂફી માર્ગની કવિતાની ઝાંખી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અલ્પાંશે કરાવનારા પ્રતિભાશાલી કવિનો આત્મા પરમાત્મા-માં વિલીન થતો જોઉંછું, અને હેના ઉદ્‌ગાર દિવ્ય શ્રવણથી સાંભળુંછું:

પર થકી પર ધામ જે,
પદપંક્તિ વિણ છે પંથ જે,
દેહ—આત્મ—અતીત હું;
જીવું ત્યહાં નવજીવને:
મુજ સનમ સહ લયબન્ધમાં,
અદ્વૈતના આનન્દમાં. *

---

* In a place beyond uttermost place,
In a track without shadow of trace
Soul and body transcending,
I live in the soul of my Loved One anew.

Jalaluddin Rumi.

પ્રકૃતિ બહુ સારી સુધરી હતી. સાન્ટાક્રૂઝ છોડ્યું—પુત્રવત્ સંભાળેલો ભાણેજ લલ્લુ મરણમાં ઊપડી ગયા પછી ગ્લાનિના આવેશમાં છોડ્યું,—અને ગોકળદાસની ચાલમાં વસ્યા, તે પછી ધીમે ધીમે પ્રકૃતિ હેમની થતી ગઈ.

ઉત્તમલાલે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે મ્હેં જગવેલી ચર્ચાને સંબન્ધે એકવાર "ગુજરાતી" પત્રમાં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરતા પ્હેલાં અમુક અમુક હકીકતો એ નાટકોના પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ તરફથી રજૂ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં ઉત્તમલાલે લખેલું કે—"મુદ્રાલયમાં મોકલેલી 'કૉપી' અને પ્રુફ સુદ્ધાંત બની શકે તેમ હોય તો રજૂ થવાં જોઇયે." મ્હારા પક્ષને પુષ્ટિ આપવાના સારા હેતુથી એ ચર્ચાપત્ર લખાયલું છતાં હેમાં મ્હારા મત તરફ સંશયદૃષ્ટિનાં ચિહ્નો પણ મ્હેં જોરવાળાં દીઠાં હતાં. તેથી હેના ઉત્તરરૂપે 'વસન્ત'માં મ્હેં ચર્ચાપત્ર મોકલેલું ત્હેમાં પ્રુફની માગણી વિશે મ્હેં ઉત્તમલાલનો ઉપહાસ કરી લખેલું કે પ્રુફમાંથી કર્તૃત્વનું પ્રમાણ શું મળવાનું હતું? પ્રેમાનન્દે તો પ્રુફ સુધાર્યાં નહિં જ હોય ને?" આ વાતને બહુ વખત વીતી ગયા પછી એકવાર સાન્ટાક્રુઝમાં ઉત્તમલાલના નિવાસસ્થાનમાં આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ, હું અને જાણ્યામાં બીજો એકાદ મિત્ર સ્હવારે વાતો કરતા બેઠા હતા. વાતે વાતે મ્હેં કહ્યું: "મ્હને પોતાની મેળે હજામત કરતાં આવડેછે, પણ બીજાની હજામત કરવાની હિમ્મત ના ચાલે." એટલે ધીમે રહીને ઉત્તમલાલ બોલ્યા: "માત્ર ચર્ચાપત્રમાં બીજાની હજામત સારી કરી સકોછો!"—આ નિર્દોષ, મર્મભરેલો, સ્નેહયુક્ત કટાક્ષ હતો. હેમને ઉત્તરરૂપે લખેલું મ્હારું ચર્ચાપત્ર મનમાં રાખીને આટલું જ એ બોલ્યા, તે—ન મ્હને તે ઉપર ખોટું લાગ્યું, ન હેમણે પણ કાંઈ કટુભાવથી કહેલું. હમે બધા હસ્યા.

ઉત્તમલાલ જોડે મ્હારે જ્યહારે જ્યહારે વાતચીત થઇછે, ત્યહારે હમેશાં ઉંચા વિષયો, ઉમદા વિચારો, અને વિશાળ દૃષ્ટિથી પ્રશ્નોની ચર્ચા, એજ હમારી વાતોનો વિષય બનતા. હેમાં લાભ મ્હને જ થતો. આનન્દ, ગમ્મત, મશ્કરી, ઇત્યાદિથી દૂર એ ન્હોતા રહેતા; ઉલટા ઝીણી મશ્કરી તો હેમને પ્રિય હતી. પરંતુ કોઇની નિન્દા, નીચ નિન્દા, એ તો હેમના સ્વભાવમાં નહોતી આવતી. આજથી દશેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કેટલુંક તરુણ મંડળ રાષ્ટ્રીય સંચલનમાં પ્રવૃત્ત થઈ નર્તન કરી રહ્યું હતું, તે વખતના એ મંડળના ઉત્સાહને પોષણ ન આપવાના હેતુથી નહિં, પરંતુ એ નર્તનનું રમૂજી પાસું

પડી ગઈ, ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો, જાણ્યામાં થોડી વાર બેભાન થયા,–ઇત્યાદિ અકસ્માત્માં હેમની પાછળની માંદગીનું બીજ વવાયું. Nervous breakdown—તન્તુઓનો શક્તિવિનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહાય જેવા થઈ ગયા. એ માંદગીમાં વખતો વખત સુધારો, સામર્થ્ય, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાર્યપ્રવૃત્તિ આદરતા. પરંતુ ઉતાવળ જરાક થતી. હેવા જ એક સમય પ્રસંગે આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ઘરમાંથી નીકળીને કોર્ટમાં જવાને વિક્ટોરિયામાં બેસતા હતા. હમે બેઠા,—હું અને આણંદશંકર, અને ઉત્તમલાલ પગલું ભરવા જાય પણ ચલાય નહિં, બે ઢીંચણમાંથી ડગમગી ગયા અને બેશી જતે, પડી જતે, હેમને હમે પકડી લીધા, આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો.

અનેક ઉચ્ચાવચ માર્ગમાં થઈને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાજાસમા થઈ ગયા. અને આણંદશંકર બનારસમાં ઈ. સ ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરમાં ભયંકર માંદગીમાં સપડાયા તે વખતે હું અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં તે વખતે વિપત્તિમાં સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લથડી હતી છતાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા. પાછલી રાત્રે આગગાડીમાંથી ઊતરીને હમે આણંદશંકરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આણંદશંકરના મકાનમાં પ્હોંચ્યા ત્ય્હારે પ્હરોડ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમલાલે મ્હારા માથા ઉપરની 'બાલાકલવા' ટોપી જોઈ. ટાઢમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઇ ઉત્તમલાલ કહેઃ "નતુભાઈ! આ કય્હાંથી લાવ્યા? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખવી છે."—ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હેરી હોત તોપણ હેમના ઊંડા વ્યાધિ સ્હામે યુદ્ધ અશક્ય હતું.

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધોળા ફેંટાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જે લોકોએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં ફેંટાધારી જ મૂર્તિ જોયેલી, તે લોકોએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદાવાદી પાઘડીવાળી સ્વરૂપશોભા દીઠેલી જ નહિં. આણંદશંકર માથાના પ્રમાણમાં મ્હોટી પાઘડી પ્હેરેછે ત્હેવી નહિં, પણ માથા કરતાં માત્ર રેખાપૂર ન્હાની પાઘડી પ્હેરેલી, બુદ્ધિશક્તિની તીક્ષ્ણતા-

જોઈને ઉત્તમલાલ એકવાર મ્હને કહેછે; "નનુભાઈ! ત્હમે શું જાણો!—ભાઈ તો કહેછેઃ—'હમે તો ગુજરાતને નચાવિયે છિયે!'" આ મંડળમાં ઉત્સાહના પ્રમાણમાં અભ્યાસની અતિ ઊનતા જોઈને જ ઉત્તમલાલ હેમની જોડે ભળી સકતા નહોતા.

રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરની વચ્ચે અનેકવાર ઉચ્ચ સ્વરે તકરારો થતી ત્હારે હું હાજર હોઈ ઉત્તમલાલની શાન્ત મૂર્તિ પણ કે'વી આવેશમાં આવી જાયછે તે જોતો. રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ગમ્ભીરતા, સમતોલ વૃત્તિ, અને દેશ તરફ ભક્તિ, એ ઉત્તમલાલનાં વિશેષક લક્ષણો હોવાથી ઉદ્દામ વર્ગને એ સ્વાભાવિક રીતે અપ્રિય થયા હતા. ગાંધીજીના અતિ ઉત્કટ સંચલનની નિરીક્ષા કરનારા હેમના લેખો ખરેખરા મનનીય છે. આણંદશંકરની સ્હામે વાગ્યુદ્ધ ખાનગી વાર્તાલાપોમાં–રાષ્ટ્રીય વિષયની તકરારોને અંગે–થતા છતાં ઉત્તમલાલની એ મિત્ર તરફની મધુર વૃત્તિમાં અણુમાત્ર ઊનતા થઈ નથી.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને અંગે વેદાન્ત વિશેનાં આણંદશંકરે ભાષણો કરેલાં તે સાંભળવાને હું નિયમસર જતો, તે સર્વ પ્રસંગોમાં ઉત્તમલાલનું સાહચર્ય હતું જ. અનેક અગવડો વેઠીને એ જ્ઞાનલાભ હમે મેળવેલો યાદ આવેછે. એકવાર મુંબાઈના ભારે વરસાદમાં વાંદરેથી હું અને મ્હારો પુત્ર, નલિનકાન્ત, મુંબાઈ ગયા; ધોધમાર વરસાદમાં વિકટોરિયા ગાડીમાં ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશનથી ખેતવાડીમાં મોરારજીની ચાલ આગળ કમરપૂર પાણીમાં ગાડી "તરાવી." ઉત્તમલાલની બારી નીચે થોભ્યા. નીચેની દુકાનના ઓટલા ઉપરથી હમારી ગાડીના પગથિયાથી ઊંચે પાટિયું નાંખી પૂલ બનાવ્યો; ઉત્તમલાલ એ દુકાનમાંથી હમારા હાથ પકડીને હમને લઈ ગયા; પગ ધ્યાન, મુખ રામ, કરતા પાર ગયા. પાછા એ જ વિધિથી ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરને લઈને ગાડીમાં ચઢી હમે યુનિવર્સિટીમાં ગયા.

આ પ્રસંગના થોડા જ સમય પછી મ્હેં ઉત્તમલાલને કે'વા રૂપાન્તર પામેલા દીઠા! એક સહજ અકસ્માત્, પૂજા કરવા બેઠેલા તે વખતે છાજલી ઉપરથી કાંઈક વાસણ ઉત્તમલાલનાં પત્ની સંભાળથી લેવા જતે, તપેલી

પડી ગઈ, ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો, જાણ્યામાં થોડી વાર બેભાન થયા,–ઇત્યાદિ અકસ્માત્‌માં હેમની પાછળની માંદગીનું બીજ વવાયું. Nervous breakdown—તન્તુઓનો શક્તિવિનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહાય જેવા થઈ ગયા. એ માંદગીમાં વખતો વખત સુધારો, સામર્થ્ય, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાર્યપ્રવૃત્તિ આદરતા. પરંતુ ઉતાવળ જરાક થતી. હેવા જ એક સમય પ્રસંગે આણંદશંકર, ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ઘરમાંથી નીકળીને કોટમાં જવાને વિકટોરિયામાં બેસતા હતા. હમે બેઠા,—હું અને આણંદશંકર, અને ઉત્તમલાલ પગલું ભરવા જાય પણ ચલાય નહિં, બે ઢીંચણમાંથી ડગમગી ગયા અને બેશી જતે, પડી જતે, હેમને હમે પકડી લીધા, આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો.

અનેક ઉચ્ચાવચ માર્ગમાં થઈને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાજાસમા થઈ ગયા. અને આણંદશંકર બનારસમાં ઈ. સ ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરમાં ભયંકર માંદગીમાં સપડાયા તે વખતે હું અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં તે વખતે વિપત્તિમાં સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લથડી હતી છતાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા. પાછલી રાત્રે આગગાડીમાંથી ઊતરીને હમે આણંદશંકરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આણંદશંકરના મકાનમાં પ્હોંચ્યા ત્ય્હારે પ્હરોડ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમલાલે મ્હારા માથા ઉપરની ‘બાલાકલૅવા’ ટોપી જોઈ. ટાઢમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઇ ઉત્તમલાલ કહેઃ “નનુભાઈ! આ ક્ય્હાંથી લાવ્યા? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખવી છે.”—ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હેરી હોત તોપણ હેમના ઊંડા વ્યાધિ સ્હામે યુદ્ધ અશક્ય હતું.

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધોળા ફેંટાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જે લોકોએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં ફેંટાધારી જ મૂર્તિ જોયેલી, તે લોકોએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદાવાદી પાઘડીવાળી સ્વરૂપશોભા દીઠેલી જ નહિં. આણંદશંકર માથાના પ્રમાણમાં મ્હોટી પાઘડી પ્હેરેછે ત્હેવી નહિં, પણ માથા કરતાં માત્ર રેખાપૂર ન્હાની પાઘડી પ્હેરેલી, બુદ્ધિશક્તિની તીક્ષ્ણતા-